

परिच्छेद एक

शोधको परिचय

१.१ विषय परिचय

प्रस्तुत शोधकार्य हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा नारीवाद शीर्षकमा केन्द्रित रहेको छ। हृदयचन्द्रसिंह प्रधान (१९७२- २०१६)ले नेपाली साहित्यका निबन्ध, कथा, कविता, उपन्यास जस्ता विभिन्न विधामा कलम चलाएका छन्। आधुनिक नेपाली उपन्यासको आलोचनात्मक यर्थाथवादी धाराबाट देखापरेका प्रधानको उपन्यास विधामा पनि महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ। उनको *स्वास्तीमान्छे* (२०११) र *एक चिहान* (२०१७) गरी दुईवटा उपन्यास प्रकाशित छन्।

आदर्शोन्मुख यर्थाथवादबाट प्रारम्भ भएको आधुनिक नेपाली उपन्यास परम्परामा नारीवादी लेखन परम्परा पनि विकसित हुँदै गएको छ। प्राधनले नेपाली समाजमा सबै क्षेत्रमा भाँगिएर बसेको रुढि परम्परा, अन्धविश्वास, शोषण, दमन र निम्न वर्गले भोग्नुपरेको समस्या जस्ता पक्षलाई उपन्यासका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने गर्दछन्। उनका उपन्यासमा आलोचनात्मक यर्थाथवाद, प्रगतिवाद र नारीवाद जस्ता प्रवृत्ति पाइन्छ। प्रस्तुत शोधकार्य प्रधानकै *स्वास्तीमान्छे* र *एक चिहान* उपन्यासको नारीवादी सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। नारी जीवनको बारेमा नारी हितकै कोणबाट नारीकै केन्द्रीयतामा गरिने चिन्तन नारीवाद हो। नारीवादले नारीमाथि परम्परादेखि हुँदै आएको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, बौद्धिक एवम् शारीरिक शोषणका विरुद्ध आवाज उठाउँछ। यसले नारी स्वतन्त्रता र समानताको वकालत गर्दछ। यसले नारी अस्तित्व र अधिकारको स्थापनाको माग गर्दै नारी सशक्तीकरणमा जोड दिन्छ। प्रधानका *स्वास्तीमान्छे* र *एक चिहान* उपन्यासमा पनि नारीको शोषण, दमन, नारी स्वतन्त्रता र समानता, नारी सशक्तीकरणको चित्रण पाइएकाले उनका दुबै उपन्यास नारीवादी दृष्टिले अध्ययनीय रहेका छन्। त्यसैले हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा नारीवाद भन्ने विषय स्नातकोत्तर शोधका दृष्टिले उपयुक्त छ।

१.२ समस्याकथन

प्रस्तुत शोधकार्यमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको उपन्यासमा नारीवाद भन्ने मूल जिज्ञासाको समाधानका लागि निम्नलिखित बुँदालाई समस्याका रूपमा प्रस्तुत गरी खोज र विश्लेषण गरिएको छ :

- (क) हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा प्रस्तुत पितृसत्तात्मक समाज तथा नारी स्वतन्त्रता र समानताको के कस्तो चित्रण पाइन्छ ?
- (ख) हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा नारी सशक्तीकरणको चित्रण कसरी गरिएको छ ?
- (ग) हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा नारीप्रतिको लेखकीय दृष्टिकोण के कस्तो रहेको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत समस्याको समाधान पहिल्याउनु नै यस शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ । प्रस्तुत समस्याहरूको समाधान गर्न निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखिएका छन् :

- (क) हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा प्रस्तुत पितृसत्तात्मक समाज तथा नारी स्वतन्त्रता र समानताको निरूपण गर्नु ।
- (ख) हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा नारी सशक्तीकरणको चित्रणको विश्लेषण गर्नु ।
- (ग) हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा नारीप्रतिको लेखकीय दृष्टिकोणको मूल्याङ्कन गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समस्या

हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासहरूका बारेमा विभिन्न विद्वानहरूले विभिन्न कोणबाट चर्चा गरेको पाइन्छ । उनका उपन्यासलाई आलोचनात्मक यथार्थवादी, प्रगतिवादी र नारीवादी दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरेका छन् । उनको उपन्यासको नारीवादी चर्चाका क्रममा शोधकार्य र फुटकर लेख प्रकाशन भए तापनि उनका दुबै उपन्यासमा एकै ठाउँमा नारीवादी चिन्तनको अध्ययन विश्लेषण गरेको पाइदैन । यी पूर्वकार्यहरूमा एकल उपन्यास

र सङ्क्षिप्त रूपमा भए पनि उनका उपन्यासमा प्रस्तुत नारीवादी चिन्तनको चर्चा भने गरिएको पाइन्छ । यसले प्रस्तुत शोधकार्यको समस्या पहिल्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने भएकाले ती पूर्वकार्यहरूलाई कालक्रमिक रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

हीरामणि शर्मा पौड्याल (२०४१) ले *समालोचनाको बाटो* मा *एक चिहान* उपन्यासको वैचारिक परिप्रेक्ष्य भन्ने शीर्षकमा उपन्यासमा विचार पक्षको औचित्य, *एक चिहान* उपन्यासको वैचारिक धरातल, *एक चिहान*को प्रगतिवादी विचारको वर्गीकरण र व्याख्या जस्ता शीर्षकबाट *एक चिहान* उपन्यासलाई चिनाएका छन् । उनले *एक चिहान*मा प्रस्तुत परम्परागत धार्मिक संस्कारहरू र तिनका विरुद्ध नयाँ प्रगतिवादी दृष्टिकोण, आर्थिक शोषण र त्यसलाई अन्त्य गर्ने उपाय सम्बन्धी मन्तव्य, जातीय सम्प्रदायिक भेदभाव र त्यसलाई हटाउने नवीन धारणा, रुढिग्रस्त विवाह तथा त्यसका विरुद्ध संशोधक वैवाहिक मान्यता जस्ता पक्षबाट *एक चिहान* उपन्यासलाई चिनाएका छन् ।

ऋषिराज बराल (२०४८) ले “प्रगतिशील उपन्यासका मूल प्रवृत्ति” शीर्षकको विद्यावारिधि शोध प्रबन्धमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानलाई उपन्यासमा प्रगतिवादको प्रथम प्रयोक्ताका रूपमा चिनाएका छन् । उनले *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासलाई नारीमाथि हुने शोषणको विद्रोहको हुड्कार, नारी मुक्ति नारीहरूकै सङ्गठित, शक्ति, भावना र कार्यबाट सम्भव, सामाजिक वर्ग स्वरूप र नारी सम्बन्धलाई द्वन्द्वात्मक किसिमको अध्ययन गर्न सकिन्छ भनेका छन् । त्यस्तै उनले आर्थिक, सांस्कृतिक शोषणको विरुद्ध क्रान्तिकारी चेतनाको उद्बोधन, यथास्थित किसानका समस्या जस्ता पक्षबाट *एक चिहान* उपन्यासलाई चिनाएका छन् ।

कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०५२) ले *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार* मा नेपाली उपन्यासकार र उपन्यासलाई चिनाउने क्रममा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका *स्वास्नीमान्छे* र *एक चिहान* उपन्यासलाई समान विन्दुका सापेक्षित कोण हुन् भनेका छन् । उनले *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासलाई लिङ्गभेद, आर्थिक विवशता, प्रचलित परम्परा, यौन स्वतन्त्रताको हनन् जस्ता आधारबाट चिनाएका छन् भने *एक चिहान* उपन्यासलाई प्रस्तुत अन्धविश्वास, जातिय भेदभावका विरुद्ध सुधार गर्ने, नयाँ समाज रच्ने आर्दश भावना जस्ता पक्षबाट उपन्यासलाई चिनाएका छन् ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०५३) ले *नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति* मा हृदयचन्द्रसिंह प्रधान र उनको *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासलाई आलोचनात्मक यर्थाथवादी परम्परा अन्तर्गत राखेका छन् । उनले चेतनाका दृष्टिले अति कमजोर, धार्मिक दृष्टिले रुढ र आर्थिक दृष्टिले विपन्न जीवन भोगाई, नारी नै नारीको विरोधी, मानव अधिकारका दृष्टिले नारी र पुरुषमा भएको असमानता, पुँजीपति र सामन्त वर्गको विरोध जस्ता पक्षबाट *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासलाई चिनाएका छन् ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम (२०५५) ले *उपन्यासको विश्लेषण* मा आलोचनात्मक यर्थाथवादी, वैचारिकता, आदर्शको चाहना, जीवनवादी धारणा, प्रगतिशीलता, राष्ट्रिय र जातीय एकताको पक्षपाती, नारीवादी चेतना, निम्नवर्गीय पात्रको दुर्दशा र दुःखान्त सङ्घर्षको चित्रण, वर्गद्वन्द्वको चित्रण गर्नु, सरल भाषशैली जस्ता औपन्यासिक प्रवृत्तिहरूबाट हृदयचन्द्रसिंह प्रधानलाई चिनाएका छन् । *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासलाई नारीहरू पनि सङ्गठित भएर पुरुषदमनका विरुद्ध सङ्घर्ष गर्छन्, नारीलाई भोगका आँखाले मात्र हेर्ने समाजको विरोध र वेश्या बनाउन समाजकै हात रहेको, नारीहरूले पुरुषको भाग्यवादी जालबाट उम्कनुपर्ने र समाजमा आर्थिक, सामाजिक ढाँचामा परिवर्तन ल्याई समस्या समाधान गर्नुपर्ने जस्ता आधारबाट चिनाएका छन् । त्यस्तै गरी उनीहरूले पारिवारिक सुधारका लागि मोजमस्ती र देखावटी काममा कम खर्च गर्ने, आधुनिकतालाई सुहाउँदो रूपमा मात्र वरण गर्नुपर्ने, पुरुषका कामुक आँखाबाट नारीले बचावट गर्नु पर्ने, जातीय एकताका लागि अन्तर्जातीय विवाह गर्नु तथा खोको नैतिकताको खोलहरू निकाल्नु पर्ने प्रगतिशील कदमहरू चाल्न प्रेरित जस्ता आधारबाट *एक चिहान* उपन्यासको विश्लेषण गरेका छन् ।

इन्द्रबहादुर राई (२०५८) ले *नेपाली उपन्यासको आधारहरू* मा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका दुई उपन्यास प्रगतिशीलताका प्रतिनिधि कृतिहरू हुन् भनेका छन् । उनले समाजको एक आग्नेय पक्ष, समाजको नारी सम्बन्धिक धारणा, अतिनाटकीय उपन्यास, चरित्रङ्कभन्दा कार्य र कथानकको प्रधानता जस्ता आधारहरूबाट *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासलाई चिनाएका छन् । त्यस्तै उनले पात्रहरू स्वायत्तात्मकता, बर्तुल चरित्रविहीन, आवेग आरुढ स्वभावका चरित्र, प्रेम र विवाह जस्ता आधारबाट *एक चिहान* उपन्यासलाई चिनाएका छन् ।

कमलबहादुर खत्री (२०५८) ले “एक चिहान उपन्यासमा कृतिपरक अध्ययन” शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधकार्यमा कथावस्तु, चरित्र चित्रण, परिवेश, उद्देश्य आदि पक्षबाट *एक चिहान* उपन्यासको विश्लेषण गरेका छन् । उनले तात्कालीन समाजमा व्याप्त रुढिवादी परम्पराको विरोध र प्रततिशील समाजको निर्माण जस्ता पक्षबाट *एक चिहान* उपन्यासलाई चिनाएका छन् ।

खेमराज कोइराला (२०६१) ले *उन्नयन* पत्रिकामा “नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार” भन्ने शीर्षकको लेखमा आधुनिक नेपाली उपन्यासको तेस्रो मोडका प्रगतिवाद अर्न्तगत *स्वास्नीमान्छे* र *एक चिहान* उपन्यासलाई राखेर चिनाएका छन् । उनले *स्वास्नीमान्छे*ले नारी वर्गलाई वेश्या बन्नुपर्ने स्थितिबाट मुक्त, नारीपात्रलाई विद्रोहका आधारबाट चिनाएका छन् भने *एक चिहान* उपन्यासलाई अन्तर्जातीय वैवाहिक सम्बन्ध स्थापना, सामाजिक अन्धपरम्परा, कृषक वर्गको समस्या जस्ता आधारबाट चिनाएका छन् ।

ऋषिराज बराल (२०६१) ले *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र* मा *एक चिहान* उपन्यासलाई जातीय असमानता, नारी र पुरुष बीच असमानता, नारी शोषणप्रतिको विद्रोहको आह्वान जस्ता पक्षबाट चिनाएका छन् ।

कमला उप्रेती (२०६३) ले “स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा कृतिपरक अध्ययन” शीर्षकको स्नातकोत्तर तहको शोधकार्यमा कथासार, कथानकको विकास, कथानकको विकासको रेखाचित्र, चरित्रचित्रण, पहिलो प्रगतिशील उपन्यासका रूपमा *स्वास्नीमान्छे*, पहिलो नारीवादी नेपाली उपन्यास जस्ता आधारबाट *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासको विश्लेषण गरेका छन् । समाजमा रहेको शोषकको अन्त्य गर्ने, वेश्या सम्बन्धी सामाजिक धारणामा परिवर्तन हुनपर्ने, नारीलाई सचेत् बनाई उसको मानसिकता उकास्ने तथा आर्थिक हिसाबले पछि परेका र हेपिएका नारीहरूलाई आत्मबल दिने जस्ता आधारबाट *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासलाई चिनाएका छन् ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम (२०६६) ले *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास* मा *स्वास्नीमान्छे* र *एक चिहान* उपन्यासलाई आलोचनात्मक यर्थाथवादी र नारीवादी उपन्यासका रूपमा चिनाएका छन् । उनीहरूले नारीवादी सोचाइ प्रस्तुत गरेकाले *स्वास्नीमान्छे* नै पहिलो नारीवादी उपन्यास हो भनेका छन् । उनीहरूले नारीका समस्या, पुरुषशासित समाजका हरेक संस्थाहरूले नारीलाई भोग्य दृष्टिले हेर्ने, नारी नारी मिलेर

पुरुषलाई दण्ड दिनुपर्ने कुराको सन्देश जस्ता पक्षबाट *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासलाई चिनाएका छन् । त्यस्तै उनीहरूले नारीको दबेको मानसिकता उकास्ने, आर्थिक हिसाबले पछि परेका र शारीरिक संरचनाका दृष्टिले हेपिएका नारीलाई आत्मबल दिने जस्ता आधारबाट *एक चिहान* उपन्यासलाई चिनाएका छन् ।

सुधा त्रिपाठी (२०६८) ले “आधुनिक नेपाली उपन्यासमा नारीवादी चेतना” शीर्षकको विद्यावारिधी *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासलाई पनि नारीवादी कोणबाट विश्लेषण गरेकी छन् । उनले पुरुषको स्वेच्छाचारितालाई समाजको मान्यता, नारीको आर्थिक हैसियतहीनता, जातिगत अन्धविश्वास, नारी स्वयं नारीविरोधी हुनु, नारीलाई सामाजिक मान्यता प्राप्त नहुनु, प्रमुख नारी चरित्र, नारी नारी बीचको सम्बन्ध, नारीप्रतिको पुरुषको दृष्टिकोण, समुच्चा औपन्यासिक परिवेशमा नारीको अवस्थिति, नारीप्रतिको लेखकीय दृष्टिकोण जस्ता आधारबाट *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासको विश्लेषण गरेकी छन् ।

ज्ञानु पाण्डे (२०६९) ले *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता* मा नेपाली उपन्यासको इतिहासमा प्रकटित लैङ्गिक चेतनालाई पहिलो चरण (१९९१-२०४५) अर्न्तगत *स्वास्नीमान्छे* र *एक चिहान* उपन्यासलाई राखेका छन् । उनले *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासको लैङ्गिक विश्लेषणका क्रममा तत्कालीन पारिवारिक-सामाजिक वस्तुस्थितिको निरीक्षण, नारीहरूको टीठलाग्दो जीवनभोगाइ, अधिकांश पुरुषचरित्र खराब प्रवृत्तिका पोषक देखिन्छन्, समाज परिवर्तनका लागि आत्मसाथ गर्नुपर्ने नयाँ कदम, नारी मुक्तिका लागि सङ्गठनको आह्वान र सङ्घर्षको अभ्यास, नारी उत्थानका लागि पुरुषको समर्थन, उपन्यासभिन्न उठाइएको रन्डी सङ्गठनको परिकल्पनाबारे लेखकको भनाई जस्ता आधारबाट विश्लेषण गरेका छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् (२०६९) ले *नेपाली उपन्यासको इतिहास* मा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानलाई समाजवादी यर्थाथवादी/प्रगतिवादी धाराको प्रारम्भ गर्ने उल्लेख्य उपन्यासकारका रूपमा उभ्याएका छन् । उनले प्रधानका उपन्यासमा अभिव्यञ्जित शोषणको विरोध तथा शोषितको उत्थान, वर्गसङ्घर्षको माध्यमबाट शोषकको अन्त्य, रुढिवादी संस्कार तथा परम्परागत मूल्यमान्यताको विरोध र रुढिमुक्त समाजको स्थापना, जातपात, भेदभाव आदिको विरोध र अर्न्तजातीय सम्बन्धको स्थापना, शोषक र शोषणरहित समाजको निर्माण

जस्ता पक्षबाट हृदयचन्द्रसिंह प्रधान र उनका उपन्यासलाई प्रगतिवादी विचारका रूपमा लिएका छन् ।

अम्बरवहादुर यक्सो (२०७१) ले “एकचिहान उपन्यासमा क्षण, जाति र पर्यावरण” शीर्षकको स्नातकोत्तरको शोधकार्यमा *एक चिहान* उपन्यासलाई तत्कालीन नेपाली समाजमा जातीय विभेद तथा छुवाछुत प्रथा, बालविवाह, बहुविवाह, अन्मेल विवाह, सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक चेतनाको कमी जस्ता पक्षबाट चिनाएका छन् ।

अमर बस्नेतले (२०७२) ले “हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा पात्र विधान” शीर्षकको शोधकार्यमा *स्वास्नीमान्छे* र *एक चिहान*का पात्रहरूलाई लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवनचेतना, आसन्नता, आवद्धताका आधारबाट विश्लेषण गरेका छन् ।

उल्लिखित पूर्व विद्वानहरूले गरेको अध्ययनलाई चिन्तन गर्दा सबै पूर्वकार्यका धारणाहरू यस शोधकार्यलाई अगाडि बढाउन महत्त्वपूर्ण रहेका छन् । यी मध्ये प्रस्तुत शोधकार्यका लागि सैद्धान्तिक स्वरूप र उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा पहिल्याउन सुधा त्रिपाठीको “आधुनिक नेपाली उपन्यासमा नारीवादी चेतना” शीर्षकको शोध ग्रन्थ र ज्ञानु पाण्डेको *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता पुस्तक* अतिउपयोगीका रूपमा रहेका छन् । उपर्युक्त विद्वानहरूले फुटकर र एकल रूपमा अध्ययन विश्लेषण गरे तापनि संयुक्त रूपमा दुबै उपन्यासको नारीवादी अध्ययन नभएकाले यस शोधको महत्त्व रहेको छ ।

१.५ शोधको औचित्य महत्त्व र उपयोगिता

प्रस्तुत शोधबाट हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको उपन्यासमा नारीवादी दृष्टिकोणबाट ज्ञानको प्रतिपादन हुनेहुँदा उसको औचित्य रहेको छ । हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको पठन पाठन गर्ने शिक्षक विद्यार्थीहरूलाई पनि उनका उपन्यासमा गरिएको नारीवादी मान्यता सम्बन्धी ज्ञान दिने हुँदा प्रस्तुत शोध औचित्य सिद्ध छ । यस शोधले अभ् गहिरो रूपमा अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धान कर्तालाई पनि सहयोग हुने हुँदा यस शोधको महत्त्व रहेको छ ।

१.६ सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधमा औपन्यासिक पाठमा भएको वैचारिकताको मात्र अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ । समसामयिक सामाजिक सन्दर्भ र लेखकको व्यक्तिगत विचार र

ऐतिहासिक सन्दर्भहरूमा रहेका नारीवादी वैचारिकता, आन्दोलन र उपलब्धिलाई विमर्शमा संलग्न नगराउनु यस शोधको सीमा हो ।

१.७ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधमा सामग्री सङ्कलनका लागि प्राथमिक र द्वितीयक दुवै स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासहरूलाई प्राथमिक स्रोतका रूपमा लिएको छ भने पुस्तकालयीय पद्धति द्वितीयक स्रोतका रूपमा लिइएको छ । विभिन्न विद्वान्हरूका पुस्तक, लेख, पत्रपत्रिका, शोध ग्रन्थहरू नै यस शोधका सामग्री हुन् ।

१.८ सैद्धान्तिक ढाँचा र शोधविधि

प्रस्तुत शोधमा नारीवादी सिद्धान्तको प्रयोग गरिएको छ । नारीवादसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक, शोध ग्रन्थ र समालोचनाहरूको अध्ययन गरी उपन्यास विश्लेषणको लागि निम्नलिखित ढाँचा निर्माण गरिएको छ :

१. पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण
२. नारी स्वतन्त्रता र समानता
३. नारी नारी बीचको सम्बन्ध
४. पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण
५. नारी सशक्तीकरणको चित्रण
६. नारीप्रतिको लेखकीय दृष्टिकोण

उल्लिखित ढाँचाबाट हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका *स्वास्तीमान्छे* र *एक चिहान* उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.९ शोधको रूपरेखा

पहिलो परिच्छेद	शोधको परिचय
दोस्रो परिच्छेद	नारीवादको सैद्धान्तिक स्वरूप तथा उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा
तेस्रो परिच्छेद	स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा नारीवाद
चौथौँ परिच्छेद	एक चिहान उपन्यासमा नारीवाद
पाँचौँ परिच्छेद	निष्कर्ष

यस शोधपत्रको अन्त्यमा सन्दर्भसामग्री सूची प्रस्तुत गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई

नारीवादको सैद्धान्तिक स्वरूप तथा उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा

२.१ विषय परिचय

प्रस्तुत शोधको विषय क्षेत्र नारीवादी सिद्धान्तका आधारमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको उपन्यासको विश्लेषण गर्नु हो । यसका लागि नारीवादको सैद्धान्तिक आधारहरू स्पष्ट गर्नु आवश्यक छ । त्यसकारण यस परिच्छेदमा शोधको सैद्धान्तिक आधारका रूपमा विश्व परिवेशमा स्थापित नारीवादी मान्यताहरूको अध्ययन गरी निष्कर्षका रूपमा ती मान्यताहरूलाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरी उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा तय गरिएको छ ।

२.२ नारीवादको परिचय र परिभाषा

२.२.१ नारीवादको परिचय

नारीलाई केन्द्रमा राखेर नारी जीवनका बारेमा नारी मुक्तिको आवाज उठाउने चिन्तन नै नारीवाद हो । नारीवादले परम्परादेखि हुँदै आएको नारी शोषण, उत्पीडनको र विभेदको अन्त्य गरी लैङ्गिक समानता कायम गर्न महिला अधिकार र स्वतन्त्रताको लागि आवाज उठाउँछ । नारीवाद नारीमाथि हुने सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, व्यक्तिगत, लैङ्गिक आदि शोषणका विरुद्ध गरिएको गरिएको आन्दोलन हो । यसले पितृसत्तात्मक समाजको विरोध गर्दछ । पितृसत्ता भन्नाले पिताको शासन भन्ने बुझिन्छ तर यसको खास अभिप्राय हो पुरुषको शासन । त्यस्तो शासन जहाँ महिलाको कुनै अधिकार हुँदैन पुरुष नै घरको मुख्य व्यक्ति हुने गर्दछ । महिला भन्दा पुरुष बढी शक्तिशाली, इज्जतदार र साधन स्रोतले सम्पन्न भएका हुन्छन् (पाण्डे, २०६९ : ११) । यस आधारबाट हेर्दा नारीवाद शब्दले पुरुषप्रधान समाजप्रति नारीले गरेको विद्रोहलाई पनि सङ्केत गरेको पाइन्छ ।

नारीवाद पुरुषद्वारा निर्धारित नारीको स्थान, मूल्य र सामाजिक भूमिकाका विरोध स्वरूप देखापरेको आन्दोलन हो । यसले साहित्यिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आदि क्षेत्रमा नारीका पक्षबाट वकालत गर्दछ । यसले नारी कसरी शोषित, दमित भएका छन् भन्ने कुराको अध्ययन गर्दछ । नारीवाद लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताका लागि आवाज उठाएको आन्दोलन हो । नारी पनि पुरुषसरह मानव जाति हुन्, यो संसारमा रहेकाले हरेक मानव

जातिको समान अधिकार छ तर हाम्रो समाजमा पुरुषको उच्च स्थान रहेको नारी सधैं तुच्छ भएर तल्लो स्थानमा रहनु परेको छ । नारी घरको कामकाजमा र पुरुषको इच्छा पुरा गर्ने प्राणीको रूपमा रहनुपरेको छ । नारी बच्चा जन्माउने साधन, पुरुषको सेवामा तत्पर रहनुपर्ने दासी, मनोरञ्जनको वस्तुका रूपमा रहनु परेको छ । समाजमा नारीहरूको विवाह, सम्बन्ध विच्छेद, गर्भधारण, परिवार नियोजन जस्ता कुरामा कुनै व्यक्तिगत अधिकार छैन तर ती सबै कुरामा पुरुषकै हैकम रहेको हुन्छ । नारीवादी आन्दोलनले सामान्य अर्थमा स्त्रीजाति पूर्ण नागरिकता प्राप्त हुनुपर्छ अर्थात् सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक तहहरूबाट लोग्नेमान्छेकै जति अधिकार प्राप्त हुनुपर्छ भनेर लड्दछ (गौतम, २०५९ : ३४४) ।

नारीवादले नारी स्वतन्त्रता र समानताको वकालत गर्दछ । यसले नारीमाथि पुरुषको अधीनको विरोध गर्दछ र नारीको व्यक्तिगत विकास पछि मात्र समाजको स्वरूप परिवर्तन हुन्छ भन्ने मान्यता राख्छ । त्यसका लागि नारीहरूलाई आफ्नो हकहितको सुरक्षा गर्न आह्वान गर्दछ । पुरुषप्रधान समाजले नारीप्रति हेर्ने दृष्टिकोणको अध्ययन गर्दछ । सदियौँदेखि नै नारीको स्थान पुरुषभन्दा तल्लो स्तरमा छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । विश्वका वृद्धिजीवि व्यक्तिहरूले नारी जातिलाई सडकुचित दृष्टिकोणबाट हेरेको पाइन्छ । प्लेटोले ईश्वरको सबभन्दा कृपा के मानेका थिए भने उनी दास थिएनन् र अर्को उनी कृपा के माने भने उनी पुरुष बने माहिला होइन (बोउवार अनु : सुनुवार, २०६९ : ७) । अरस्तुले स्त्रीको परिभाषा दिने क्रममा स्त्री केही गुणको कमीको कारणले स्त्री बन्छे भनेका छन् (बोउवार, अनु : सुनुवार, २०६९ : ३) । फ्रायडका अनुसार महिलाले आफूलाई एक पडगु महशुस गर्दछे, किनभने उसमा पुरुष जननेन्द्रियको अभाव छ (बोउवार, अनु : सुनुवार, २०६९ : १८) । यसरी दार्शनिकहरूले पनि नारीको आफ्नो अस्तित्व नभएको विचार व्यक्त गरेका छन् । नारी पुरुषमाथि आश्रित हुने प्राणि हो । समाजमा उसको कुनै स्थान नभएको र पुरुषबाटै नारीको जीवन सञ्चालित हुने कुरा व्यक्त गरेका छन् । नारीवादले नारीलाई दोस्रो दर्जाको रूपमा लिने पुरुषप्रधान समाजप्रति विद्रोह गर्दछ । नारीमाथि हुने हिंसा, अपमान, दमन, शोषण आदि जस्ता कुरा पितृसत्ताकै कारण देखापरेको हुन् । नारीको मूल्य उजागर गर्न केन्द्रित नारीवाद पितृसत्तात्मक प्रवृत्तिको पक्षमा बोल्ने, लेख्ने तथा पक्षपोषण गर्ने सबै प्रवृत्तिको विरुद्धमा उभिएको छ (बराल, २०५६ : ९०) छ । यसले पुरुषद्वारा स्थापित समाजको विरोध गर्छ । नारी र पुरुष समान प्राणी हुन् समाजमा दुबैको स्थान समान हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ ।

नारीवाद पुरुषकेन्द्री संरचना र व्यवस्थालाई भत्काउनुपर्छ र समाजमा नारीलाई पनि पुरुषसरह बाच्ने अधिकार पाउनुपर्छ भन्ने लक्ष्य लिएको पाइन्छ । नारी पुरुषका निमित्त यो धर्तीमा जन्म लिएकी कुनै खेलौना होइन । नारीलाई भिन्न रूपमा व्याख्या गर्ने समाजको परिवर्तन गरी नारीको स्वतन्त्रता र छट्टै अस्तित्वको खोजी गर्न नारीवाद सधैं तत्पर रहन्छ । अवसर पाए नारी पनि पुरुषसरह काम गर्न सक्छे, हरेक पुरुषको सफलताको पछाडि नारीको हात हुन्छ, नारी र पुरुष एकै सिक्काका दुई पाटा हुन् भन्ने चिन्तन नै नारीवाद हो ।

२.२.२ नारीवादको परिभाषा

नारीवाद शब्दको सुरुवात पाश्चात्य जगत्बाट भएको हो । अङ्ग्रेजी शब्द (फेमिनिजम) को नेपाली रूपान्तर नारीवाद हो । नारी शब्दको सर्वप्रथम फ्रान्समा सन् १८७१ मा एउटा पुरुषको स्वास्थ्य परीक्षण सम्बन्धी विवरणमा उल्लेख भएको छ भने अङ्ग्रेजीमा सन् १८९० मा नारीवाद भन्ने शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ (त्रिपाठी, २०६८ :२८) । यसरी नारीवादले नारीकाको अधिकार, हक, स्वतन्त्रताको पक्षमा वकालत गर्दछ, नारीवादका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूले आफ्नै तवरले परिभाषा दिएको पाइन्छ । केही परिभाषाहरूलाई यसप्रकार प्रस्तुत गरिन्छ :

महादेव अवस्थीले *नेपाली नारीवादी समालोचना* भन्ने पुस्तकमा आफ्नो मन्तव्य दिने क्रममा नारीवाद पुरुषले जीवनका कुनै पनि सन्दर्भलाई गाँज्नु नछोड्ने परिप्रेक्ष्यमा त्यसैको प्रतिफलस्वरूप साहित्यको एवम् धाराको रूपमा आयो । नारीवाद नारी संवेदनासँग जोडिएको आन्दोलन, साहित्यिक वाद र समालोचना सिद्धान्त पनि हो भनेर नारीवादको परिभाषा दिएका छन् (अवस्थी, २०७० : ९) । उनका अनुसार नारीवाद नारीको हकहित र स्वतन्त्रताको अधिकारका लागि नारीका पक्षमा गरिएको आन्दोलनका साथै साहित्यिक वाद हो । नारीवादले साहित्यमा नारीको स्थानको विश्लेषण गर्ने समालोचना सिद्धान्त पनि हो भन्ने भनाइ रहेको छ ।

समालोचक कृष्ण गौतमले आफ्नो पुस्तक *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन*मा स्त्रीवादी नारी सम्बन्धी यस्तो सिद्धान्त हो जसले नारीलाई मुक्ति दिन, उठाउन, आत्मनिर्भर बन्न बल दिन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् (गौतम, २०५९ : ३४४) । उनका अनुसार स्त्रीवाद वा नारीवादले नारीका जीवनमा भोग्नु परेको समस्याको अध्ययन गर्दै ती

समस्या समाधान गर्न नारी स्वयंलाई आत्मनिर्भर हुन प्रेरित गर्दछ, भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

मोहनराज शर्मा र खगेन्द्र लुइटेले आफ्नो पुस्तक *पूर्वीय र पाश्चात्य सिद्धान्त* मा नारीकेन्द्री परिप्रेक्ष्यबाट नारी हक, हित र समानताको पक्षधरतालाई नारीवाद भनिन्छ (शर्मा र लुइटेले, २०६७ : ३७१) । उनीहरूका अनुसार नारीको हक, हित र अधिकारको लागि नारीको पक्ष लिने सिद्धान्त नै नारीवाद हो भनेका छन् ।

नारीवादको परिभाषा दिने क्रममा नेत्र एटमले *समालोचनाको स्वरूप* मा नारीवाद नारी जातिक तर्फबाट साहित्यलाई बुझे र बुझाउने तथा नारीलाई सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, बौद्धिक आदि विषयमा मुक्ति र आत्मनिर्भर बनाई पुरुष एकाधिकारको भञ्जन गर्ने आन्दोलन हो भनेका छन् (एटम, २०६१ : १५५) । उनले नारीवादले सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आदि क्षेत्रमा नारीमाथि गरिएको विभेदको अन्त्य गरी नारीलाई आत्मनिर्भर बनाउने चिन्तन नै नारीवाद हो भनेर नारीवादलाई परिभाषित गरेको पाइन्छ ।

समालोचक राजेन्द्र सुवेदीले *नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति* मा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक र धार्मिक जस्ता आधारहरू अवलम्बन गरेर नारीलाई किनारीकरण गर्ने अवैज्ञानिक परम्पराको विपक्षमा स्थापना भएको समालोचना चिन्तन नै नारीवादी समालोचना चिन्तन हो भन्ने भनाइ व्यक्त गरेका छन् (सुवेदी, २०६२ : ७०) । उनले पनि नारीवाद नारीको समामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक स्वतन्त्रता र समानताको लागि गरिएको आन्दोलन हो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

नारीवादलाई परिभाषा दिने क्रममा ज्ञानु पाण्डेले *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता* मा लैङ्गिकता महिला र पुरुषको शारीरिक भूमिका तथा विशेषतामा नभई तिनका सामाजिक सांस्कृतिक भूमिका र विशेषताको बोध गराउनु हो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् (पाण्डे, २०६९ : ३) । उनका अनुसार नारीवादले समाजमा नारी र पुरुषको सामाजिक सांस्कृतिक भूमिकाको बोध गराई समाजमा नारी र पुरुषको भूमिका, अधिकार नारीमाथि पुरुषले गर्ने व्यवहार के कस्तो छ सो को अध्ययन गर्दछ, भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।

सुधा त्रिपाठीले आफ्नो विद्यावारिधीको शोध प्रबन्धमा “आधुनिक नेपाली उपन्यासमा नारीवादी चेतना” भन्ने शीर्षकमा नारीवाद (महिला, स्त्री या आइमाई) जीवनका बारेमा

नारी हितकै कोणबाट नारीकै केन्द्रीयतामा गरिएको चिन्तन हो भनेर परिभाषित गरेकी छिन् (त्रिपाठी, २०६८ : १) । उनले नारीवाद नारी वा महिला जीवनमा भएका समस्यालाई समाधान गर्न नारीकै पक्ष लिएर गरिने चिन्तन हो भन्ने भनाइ व्यक्त गरेकी छिन् ।

सुधा त्रिपाठीले आफ्नो पुस्तक *नारीवादी सौन्दर्य चिन्तनको* भूमिकामा नारीवादी चिन्तनले पितृसत्तालाई आधारभूत व्यवधानका रूपमा लिन्छ । यसले नारी अस्मिता र मूल्यका केन्द्रीयतामा हरेक साहित्यिक लेखनको मूल्याङ्कन गर्दछ (त्रिपाठी, सन् २०१२) । उनका अनुसार पितृसत्ताका कारण नारीहरू माथि व्यवधान आउँछ भन्ने कुराको अध्ययन गर्नुका साथै यसले नारीको अस्मिता र मूल्य के कस्तो छ, सो को अध्ययन गर्ने चिन्तन नै नारीवाद हो भनेकी छिन् ।

यसरी नारीवाद सम्बन्धी विभिन्न समालोचकहरूको आफ्नै मत रहेको पाइन्छ । अङ्ग्रेजीको फेमिनिजमको नेपाली रूपान्तरणका रूपमा रहेको नारीवादले नारीलाई केन्द्रमा राखेर नारीका उत्पीडन, व्याथा समाजले नारीप्रति हेर्ने दृष्टिकोण नारीको अस्तित्वको खोजी जस्ता विविध पक्षको अध्ययन गर्दछ र नारीलाई ती समस्याहरूबाट मुक्तिका लागि समाधानको बाटो देखाउँछ । त्यसैले समग्रमा नारीवाद नारीका हित अधिकार र स्वतन्त्रताका लागि गरिएको चिन्तन हो भन्ने निष्कर्ष निस्कन्छ ।

२.३ पाश्चात्य जगत्मा नारीवादी चिन्तन

नारीवादको विकास सर्वप्रथम पाश्चात्य जगत्बाट भएको पाइन्छ । सामन्ती युगसम्म पाश्चात्य जगत्मा महिलाहरू उत्पीडित, दमित थिए । धर्म, दर्शन, कानून, साहित्य आदिले पनि महिलाहरूलाई अवहेलना गरेको पाइन्छ । हिन्दु धर्मले नारीलाई स्वतन्त्रता दिन नहुने कुरा बताए भने इसाई धर्मले हौवा (आदिम स्त्री) का कारणले सिङ्गो संसार विपद्मा फसेको बताए (त्रिपाठी, सन् २०१२ : १५) । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने धर्मले पनि नारी जातिलाई तल्लो दर्जामा राखेको छ । समाजशास्त्री अगस्त कोम्टेले पुरुष र नारीमा आधारभूत अन्तर भएको कुरा बताउँदै शारीरिक, मानसिक, नैतिक वा कुनै पनि प्रकारले नारीको पुरुषसित समानता नभएको बताएका छन् । फ्रान्सका प्रसिद्ध उपन्यासकार वाल्जाकले पुरुषको दिलको घड्कन बढाउने बाहेक अन्य कुनै रूपमा नारीको महत्त्वलाई स्वीकार गरेनन् (त्रिपाठी, सन् २०१२ : १५) । ग्रीसका प्राचीन आचार्य एरिस्टोटलले त भन्नु खास गुणका अभावका कारण नारी सधैं नारी नै रहन्छन् भन्ने विचार प्रकट गरेका छन् ।

भने एस. टी. थोमस एक्विनसले नारीलाई अपूर्ण मानिस नै मानेका छन् । नारीलाई पाश्चात्य जगत्मा नारीप्रति हेर्ने दृष्टिकोणको परिवर्तन र नारीको मूल्य स्थापना गर्न नारीवादी आन्दोलनको सुरुवात भएको पाइन्छ । यसरी नारीलाई विश्वमा आदिकालदेखि नै कमजोर मानेको देखिन्छ । नारीका लागि प्रयोग गरिने विक सेक्स, बेटर हाफ जस्ता अङ्ग्रेजी र अधाङ्गिनी तथा अवला जस्ता संस्कृत शब्दले पनि यसै कुरालाई पुष्टि गरेको पाइन्छ (बराल, २०६१ : १२८) ।

नारी जागरणको सुरुवात सर्वप्रथम अमेरिकाबाट भयो । अमेरिकामा महिलाहरूले राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक समानता कायम गर्न आन्दोलनको सुरुवात गरे । तत्कालीन समयमा अमेरिकामा महिलामाथि शोषणको मात्रा भन्नु बढ्दै गएको पाइन्छ । उक्त समाजमा महिला र पुरुष कामदार भए तर पुरुष र महिलालाई दिने पारिश्रमिक मूल्य बराबर थिएन । महिलाको श्रमको अवमूल्यनपछि सामाजिक चेतना, लैङ्गिक चेतना हुन थाल्यो । मताधिकारको माग र सामाजिक समानताको माग गर्दै अमेरिकामा महिला आन्दोलन सुरु भयो । उक्त आन्दोलन १९औँ शताब्दीको मध्य (सन् १८४८ को सेनेका फल्स कन्भेन्सन) देखि पाश्चात्य जगत्मा चर्चित भइसकेको हो (त्रिपाठी र पन्थी, २०७० : १७) । १९६० को दशकपछि नारीवादी समालोचना सिद्धान्तको जन्मपछि इतिहासमा नारीवादको खोजी हुन थाल्यो । बेट्टी फ्राइडनको *फेमिनिन मिस्टिक* (सन् १९६३) ले आधुनिक नारीवादी चिन्तनको विकास प्रक्रिया अगाडि बढाएको पाइन्छ । कतिपय मानिसहरू पश्चिममा सिमोन दि बोउवारको *द सेकेण्ड सेक्स* (सन् १९४४)बाट नारी चिन्तनको परम्परामा नवीन र निर्णायक मोड आएको भन्दछन् तर यो मोड उनको पुस्तक प्रकाशित हुनुभन्दा छ दशक अगाडि नै देखापरिसकेको थियो । मार्क्सवादको उदय पश्चात् एङ्गोल्सद्वारा लिखित *परिवार, निजी सम्पत्ति र राज्यको उत्पत्ति* नै नारीवादी चिन्तनको त्यो आधारग्रन्थ हो जसले नारी चिन्तनका परम्परागत समस्त चिन्तनलाई भित्र्यायो (त्रिपाठी, सन् २०१२) । पाश्चात्य जगत्मा बेट्टी फ्राइडनको *फेमिनिन मिस्टिक*, सिमोन दि बोउवारको *द सेकेण्ड सेक्स* र एङ्गोल्सको *परिवार निजी सम्पत्ति र राज्य* जस्ता कृतिहरूको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको पाइन्छ ।

अमेरिकाको न्यूयोर्कको सेनेका फल्स नामक सहरमा सन् १८४८ मा भएको महिला अधिकार सम्बन्धी सम्मेलनलाई प्रथम अमेरिका विशिष्ट साङ्गठनिक सङ्घर्षको कोसेढुङ्गाका रूपमा लिने गरिन्छ (त्रिपाठी, सन् २०१२ : १७) । उक्त आन्दोलन नै प्रथम नारीवादी आन्दोलन थियो । सन् १८४८ बाट सुरु भई सन् १८७५ सम्म अमेरिकामा पहिलो

नारीवादी आन्दोलन भयो । उक्त आन्दोलनमा एलिजावेथ केडी स्ट्यान्टन, लुक्सिया आदि महिलाहरूले नेतृत्व गरेका थिए । सेनेका फल्सको घोषणापत्र संयुक्त राज्य अमेरिकाको घोषणापत्रको संवेदनाको ढाँचामा तयार पारिएको थियो । त्यसपछि त्यस बैठकले महिलामाथि हुने कानुनी, आर्थिक, सामाजिक विभेदको अन्त्यका लागि सूची तयार पारेको थियो (त्रिपाठी, २०६८ : १९) । महिला अधिकार प्राप्त लागि भएको सन् १८४८ को आन्दोलन क्रमश विकास हुँदै अन्तराष्ट्रिय स्तरसम्म फैलियो र अहिले यो विश्वव्यापी भइसकेको छ । उक्त आन्दोलनले राजनीतिक अवसर, शिक्षा एवम् रोजगारका अवसर र प्रजनन वा पुनरुत्पादन सम्बन्धी स्वतन्त्रता सहितको पारिवारिक र व्यक्तिगत अधिकार प्राप्त गर्ने लक्ष्य राखेको पाइन्छ ।

अमेरिकाको न्युयार्कमा कपडा कारखानाका महिलाहरूले तलवको वृद्धिका साथै १५/१६ घण्टाको प्रचलित कामको समस्यालाई घटाएर १० घण्टा भर्ना माग राख्दै सन् १८५७ मा हडताल गरे तर सरकारले त्यस आन्दोलनलाई दबायो । तत्काल कुनै प्रतिफल प्राप्त गर्न सफल नभए तापनि यो नै विश्वका महिलाहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने पहिलो सङ्गठित आन्दोलन थियो (उद्धृत त्रिपाठी, अस्मिता, २०५० : ९) । यसरी अमेरिकामा महिला आन्दोलनले नयाँ नयाँ रूप लिदै गयो । सन् १८६५ मा राजनीतिक अधिकारको लागि आन्दोलन भयो तर उक्त आन्दोलनको माग पूर्तिको लागि हडताल, जुलुस र आमसभाको आयोजना गरे । सरकारले आफ्नो मागप्रति ध्यान नदिएकाले त्यसभन्दा अघि नगरेको कार्य गर्न अमेरिकी महिलाहरू बाध्य भए । यसरी आन्दोलनका भन् भन् प्रभावकारी नयाँ नयाँ रूपहरू देखिँदै जान थालेपछि सन् १९२० को अगस्ट २६ का दिन अमेरिकी संविधानको उन्नाइसौँ संशोधनद्वारा महिलाहरूलाई मताधिकार दिन अमेरिकी संसद् बाध्य भयो (त्रिपाठी, सन् २०१२ : २०) । अमेरिकी महिलाहरूले विविध आन्दोलनको पश्चात् मताधिकार प्राप्त गरे । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने पाश्चात्य जगत्मा अमेरिकी महिलाहरूको पनि विशेष भूमिका रहेको देखिन्छ ।

यसरी सन् १८४८ मा सम्पन्न सेनेका फल्स सम्मेलनले महिला अधिकारका निम्ति विभिन्न आन्दोलनको रूप धारण गर्‍यो । महिला आन्दोलनको विकास प्रक्रियालाई हेर्दा सन् १९७० को दशकसम्मको अवधि महत्त्वपूर्ण रह्यो । अमेरिकामा भएको नारीवादी आन्दोलनलाई सफल पार्न एलिजावेथ केडी स्ट्यान्ट, लुक्सिया आदि व्यक्तिका साथै द

नेसनल उमन सफेज एसोसेसन, दि उमन क्रिस्चियन टेम्परेन्स युनियन आदिले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

नारीवादको प्रारम्भ सन् १७७६ को अमेरिकाली राज्यक्रान्ति र १७८९ को फ्रान्सेली राज्य क्रान्तिबाट भएको हो । यसलाई नारीवादको वीजविन्दु मान्न सकिन्छ, (अधिकारी, २०६८ : ३३) । फ्रान्समा सिमोन्ड दि बोउवारको *द सेकेण्ड सेक्स* (१९४९) प्रकाशन पछि, फ्रान्सेली नारीवाद विकसित भएको हो भन्ने सबैको मत रहेको छ । फ्रान्सेली क्रान्तिका बेलामा स्त्रीलाई कुनै स्वतन्त्रता दिए थिएन । उनीहरूलाई केही स्वतन्त्रता दिए पनि पछि गएर उनीहरूलाई परिवारको संरचनामा बन्दी बनाएको कुरा बोउवारले आफ्नो पुस्तक *द सेकेण्ड सेक्समा* व्यक्त गरेकी छिन् । उनी भन्छिन् नारी स्वाधीनताको दृष्टिले फ्रान्स अरू देशहरूभन्दा अगाडि थियो तर दुर्भाग्यवश आधुनिक फ्रान्सेली महिलाहरूको स्थितिमाथि सबभन्दा ठूलो दुर्भाग्यवश आधुनिक फ्रान्सेली महिलाहरूको स्थितिमाथि सबभन्दा ठूलो दुर्भाग्यपूर्ण असर पन्यो कोड नेपोलियन, जसले उनीहरूलाई सदियौं दासतामा जकडी राख्यो (बोउवार अनु : सुनुवार, २०६९ : ४८) । फ्रान्सका नारीहरूले लामो समयसम्म आफ्नो अधिकारको लागि सङ्घर्ष गरेको देखिन्छ । फ्रान्सेली नारीहरूले क्रान्ति गर्दै सन् १९४५ मा आफ्नो मताधिकार प्राप्त गर्न सफल भए । फ्रान्स हुँदै सबै तिर मताधिकार प्राप्त भयो । अङ्ग्रेजी नारीहरूलाई १९२८, सन् १९३३ मा अमेरिकी नारीहरूलाई भोटको अधिकार प्राप्त भयो । सन् १९३६ को सोभियत संविधानको धारा १२२ मा सोभियत रुसमा स्त्रीलाई आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक र सार्वजनिक सारा भनियो । अन्त्यमा संयुक्त राष्ट्र सङ्घले सन् १९४५ सम्म आइपुग्दा दुनियाका सारा स्त्रीहरू र पुरुषको अधिकार घोषणा र देशका अधिकांश स्त्रीहरूलाई भोटको अधिकार दिएर राजनीतिक जीवनमा उनीहरूलाई प्रवेशधिकार दिए (बोउवार, अनु :सुनुवार, २०६९ : ५१) । पाश्चात्य जगत्मा महिलाहरूले राजनीतिक अधिकार प्राप्त गर्ने कुराले भन् नारीवादलाई फराकिलो बनाएको देखिन्छ ।

युरोपमा नारी जागरणको प्रारम्भ औद्योगिक क्रान्तिको इतिहाससँगै जोडिएको पाइन्छ । औद्योगिक कारखानामा श्रमिकको रूपमा महिलाहरूको प्रवेश न्युन ज्याला तथा श्रमिक सङ्गठनमा पुरुष सहकर्मीद्वारा श्रमशोषण र मजदुरहरूले महिलालाई गृहस्थीकर्ममा सीमित हुँदा उत्प्रेरित गर्ने क्रमसँगै उनीहरूमा जागरण पैदा भएको देखिन्छ (त्रिपाठी, २०६८ : २३) । तात्कालीन समयमा युरोपमा युरोपियन दार्शनिक प्रुधे र उनका चेलाहरू समाजपयोगी कामहरूमा महिलाको सहभागिताको विरोध गर्दथे । उनीहरू महिलाको प्रमुख

जिम्मेवारी परिवार र केटाकेटी स्हारसुसार हो भन्थे । मार्क्स, एङ्गोल्स, लेलिन, स्टालिनले महिलाको पूर्ण मुक्तिविना सर्वहारा वर्गको मुक्ति सम्भव छैन भन्दै महिला मुक्तिलाई जोड दिएको पाइन्छ । त्यसैले युरोपियन महिलाहरू आफ्नो अधिकारको सुनिश्चितताका लागि आवाज उठाउन एकजुट भए । उनीहरूले समानता र स्वतन्त्रताको अधिकार माग गर्दै महिला आन्दोलनको सुरुवात भएको पाइन्छ । युरोपमा 'उमन्स रिभोल्युसनरी क्लब्स' नामको महिला सङ्गठन भयो । सो सङ्गठन युरोपको इतिहासमा पहिलो संस्था हो । युरोपमा अस्तित्वमा आएको रुसोको मानवतावादी दर्शनलाई लिङ्गभेद नगरीकन व्यवहारमा ल्याउनुपर्छ भन्ने मागलाई अधि सादैँ सो क्लब त्यसवेला फ्रन्समा भएको सबै प्रकारको राजनीतिक सङ्घर्षमा सामेल भयो (त्रिपाठी, सन् २०१२ : २३) ।

यसरी पाश्चात्य जगत्मा नारीहरूले आफ्नो हक अधिकारका लागि विभिन्न आन्दोलनहरू गर्दै गए । फ्रान्स, अमेरिका, युरोप हुँदै संसारका सबै ठाउँमा नारी जागरण हुँदै गयो । महिलाहरूको अधिकारको सुनिश्चित गर्न अन्तराष्ट्रिय स्तरमा पनि विभिन्न प्रयास भएको पाइन्छ । सन् १९८९ मा कोपेनहेगेनमा दोस्रो विश्व महिला सम्मेलन, सन् १९८५ मा नैरोबीयामा तेस्रो र सन् १९९५ मा वेइजिङ्गमा चौथो विश्व महिला सम्मेलन भएको तथ्य स्मरणीय नै छ । सन् १९७९ मा महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेदको अन्त्य गर्ने महासन्धि पारित भयो (पाण्डे, २०६९ : ८) । त्यसपछि अन्तराष्ट्रिय स्तरमा नै नारीको हक, अधिकार, समानता र स्वतन्त्रताका लागि विविध अभियान अगाडि बढ्न थाले र नारीवादी चेतना सबै ठाउँ फैलिएको पाइन्छ ।

पाश्चात्य जगत्मा नारीसँग सम्बद्ध विविध कृतिहरू रचना भएको पाइन्छ । सन् १९४९ मा प्रकाशित फ्रान्सेली नारी लेखक सिमोन द बोउवारको *द सेकेण्डे सेक्स*लाई नारीवादी लेखन तथा आन्दोलनको युगान्तकारी कृतिका रूपमा लिइन्छ । (शर्मा र लुइटेल्, २०६७ : ३७२) त्यस्तै गरी मेरी उल्स्टन काफ्ट (१७५९-१७९७) ले सन् १७९२ मा *अ भेन्डिकेसन अफ राइट्स अफ उमन* पुस्तक प्रकाशित गरी पहिलो चोटि अक्षरको संसारबाट महिलालाई पुरुषको मनोरञ्जनको वस्तु ठान्ने पितृसत्तात्मक सामाजिक संस्कारको विरोधमा आवाज उठाइकी हुन् (पाण्डे, २०६९ : २४) । एलेन सोवाल्टरले *इन्ट्रोडक्सन दि फेमिनिष्ट त्रिटिकल रिभोल्युसनमा* के लेखिछन् भने १९६० को पश्चात्तर्धमा अन्तराष्ट्रिय नारी आन्दोलनकै अङ्ग भएर स्त्रीवादी आन्दोलन विकसित भएको हो (गौतम, २०५९ : ३४७) । जुलिया क्लिम्स मोसीको *हाफ अ चान्स*, भर्जिनिया

उल्फको *अ रुम अफ वन्स वन*, जोन स्टुअर्ट मिलको *द सवजेक्सन अफ वइमन*, मिचल वारेटको *उमन फ्रान्च टुडे* आदि थुप्रै कृति प्रकाशित भएका छन् । यसरी नारी मुक्तिका लागि साहित्यिक कृतिहरूले पनि महत्त्वपूर्ण योगदान दिएको पाइन्छ । नारीवादको मूल विचार नारीहरूमाथि गरिदै आएको सामाजिक, आर्थिक, वैचारिक आदि भेदभावका विरुद्ध बोल्नुपर्छ र अधिकार प्राप्तिका लागि लड्नुपर्छ भनेको छ ।

२.४ नेपाली जगत्मा नारीवादी चेतना

नेपाली जनजीवन आधुनिक युगसम्म आइपुग्दा पनि कुसंस्कारको जालोभित्र अल्भिरहेको छ । समाजमा नारीको अस्तित्व अझै न्यून छ । नारीलाई घरकै काममा सीमित राख्ने हाम्रो नेपाली समाजको परिपाटी बद्लिन सकेको छैन । साहित्यमा पनि नारीको दर्जा तुच्छ नै छ । नेपाली साहित्यमा गोपालप्रसाद रिमालको *मसान* (२००२) नाटकले नारीको पक्षको वकालत गरेको देखिन्छ । उक्त नाटकमा नारीले मातृत्वका पक्षमा पुरुषसँग विद्रोह गरेको छ । *मसान* नाटकपछि हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको *स्वास्तीमान्छे* (२०११) उपन्यासले नारीका पक्षमा धेरै कुरा बोल्ने साहस गर्‍यो । त्यसपछि प्रधानकै *एक चिहान* (२०१७) उपन्यासले पनि नारीकै पक्ष लिएको पाइन्छ । वि.स.२०२० को दशकपछि मात्र नारीवादी साहित्यका स्रष्टाहरू सुधा त्रिपाठी, पारिजात, बानिरा गिरी, प्रेमा शाह, माया ठकुरी, पद्मावती सिंह, तोया गुरुड, उषा शेरचन, सीता पाण्डे आदिलाई आकर्षित गर्‍यो (एटम, २०६१ : १५७) । जसको परिणाम स्वरूप थुप्रै नारीवादी कृतिहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ । बिजय मल्लको *अनुराधा*, पारिजातको *शिरिषको फूल*, पद्मावतीसिंहको *समानान्तर आकाश* कृष्णधराबासीको *राधा* आदि उपन्यासहरूले नारीका पक्षमा आवाज उठाएको पाइन्छ । नेपाली समालोचनाका क्षेत्रमा पनि नारी चेतनाको प्रभाव परेको देखिन्छ । नेपाली नारीवादी समालोचनाको मार्गप्रशस्त गर्ने काम प्रथमतः कृष्ण गौतमको *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन* (२०५०) ले गरेको छ । ऋषिराज बरालको *मार्क्सवाद र उत्तर आधुनिकतावाद* (२०५२) ले आलोचनाको ढोका खोलेको छ (त्रिपाठी र पन्थी, २०७० : ३०) । गायत्री श्रेष्ठ र सरसस्वती रिजालको नारायणी अञ्चलका नारीहस्ताक्षर (२०६२) ले पनि नारीपरक अध्ययनलाई फराकिलो पारेको छ । लीला लुइटेल्को नेपाली महिला कथाकार र सुधा त्रिपाठीको *महिला समालोचक र नेपाली समालोचना* (२०६२), *नारीवाद र नारीपरक समालोचना* नारीपरक अध्ययनका लागि राम्रो नमुना हुन् (गौतम, २०६६ :

४९) । समालोचनाका फाँटमा थुप्रै समालोचकहरूले नारीका पक्षमा बोलेको पाइन्छ । सुधा त्रिपाठी, लक्ष्मण गौतम, नेत्र एटम, रमेश भट्टराई, ज्ञानु पाण्डे, बिन्दु शर्मा, कृष्णहरि बराल, ज्ञानु अधिकारी, रजनी ठकाल, लीला लुइटेले, साधना पन्त आदिले नारीवादी चिन्तनलाई अगाडि बढाएको पाइन्छ ।

उपर्युक्त तथ्यहरूलाई अध्ययन गर्दा नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा नारीवादको विकास क्रमश भएको देखिन्छ । हाल नारीवाद वर्तमान नेपाली साहित्यका मूल प्रवृत्ति मध्ये एक प्रवृत्ति बनिसकेको छ । यो फाँट समृद्ध हुने क्रम निरन्तर गतिशील देखिएको छ ।

२.५ नारीवादका मान्यताहरू

नारीहरूको हक, हित र अधिकारको लागि आवाज उठाउने एउटा साहित्यिक तथा बौद्धिक अभियानका रूपमा नारीवाद अगाडि बढेको देखिन्छ । नारीवाद विभिन्न किसिमका साहित्यिक कृतिको प्रकाशन हुँदै अगाडि बढेको देखिन्छ । सन् १९६० को दशकपछि नारीवाद पाश्चात्य जगत्मा तीव्र रूपमा देखापरेको छ । यसले सम्पूर्ण साहित्यिक कृति माफत् नारीको स्थान, स्तर र अस्तित्वको लेखाजोखा गर्दछ । नारीकेन्द्री लेखन तथा नारीवादी समालोचनाले नारीवादी लेखनको ऐतिहासिक, शिल्प, संरचना आदिका आधारमा नारी रचनाको विश्लेषण गर्दछ (अधिकारी, २०६८ : ४०)। नारीवादी साहित्यिक समालोचना नारीहरूको समाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक स्वतन्त्रता तथा समानताका लागि वर्तमान युगमा राजनैतिक नारीवादी आन्दोलनसँग घनिष्ट सम्बन्ध छ । समाजमा चिरकालदेखि प्रबल रहेको लिङ्गकेन्द्री पुरुष विचारधाराका साथै पितृसत्तात्मक धारणा र साहित्यको पुरुषपरक व्याख्याप्रति प्रश्नचिह्न खडा गर्दै यसले पुरुषद्वारा निर्धारित नारीको स्थान तथा परम्परित मूल्य र स्वरूपको विरोध गर्दछ (शर्मा र लुइटेले, २०६७ : ३७१) । यसले पुरुषद्वारा स्थापित नारी सम्बन्धी समस्त धारणा, दृष्टिकोण, पूर्वाग्रह, मान्यता, कल्पना र साहित्यमा नारीको स्थिर चरित्र चित्रण आदिलाई नकार्दै नारीको वास्तविक अस्तित्व तथा पहिचान कायम गर्ने तर्फ दरो पाइला चालेको छ । नारी अस्मिता र मूल्यलाई केन्द्रमा राखेर साहित्यिक लेख तथा चिन्तनमा केन्द्रित हुनु नारीवादी साहित्यिक चिन्तनको उद्देश्य हो (बराल, २०५२ : १९) । यसले पितृसत्तात्मक समाजको विरोध, नारी अस्तित्वको खोजी, नारी सत्तात्मक समाजको स्थापनाको आग्रह, नारीलेखन र नारी साहित्यमा जोड आदि

नारीवादको प्रमुख मान्यता हुन् । समग्रमा नारीवादका मान्यतालाई यसप्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

१. नारीवादले पितृसत्तात्मक समाजको विरोध गर्दै नारी मुक्तिका लागि आवाज उठाउँछ ।
२. नारीवादले लैङ्गिक विभेदको अन्त्यको माग गर्दै नारी समानता र स्वतन्त्रताको माग गर्दछ ।
३. नारीवादले नारीमाथि हुँदै आएको सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक आदिका विरुद्ध नारीहरूलाई आवाज उठाउन प्रेरित गर्दछ ।
४. नारीवादले नारीमाथि भएका शोषण, दमन, अत्याचारको विरोध गरी राज्य र कानुनी तवरमै परिवर्तन हुनुपर्नेमा जोड दिन्छ ।
५. यसले नारीको शरीरमाथि नारीकै अधिकार हुनुपर्ने र हरेक प्रकारका पुरुष अधीनस्तको अन्त्य हुनुपर्ने धारणा राख्दछ ।
६. यसले नारीले घरायसी तथा अन्य कार्यस्थलमा गर्ने श्रमको मूल्य पुरुषसरह नै हुनुपर्ने माग राख्दछ ।
७. यसले महिलाहरूलाई आत्मनिर्भरता, आर्थिक सवलता र सामाजिक सहभागिता गराउनुपर्छ भन्ने धारण राख्छ ।
८. लैङ्गिक विभेद विरुद्ध आवाज उठाउँदै महिलाको स्रोत माथिको पहुँच र सम्बन्ध तथा महिला विकासका विविध पक्षका व्याख्या र विश्लेषण गर्दछ ।

यसप्रकार नारीहरूका हक, हित र पुरुषसत्ताको विरोध गर्ने अभियानका रूपमा देखापरेको नारीवादले साहित्यको विश्लेषण गर्ने समालोचना सिद्धान्तका रूपमा पनि देखा पर्दै अगाडि बढेको छ ।

२.६ नारीवादका प्रकारहरू

नारीवादीहरूको मूल स्वर एउटै भए पनि नारी शोषण र दमनका कारण र तिनका समाधानका उपायका बारेमा सबैको फरक फरक दृष्टिकोण देखिन्छ । यसैको आधारमा नारीवादको प्रकारका निर्धारण गरेको पाइन्छ । कृष्ण गौतमले आफ्नो पुस्तक *आधुनिक आलोचना* : अनेक रूप अनेक पठनमा उदारवादी, सुधारवादी, चरमवादी, समाजवादी र क्रान्तिकारी गरी पाँच भेदको उल्लेख गरेको पाइन्छ (गौतम २०५९ : ३४५) । सुधा त्रिपाठीले *नारीवादी सौन्दर्य चिन्तनमा* उदार नारीवाद, आमूल

नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद र समाजवादी नारीवादलाई मूल धारा, मनोविश्लेषणात्मक, उत्तर संरचनावादी र उत्तर आधुनिकलाई सहायक धारा अन्तर्गत राखेकी छिन् (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ७४) । राजेन्द्र सुवेदीले *नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति* नामक पुस्तकमा उदार नारीवाद, मार्क्सवादी नारीवाद, उग्रनारीवाद, आधुनिक समाजवादी नारीवाद र उत्तर आधुनिक नारीवाद भनी पाँच भेद उल्लेख गरेका छन् । ऋषिराज बरालले *गरिमा* पत्रिकामा “नारीवादी समालोचना कि र नारीमुक्ति समालोचना के हो ?” भन्ने शीर्षकको लेखमा काटे मिलेटको पुरुषविरोधी राजनीतिप्रेरित धारा, मिचेल व्यारेट, रविन्स र जुडिथको समाजपरक धारा, नारी लेखन तथा विश्लेषण केन्द्रित धारा, मनोविश्लेषणावादी धारा गरी चार भेदको उल्लेख गरेका छन् (गरिमा, २०५२ : २०) । जगदीशचन्द्र भण्डारी र ताराकान्त पाण्डेयले *प्रतिनिधि नेपाली समालोचना* भन्ने पुस्तकमा उदार नारीवाद, समाजवादी नारीवाद, मार्क्सवादीनारीवाद, मनोविश्लेषणात्मक नारीवाद, अस्तित्ववादी नारीवाद, कट्टर नारीवाद, उत्तरआधुनिकवादी नारीवाद गरी सात भेदमा वर्गीकरण गरेका छन् (भण्डारी र पाण्डेय, २०६८ : ४६९) । यिनै नारीवादी समालोचकको अध्ययनका आधारमा नारीवादका प्रकारलाई निम्नलिखित छ भेदमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

१. उदारवादी नारीवाद
२. मार्क्सवादी नारीवाद
३. आमूल नारीवाद
४. समाजवादी नारीवाद
५. मनोविश्लेषणात्मक नारीवाद
६. उत्तरआधुनिक नारीवाद

२.६.१ उदारवादी नारीवाद

अङ्ग्रेजी शब्द लिभर फेमिनिजमको नेपाली रूपान्तरण नै उदार नारीवाद हो । नारीवादका मूल धाराहरू मध्ये यो धारा विश्वमै चर्चित र पुरानो धारा रहेको पाइन्छ । अठारौँ शताब्दीकी बेलायती लेखिका वोल्स्टोनक्राफ्टद्वारा लिखित *अभिन्डकेसन अफ द राइट्स अफ उमन* (१९७९) नामक कृतिबाट यस धाराको विकास भएको मानिन्छ (अधिकारी, २०७२ : २४) । यस नारीवादी धारालाई अगाडि बढाउनेहरूमा भर्जिनिया उल्फ, सिमोन द बोउवार, एलिजावेथ, रविन्स आदिले महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका छन् त्यसका पनि भर्जिनिया

उल्फ र सिमोन दि बोउवारलाई उदार नारीवादको संस्थापक मानिन्छ (त्रिपाठी, २०६८ : ६८) । उदार नारीवादी धाराले समाजमा विद्यमान महिलाको अवस्थाको व्याख्या गर्दछ । यसले पुरुषको सापेक्षतामा महिलाहरूको समान अधिकारको वकालत गर्दछ । यसले लैङ्गिक समानताको लागि समाजमा क्रान्ति नगरी सुधारको अपेक्षा गर्दछ । यसले महिलाहरूमा पुरुषसह समानता ल्याउनका लागि कानुनी परिवर्तन हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ । नागरिकता र पुरुषसंगको बराबरीको कुरा नै उदार नारीवादी दृष्टिकोणको केन्द्रबिन्दु हो (त्रिपाठी, सन् २०१२ : २४) । उदार नारीवादले नारी जातिलाई पूर्ण अधिकार प्राप्त हुनुपर्दछ भन्दछ । अर्थात् यसले पुरुषले प्राप्त गर्ने आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक अधिकार महिलालाई पनि प्राप्त हुनुपर्दछ भनेर लड्दछ तर यस्तो अधिकार प्राप्त गर्नका लागि लोभनेमान्छेको विरोध गर्दैन । नारी र पुरुष समान रूपमा अगाडि बड्नु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ (गौतम, २०५९ : ३४४) । यसरी हेर्दा उदार नारीवादले नारी र पुरुषको समाता र सहकार्यमा जोड दिएको पाइन्छ ।

उदार नारीवादले आफ्नो ध्यान सार्वजनिक स्थल तर्फ केन्द्रित गर्दछ । यसले महिलाहरू सार्वजनिक स्थलमा प्रवेश गर्न किन कठिनाई छ र त्यसका बाधक के के हुन् भन्ने कुराको व्याख्या गर्दछ । यसले महिलाहरूले एकलै पारिवारिक जिम्मेवारी वहन गर्नाले महिलाहरू सार्वजनिक स्थलमा प्रवेश गर्न नसक्नुका कारण परिवारलाई लिन्छ । यदि महिलाहरूले पारिवारिक बन्धनलाई पन्छ्याएर सार्वजनिक स्थलमा प्रवेश गरे पनि उनीहरूले विभिन्न समस्या भोग्नु पर्दछ भन्ने विचार राख्दै सार्वजनिक स्थलमा महिलाको हक अधिकार प्राप्तिका लागि यसले आवाज उठाउँछ ।

उदार नारीवादले स्वतन्त्रता र सार्वभौमिकताप्रति गहिरो चासो राखेको छ । यसले महिलाहरू सामाजिक बन्धनबाट मुक्त भन्नुको अर्थ सरकार राज्य र त्यस भन्दा पनि बढी सांस्कृतिक रीतिस्थिति एवं दूराग्रहबाट मुक्ति हो भन्ने मान्यता राख्दछ (त्रिपाठी, सन् १०१२ : ७४) । यसले महिलालाई सरकारले पनि पुरुषजतिको अधिकार दिएको छैन । धर्म संस्कृति र रीतिरिवाजले पनि पुरुषलाई सर्वश्रेष्ठ मान्दछ र महिलालाई तल्लो दर्जामा राख्दछ यिनै कारणबाट महिला पुरुष भन्दा सधैं दोस्रो दर्जामा रहेका छन् भन्ने मान्यता यस नारीवादको रहेको छ । उदार नारीवादले युद्धकालमा महिला र पुरुषले समान सहभागीता भई सङ्घर्ष गरेका थिए त्यसैले युद्ध पछि पनि महिला र पुरुषको समान अधिकार हुनुपर्दछ

भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ । समग्रमा उदार नारीवादी धाराका मान्यतालाई बुँदागत रूपमा यस प्रकार राखिएको छ :

१. यसले नारी र पुरुष बीच समानता हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ ।
२. यसले लैङ्गिक समानता र स्वतन्त्रताका लागि क्रान्तिकारी परिवर्तन नभई सुधारमा विश्वास राख्दछ ।
३. यसले नारीलाई पनि सामाजिक सांस्कृतिक, राजनीतिक तहमा पुरुषसरह अधिकार प्राप्त हुनुपर्दछ भनेर लड्दछ तर नारी र पुरुषलाई एक अर्काबाट अलग्याउँदैन ।
४. यसले नारीहरू सार्वजनिक स्थलमा प्रवेश गर्न कठिनाई भएको र त्यसको बाधकको रूपमा परिवारलाई लिन्छ ।
५. यसले पुरुषलाई जतिकै अधिकार कानुनी रूपमा महिलाले पनि पाउनु पर्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ ।
६. यसले युद्धकालमा महिला पुरुषले समान रूपमा सङ्घर्ष गरेकाले युद्धपछि पनि उनीहरू बीच समानता हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ ।

२.६.२ मार्क्सवादी नारीवाद

अङ्ग्रेजीको माक्सिज फेमिनिजम शब्दको नेपाली रूपान्तरण नै मार्क्सवादी नारीवाद हो । नारीवादी धाराहरू मध्ये विश्वमै विशेष महत्त्वपूर्ण धाराको रूपमा मार्क्सवादी नारीवादी धारा रहेको छ । उदार नारीवादी धाराले समेट्न नसकेका विविध पक्षहरूलाई समेट्दै यस नारीवादी धारा अगाडि बढेको देखिन्छ । मार्क्सवादी नारीवादी धाराको विकास प्रक्रियामा मार्क्सवादी द्वन्द्वात्मक भौतिकवादको सिद्धान्त र एड्गोल्सको परिवार सम्पत्ति र राज्यको उत्पत्ति सन् १८४५) नामक कृतिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । यस नारीवादको विकास केटमिलेट, मार्गरेड मिड, मिसेल व्यारेड, जुडिथ न्युटन, इमागोल्डम्यान, आदिको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ ।

मार्क्सवादी नारीवादी धारा वर्ग विश्लेषणका सन्दर्भमा मार्क्सवादसँग प्रभावित भएको हो । त्यसैले यसलाई मार्क्सवादी नारीवादी धारा नामकरण गरिएको भन्ने गरेको पनि पाइन्छ । यसले मार्क्सवादबाट महिलाको आर्थिक शोषणको ऐतिहासिक सन्दर्भलाई व्याख्या गर्न विश्लेषणको आधार ग्रहण गरेको छ । त्यसमा पनि खास गरी लैङ्गिक श्रम विभाजन अन्तर्गत परिवार र महिलाको घरेलु श्रमको जिम्मेवारीका ऐतिहासिक अन्वेषण गर्ने क्रममा

माक्सवादको सहारा लिएको छ (त्रिपाठी, २०६८ : ७५) । यस नारीवादले समाजमा वर्ग विभेद भएको कारण लैङ्गिक विभेद भएको हो भन्दछ । यसले वर्ग विभेदको अन्त्यसँगै नारी प्रतिको लैङ्गिक विभेद पनि अन्त्य हुन्छ भन्ने मत अगाडि सारेको छ । यसले महिलाले घर भित्र गर्ने काम र पुरुषले घर बाहिर गर्ने कामको एउटै मूल्याङ्कन हुनुपर्छ र महिला एकलै पारिवारिक जिम्मेवारीबाट मुक्ति पाउनु पर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ ।

माक्सवादी नारीवादी धारा सुधारको नभई आमूल परिवर्तन चाहने नारीवादी धारा हो । यसले सन् १९७० देखि नै आर्थिक संरचना र जीवनको भौतिक संरचना नै लैङ्गिक असमानताका स्रोत हुन् भन्ने कुरा पत्ता लगायो (त्रिपाठी, २०६८ : ७६) । माक्सवादी नारीवादले समाजका हरेक शोषणको कारण वर्गीय समाज व्यवस्थालाई मान्दै वर्गीय विभेदको अन्त्यको चाहना राख्दछ । माक्सवाद जस्तै माक्सवादी नारीवादले पनि पितृसत्ता र पुँजीवादी वर्गीय सामाजिक संरचना नै नारी शोषणको मूल आधार हुन भन्दछ (निरौला, २०७२ : ३३) । यसले पितृसत्ता र पुँजीवादी अर्थतन्त्रकै कारण प्रत्येक महिला पुरुष भन्दा बढी शोषित छन् समाजमा धनी वर्ग र गरीब वर्गका बीच पनि भेदभाव हुन्छ । धनी वर्गका महिलाले पाउने सुविधा र गरीब वर्गका महिलाले पाउने सुविधा बीच पनि अन्तर हुने भएकाले वर्ग विभेदको अन्त्यसँगै नारी शोषणको पनि अन्त्य हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ ।

माक्सवादी नारीवादले सामाजिक, आर्थिक, संरचनाले नै नारीलाई पुरुषसह अधिकार दिनबाट बञ्चित गरेकाले यी संरचनामा आमूल परिवर्तन हुनुपर्दछ भन्ने सोच राखेको पाइन्छ । माक्सवादी नारीवादले महिलाले मानव उत्पादन र जीवनका लागि आवश्यक वस्तुहरूको उत्पादन गर्दछन् तर पुरुषले मानव उत्पादन गर्न नसक्ने भएकाले भविष्यमा महिला र पुरुषका बीच मानव उत्पादनका विषयमा सङ्घर्ष भन्ने विचार प्रस्तुत गर्दछ (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ९०) । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने माक्सवादी नारीवादीहरूले महिलाले, पुरुषले गर्न नसक्ने मानव उत्पादन गर्न सक्दछन् त्यसैले पुरुष भन्दा माथि छन् भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ । माक्सवादको शास्त्रीय मान्यतालाई माक्सवादी नारीवादीहरूले फरक तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । माक्सवादले सामाजिक शोषणको मुख्य आधार वर्गलाई भनेका छन् भने माक्सवादी नारीवादीहरूले चाहिँ लिङ्गलाई मानेका छन् । सम्पूर्ण सामाजिक सम्बन्धको निर्माण लैङ्गिक विभेदले गरेको छ भन्ने मान्यता माक्सवादी नारीवादीहरूले अगाडि सारेका छन् (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ९१) यसरी हेर्दा माक्सवादी नारीवादले ऐतिहासिक भौतिकवादी दृष्टिकोणबाट वर्ग विभेद हटाउने लक्ष्य

राखेको पाइन्छ । यसले शोषक र शोषित वर्गको अन्त्य भएर मात्र लैङ्गिक विभेद हुन्छ भन्ने मत अगाडि सारेको पाइन्छ । समग्रमा मार्क्सवादी नारीवादका मान्यतालाई बुँदागत रूपमा यसप्रकार राख्न सकिन्छ :

१. यसले वर्ग विभेदसँगै लैङ्गिक विभेद सुरु भएकाले वर्ग विभेदको अन्त्यपछि लैङ्गिक विभेद अन्त्य हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ ।
२. यसले पितृसत्ता र पुँजीवादी संरचनाका कारण महिला शोषित दमित भएका हुन् भन्ने मान्यता राख्दछ ।
३. यसले सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक संरचनाले नै नारीलाई पुरुषसरह अधिकार नदिएकाले यी सबै पक्षमा आमूल परिवर्तनको अपेक्षा राख्दछ ।
४. यसले पुरुषको आयस्रोतको आधारमा महिलाको घर गृहस्थीको उचित मूल्याङ्कन हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ ।
५. यो सुधारको नभई आमूल परिवर्तनको अपेक्षा राख्ने धारा हो ।

२.६.३ आमूल नारीवाद

आमूल नारीवादी धारा अङ्ग्रेजी शब्द रेडिकल फेमिनिजमको नेपाली रूपान्तरण हो । यसलाई उग्र नारीवादी धारा पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । आमूल नारीवादी धारा उदारवादीकै हाँगोको रूपमा रहेको छ । उदार नारीवादले सुधारको कुरा मात्र गरेको तर सुधार नगरेको भन्दै १९६८ मा टाइग्रेस एडकिन्सका नेतृत्वमा उदार नारीवादबाट अलगिएर आमूल नारीवादी धारा विकसित भएको पाइन्छ (सुवेदी र गौतम, २०६८ : ३१७) । यस नारीवादी धारालाई अगाडि बढाउन जुलियन, मिटेचर, एटडिन्सन, सलामिथ, फाएन्ड्रिया दोर्किन, एन्ड्रिया रिच आदिले विशेष भूमिका खेलेका छन् ।

आमूल नारीवादी धाराले समाजमा रहेको महिला उत्पीडनलाई समूल नष्ट गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता अगाडि सारेको छ । महिलाको सबै भन्दा बढी लैङ्गिक विभेद घर भित्रैबाट हुन्छ यसको मूल कारण महिला र पुरुषको वैवाहिक सम्बन्ध हो भन्दै यसले महिला महिला बीचको वैवाहिक सम्बन्धलाई जोड दिएको छ । यसले नारी समलैङ्गिक नारीवादको (लेस्विचन फेमिनिजम) को सिद्धान्त अगाडि सारेको छ (त्रिपाठी, २०६८ : ८४) । आमूल नारीवादले पितृसत्ता ध्वस्त पारेर मातृसत्ताको स्थापना हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता अगाडि सारेको छ । अरू नारीवादले पितृसत्तालाई प्रमुख शत्रु मान्दछन् भने आमूल

नारीवादले पुरुषलाई नै प्रमुख शत्रु ठान्दछन् । आमूल नारीवादीहरूका अनुसार पितृसत्ता भनेको पुरुषको शासन भएको सत्ता हो । यसले समाजमा नारी नर मिलेर हिँड्ने जात नभई वेग्लै जात हो भन्ने पार्न उनीहरू उग्र कार्यक्रम, योजना र आचरणमा विश्वास राख्दछन् । यसलाई केही हदसम्म स्त्री विरोधी पनि भनेको पाइन्छ, किनभने स्त्रीवाद सुधारात्मक मानवताबाट धेरै टाढा जान चाहार्दैन (गौतम, २०५९ : ३४५) । उदार नारीवादीले समानतालाई, मार्क्सवादी नारीवादीहरूले वर्गीय र आर्थिक तत्त्वलाई मुख्य केन्द्र बनाएभैं आमूल नारीवादले यौनिकता र यौनसम्बन्धको राजनीतिक पक्षलाई सबल बनाएको छ (अधिकारी, २०७२ : ३६) ।

आमूल नारीवादीले पुरुषको स्वतन्त्रतालाई चुनौति दिदै नारी समलिङ्गतालाई विशेष सम्मान गर्दछ । यिनीहरूले पितृसत्तात्मक समाजले महिलालाई सुन्दरता, मातृत्व, न्यून ज्याला, यौन सम्बन्ध जस्ता कुराका माध्यमले शोषण गरेको छ । महिला, पत्नी, आमा नारी, सासू, बुहारी, आदि रूपहरू ग्रहण गर्दै पुरुषहरूबाट शोषित भएका छन् । त्यसैले नारी नारी बीचको सम्बन्ध स्थापना हुनुपर्दछ भन्ने धारणा राखेको पाइन्छ । आमूल नारीवादका मान्यता अनुसार नारीले नारीलाई चिन्ने बुझ्ने र हृदयङ्गम गर्ने सच्चा अवसर समलिङ्गी जीवनबाटै प्राप्त हुनुका साथै यसबाट पुरुषको टेवा नचाहिने तथा उसले निर्देशन गरेको मान्यतालाई समेत ध्वस्त गर्न सकिने हुँदा समलिङ्गवाद नै नारी मुक्तिको सर्वोत्तम उपाय हो भन्छन् (गौतम, २०५९ : ३५७) । यसले नारीकेन्द्री अवधारणा अगाडि बढाएको पाइन्छ । पुरुष केन्द्री भाषा संस्कृतिको विरोध गर्दै नारीकेन्द्री सत्तामा विशेष जोड दिएको पाइन्छ । समग्रमा आमूल नारीवादी धाराका मान्यतालाई बुँदागत रूपमा यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

१. यस नारीवादले महिला उत्पीडनलाई समूल नष्ट गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ ।
२. यसले परिवार नै लैङ्गिक विभेद र दमनको मुख्य थलो हो भन्दछ ।
३. यसले महिला र पुरुष बीचको वैवाहिक सम्बन्ध निषेध गर्दै नारी समलिङ्गीमा जोड दिन्छ ।
४. यसले पितृसत्ताको अन्त्य र मातृसत्ताको स्थापनामा जोड दिन्छ ।
५. यसले पुरुषलाई नै प्रमुख शत्रु ठान्छ ।

२.६.४ समाजवादी नारीवाद

अङ्ग्रेजी शब्द सोसोलिस फेमिनिजमको नेपाली रूपान्तरण नै समाजवादी नारीवादी धारा हो । १९६० र १९७० को दशकमा आमूल नारीवादी र मार्क्सवादी नारीवादका बीचमा बहस भएको थियो र त्यही बहसस्वरूप समाजवादी नारीवादको जन्म भएको मानिन्छ । समाजवादी नारीवादले पुँजीवादी पितृसत्ताको विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछन् । जिलाह, इसेस्टिन, जुलियट मिसेल र शिला, रोथवमले पुँजीवादी पितृसत्ताको विश्लेषण प्रस्तुत गरेकाले यस नारीवादको विकास प्रक्रियामा यिनीहरूको विशेष योगदान रहेको छ ।

समाजवादी नारीवादीहरू मार्क्सवाद भित्रका वर्गभेद र श्रमजस्ता केही कुरा स्वीकार गर्दछन् तर वर्ग विभाजनको ऐतिहासिक निरन्तरताका आधारमा लैङ्गिक दमनको प्रारम्भ भएको होइन भन्ने कुरामा आमूल नारीवादसँग सम्बन्ध राखेको पाइन्छ । यस नारीवादले आमूल नारीवादले जस्तै वर्ग विभेद भन्दा अगाडि लैङ्गिक विभेद आएको भन्ने मत अगाडि सारेको पाइन्छ । यसले वर्ग विभाजन हुनु अगावै महिलाहरू दमन, शोषणमा परेका हुन् भन्ने मत अगाडि सारेको छ । यसले महिला माथिको दमन, असमा सामाजिक, आर्थिक स्थितिका कारण नभई मनोरचनाका भिन्नताको कारण हो भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ । (त्रिपाठी, सन् २०१२ : १०७) । समाजवादी नारीवाद मनोविश्लेषणात्मक नारीवादबाट पनि प्रभावित भएको देखिन्छ । नारीवादले लैङ्गिक विभेदकै कारण महिलाका स्तर तथा आयको अवमूल्यन भएको छ भन्ने विचार राखेका छन् । यिनीहरूले महिला आर्थिक रूपमा सबल नभई पुरुषमा आश्रित भएका कारण समाजमा उनीहरू स्वतन्त्र छैनन् भन्ने धारणा राखेका छन् । महिलाले एकलै पारिवारिक जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्ने र पुरुष सरह महिलाको श्रमको मूल्याङ्कन नहुँदा महिलाहरू अन्यायमा परेका हुन् भन्ने मान्यता समाजवादी नारीवादीहरूको रहेको छ ।

समाजवादी महिलाहरूले पितृसत्ताहरूलाई अपरिवर्तनीय तथ्य मान्दैनन् यो त प्राकृतिक निर्मित नभएर समाजको सिर्जना हो भन्ने भनाई समाजवादी महिला विचारक मारिया मिसको रहेको छ (पाण्डे, २०६९ : १८) । समाजमा महिलालाई लिङ्गका आधारमा श्रमशोषण गरिन्छ । नारीहरूलाई घरको काममा मात्र सीमित राखिन्छ । नारीहरूको घरको श्रमको कुनै मूल्याङ्कन नगरिने हुँदा नारीहरू पछाडि परेका हुन् भन्ने मत समाजवादी नारीहरूको रहेको छ । त्यसैले समाजवादी नारीहरूले पनि मार्क्सवादी नारीहरूले जस्तै महिलाको घरेलु श्रमको मूल्याङ्कन हुनुपर्ने धारणा राख्दछन् । समाजवादी

नारीवादीहरूले लिङ्गका आधारमा गरिएको श्रमविभाजन र त्यस अनुरूप समाजमा जरा गाडेर बसेको सामाजिक, सांस्कृतिक मान्यताका कारण नै नारी पुरुषको अधीनमा रहेको निष्कर्ष निकाल्दछन् । समाजमा व्याप्त रहेका लैङ्गिक शोषणका साथै जातीय तथा सांस्कृतिक शोषण र दमनलाई पनि सूक्ष्म रूपमा अध्ययन गरेर समाजको पुनः संरचनामा जोड दिनु समाजवादी नारीवादी चिन्तनको मुख्य विशेषता हो (अधिकारी, २०६८ : ४२०) । यसले सामाजिक र सांस्कृतिक कारणले पनि लैङ्गिक विभेद सिर्जना हुने भएकाले त्यसको अन्त्य गर्नुपर्ने र त्यसका लागि नारीहरूलाई सक्रिय बनाउनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ । यसले महिला र पुरुष दुवैले घरेलु जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्ने मान्यता राख्दछ । यस नारीवादले नारी र पुरुषमा शिक्षाको समान अवसर, बालबच्चाको हेरचाह, स्वास्थ्य हेरचाह, सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रमा कामको अवसरको व्याप्तिका लागि सङ्घर्ष गर्दछ र पारिवारिक र आर्थिक पृष्ठभूमिमा महिलाको हैसियतको विश्लेषण, लिङ्ग, वर्ग र जाति, जनजाति सयुक्त प्रभावलाई दृश्यमान बनाउनु नै समाजवादी नारीको प्रमुख योगदान हो (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ११०) । समाजवादी नारीवादीहरूले वर्ग विभाजन भन्दा पनि पहिले लैङ्गिक विभेद आएको हो भन्ने मान्यता राख्दै लैङ्गिक समानता कायम गर्ने तर्फ जोड दिएको छ । यसले महिलाको घरेलुश्रमको उचित मूल्याङ्कन हुनुपर्ने, पारिवारिक जिम्मेवारी, आर्थिक र सामाजिक समानता कायम हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ । समग्रमा समाजवादी नारीवादीका मान्यतालाई यसप्रकार प्रस्तुत गरिन्छ :

१. यसले वर्ग विभेद भन्दा अगाडि लैङ्गिक विभेद भएको कारण महिला शोषणमा परेको हुन् भन्ने मान्यता राख्दछ ।
२. यसले श्रममाथि पुरुषको नियन्त्रण भएकै कारण महिला उत्पीडनमा परेका हुन्छन् भन्ने मान्यता अगाडि सरेको छ ।
३. यसले सामाजिक, लैङ्गिक, जातीय तथा सांस्कृतिक असमानताको विश्लेषण गर्दै समाजको पुनः संरचनामा जोड दिन्छ ।
४. यसले महिलाको घरेलुश्रमको उचित मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने धारणा राख्दछ ।
५. यसले महिलामाथिको शोषण, दमन, सामाजिक, आर्थिक स्थितिका कारण नभई मनोरचनाका कारण हो भन्ने मान्यता राख्दछ ।

२.६.५ मनोविश्लेषणात्मक नारीवादी

अङ्ग्रेजी शब्द साइकोएनाटालिटिक फेमलिनिजमको नेपाली रूपान्तर नै मनोविश्लेषणात्मक नारीवाद हो । अरू नारीवादीले आर्थिक आधारलाई महत्त्व दिएको र नारी र पुरुषको पहिचानको सन्दर्भलाई वेवास्था गरेको भन्दै मनोविश्लेषणात्मक नारीवादको जन्म भएको मानिन्छ । यस नारीवादले विशुद्ध लैङ्गिक सम्बन्धमाथि आधारित भएर आफ्नो चिन्तन अगाडि सारेको छ । यसको मूल मान्यता पुरुषको सापेक्षतामा महिलाको मूल्याङ्कन गर्नु हो । मनोविश्लेषणात्मक नारीवादीहरू लैङ्गिक सम्बन्धको भिन्नताका प्रश्नमा आमूल नारीवादसँग सहमत देखिन्छ । त्यस भिन्नताले नारीलाई पुरुषका सापेक्षतामा अरूका रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । महिलालाई अरू भन्ने संज्ञा दिने हुँदा लैङ्गिक भिन्नता आएको मत मनोविश्लेषणात्मक नारीवादीहरूको रहेको छ (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ११२) । मनोविश्लेषणात्मक नारीवादी फ्रायडेली र लकानेली गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ ।

फ्रायडेली नारीवाद संयुक्त राज्य अमेरिकाबाट विकास भएको नारीवाद हो । यसले लैङ्गिक आधारमा निर्मित व्यक्तित्वको पहिचानलाई प्रस्तुत गर्दछ । यसले महिलाहरू कसरी आमा बन्ने भन्ने कुराको विश्लेषण गर्दछ । यसले फ्रायडले जस्तै पितृबिम्बलाई विशेष महत्त्व दिन्छ । पितृ बिम्ब भनेको पुषको अधिपत्यको सांस्कृतिक पहिचान हो र यो अंशतः पुरुष अङ्गको पहिचान हो (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ११३) फ्रायडेली नारीवादहरूले फ्रायडले गरेको पुरुषवादी विश्लेषणलाई आलोचनात्मक रूपमा अगाडि सारेका छन् । फ्रायडेली नारीवादीहरूले पुरुष जति विशिष्ट छन् महिला पनि त्यत्तिकै विशिष्ट हुन्छन् भन्ने मत अगाडि सारेका छन् । फ्रायडेली नारीवादी न्यानसी चोडोरोले पनि पुरुष र महिलामा उत्तिकै विशिष्टा हुन्छ भन्ने कुरा स्वीकार गरेकी छिन् । उनले जस्तो बाहिरी काममा पुरुषसँग सहकार्य गर्दा महिला पुरुष जस्तै बन्छन् र सेवाशुश्रुषाका सन्दर्भमा महिला जस्तै बन्छन् भन्ने विचार प्रस्तुत गरेकी छिन् (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ११४) । फ्रायडेली मनोविश्लेषणात्मक नारीवादले आमालाई बढी महत्त्व दिएका छन् । केटाहरूले बाबुबाट आफ्नो पुरुसत्व हरण हुने डरले आफ्नो पहिलो प्रेमको आधार आमासँगको निकटतालाई त्याग गर्दछ तर केटीहरू पुसत्व हरणको डर नभएकाले ऊ विरलै मात्र आफ्नो पहिलो प्रेमको आधार बनेकी आमाबाट टाढिन्छे भन्ने भनाई टुनाको छ (त्रिपाठी, सन् २०१२ : ११५) ।

फ्रायडेली नारीवादका अनुसार सामाजिक संरचनामा परिवर्तन हुनु नै मनोवैज्ञानिक विकास हुनु हो भन्ने मान्यता राख्दछ। मनोविज्ञानलाई बढी प्राथमिकता दिनु नै फ्रायडेली नारीवादको मुख्य विशेषता हो। यस नारीवादको विकास प्रक्रियामा न्यान्सी चोडोरो, क्यारोल गिलिगन, सारा रुडिङ्क आदिको उल्लेख्य भूमिका रहेको पाइन्छ।

मनोविश्लेषणत्मक नारीवादी अर्को हाँगो लकानेली नारीवाद हो। यो नारीवाद फ्रायडेली सिद्धान्तका व्याख्याता ज्याक लकानको कामसँग सम्बन्धित छ। लकानेली नारीवाद पनि लकानमा आधारित नारीवाद र उत्तरलकानेली गरी दुई भागमा विभाजित छ। फ्रायडले आफ्नो मनोविश्लेषण जैविक सन्दर्भलाई महत्त्व दिएर अगाडि सारेका छन् भने लकानले यस सिद्धान्तलाई साहित्यिक र सांस्कृतिक सन्दर्भमा विश्लेषण गर्दछन्। लकानले साहित्य र सांस्कृतिसँग जोड्ने र प्रतीकात्मकता प्रदान गर्ने काम गरेका छन्।

उत्तर लकानेली मनोविश्लेषणत्मक नारीवादलाई फ्रान्सेली नारीवाद पनि भनिन्छ। उत्तर लकानेली नारीवाद भनेको एक्किचर फेमिनिज हो। यसलाई भाषावादी नारीवाद पनि भनिन्छ। लकान अनुसार प्रत्येक व्यक्तिले समाजको सम्पर्कको नियम र प्रतीकात्मक व्यवस्थालाई आत्मसात् गरेर मानव संस्कृतिभित्र पर्छ। भाषा नै संस्कृतिको आधारशीला हो। त्यही भाषा नै व्यक्तिमा लैङ्गिकताको बोध गर्दछ। लकानले पनि फ्रायडकै अनुसरण गर्दै समाजमा पुरुषको अधीनस्थ छ, त्यो नै संस्कृति बनेको छ। लकानको विचारलाई समर्थन गर्दै जुडिथ बटलरले भन्छन् - भाषाको साङ्केतिक संसारमा छिर्नासाथ हरेक शिशुले त्यसै भाषाको व्याकरणको माध्यमबाट प्रतिबिम्बित भइरहने पितृसत्तात्मक, विपरितलैङ्गी नियम कानूनलाई समेत मान्न थाल्छ। ती नियमलाई आत्मसाथ गरेर मात्रै शिशुले पछि गएर विपरीत लैङ्गी वयस्कतासमेत प्राप्त गर्दछ। यदी उसले उक्त नियमलाई पालना गर्न सकेन भने ऊ समाजको घृणाको पात्र बन्दछ (उप्रेती, २०६९ : २४७)। लकानले व्यक्तिगत भिन्नताको बोध र लैङ्गिक भिन्नताको बोध भाषाका कारण हुन्छ भन्ने मत अगाडि सारेका छन्। उनले 'पिताको कानून' भन्ने पदावलीको यावत् विश्लेषण गरेका छन्। (त्रिपाठी, सन् २०१२ : १२०)। उनले पुरै समाज नै पुलिङ्गी संस्कृतिको घेरामा बसेको छ। नारीत्व पुरुषको घेरा भन्दा बाहिर सम्भव छैन। भाषाको यही लैङ्ग व्यवस्थामा नै नारीत्व सीमित छ भन्ने मान्यता लकानले अगाडि सारेका देखिन्छ। एक्किचर फेमिनिनले लकानले भनेको नारीत्व समाज बहिस्कृत छ भन्ने स्वीकार गरेका छन्। उनीहरूले नारीत्वलाई अभिव्यक्ति गर्ने भाषा अर्को हुनुपर्दछ भन्ने

मान्यता अगाडि सारेको पाइन्छ । उनीहरूले पितृसत्तात्मक प्रतीकात्मक मान्यतालाई उल्ट्याउनु पर्दछ भन्दछन् । उत्तर लाकानेली नारीवादी क्रिस्तेवाका विचारमा पश्चिमी दर्शन भिन्नताको दमन माथि अडेको भाषामा वर्चस्व कायम छ । भाषामा महिला जहिले कर्ताका रूपमा नभएर 'अन्य', 'फरक' र 'अभावका' रूपमा प्रस्तुत हुन्छे । त्यस्तै इरिगरीले पुरुष अधिपत्य रहेको भाषा भित्र महिलाको उपस्थिति नहुनु नै उपयुक्त मान्दछिन् । यस नारीवादलाई अगाडि बढाउन हेर्लन मिक्सस, इरिगरी, क्रिस्तेवा, जुडिथ बटलर आदिले विशेष भूमिका खेलेका छन् । समग्रमा मनोविश्लेषणात्मक नारीवादी धाराका मान्यतालाई बुँदागत रूपमा यस प्रकार प्रस्तुत गरिएको छ :

१. यस नारीवादले विशुद्ध लैङ्गिक सम्बन्धमा आधारित भएर नारी र पुरुष समान हुनु भन्ने मान्यता राख्दछ ।
२. यसले पुरुषको सापेक्षतामा महिलाको मूल्याङ्कन हुनुपर्ने कुराको माग गर्दछ ।
३. यसले मातृबिम्बलाई विशेष महत्त्व दिन्छ ।
४. यसले व्यक्तिगत भिन्नताको बोध र लैङ्गिक भिन्नताको बोध भाषाका कारण हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ ।
५. यसले महिला पुरुषको शासनले गर्दा समाजमा जहिले पनि अन्य अभाव र फरक रूप मा रहेका छन् त्यसैले महिलालाई अभिव्यक्ति गर्ने भाषा अर्को हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछन् ।

२.६.६ उत्तरआधुनिक नारीवाद

उत्तरआधुनिक नारीवाद उत्तरआधुनिकतावादी सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्दै विकसित भएको नारीवाद हो । यस नारीवादले पनि उत्तरआधुनिकवादले जस्तै सार्वभौमिक सत्यको अस्वीकार गर्दछ । आधुनिकतावादका विरोध स्वरूप देखापरेका उत्तरआधुनिकवादले जस्तै सत्य सार्वभौमिक हुन सक्दैन र त्यो निरन्तरता हुन सक्दैन भन्ने कुराको स्वीकार गर्दछ । आधुनिकवादले पुरुषलाई सत्य मान्दछ भने उत्तर आधुनिकवादले पुरुषलाई सत्य मान्दैन । उत्तरआधुनिक नारीवाद विशेषत : डेरिडा, फुको, ल्योतार्ड, वार्थ, आदिका सिद्धान्तबाट प्रभावित भएको देखिए तापनि यसको विशेषता फुकोको सिद्धान्तमा केन्द्रित रहेको छ ।

उत्तर आधुनिक नारीवादको प्रारम्भ फ्रान्सबाट भएको मानिन्छ । यसले एकीकृतको विरोध र बहुलवादलाई अनुसरण गर्दछ । यसले सार्वभौमिकताको सिद्धान्तको प्रयोगबाट सबै नारीको समस्या बुझ्न सकिदैन । प्रत्येक नारीका आफ्नै प्रकृतिका समस्या हुन्छन् भन्ने मान्यता राख्दै सार्वभौमिकताको विरोध गर्दछ । पितृसत्तात्मक समाजका संरचना विचार तथा मान्यताहरू विरुद्ध सङ्घर्ष गर्ने प्रतिबद्धता प्राय सबै नारीवादीहरूको भएको भए तापनि विभिन्न जात धर्म, वर्ग आदिका नारीले लड्ने मोर्चाहरू छुट्टा छुट्टै हुन सक्छन् । उदाहरणको निम्ति गरीब र धनी, समलिङ्गी र विपरीत लिङ्गी चाहना भएका नारीहरूका आ-आफ्नै फरक अनुभव र समस्या हुन्छन् । त्यसैले सामूहिक नभई व्यक्तिगत रूपमा नारीको उत्पीडनको अध्ययन गर्नुपर्ने मान्यता यस नारीवादको रहेको छ (उप्रेती, २०६९ : २४९) । यसले पहिचान राजनीतिलाई नारीवादसँगै समाहित गरेको हुन्छ । पहिचान राजनीतिले दमित समूहको सन्दर्भलाई बुझाउँछ । उनीहरूले समूह पहिचानलाई राजनीतिसँग ऐक्यबद्ध गर्नुलाई खतरनाक मान्दछन् (त्रिपाठी, सन् २०१२ : १३४) । यस नारीवादले ग्रामीण सहरी, पूर्वीय पश्चिमी, धनी गरीब, दलित जस्ता तहगत विभाजनले कसैलाई मूलधार र कसैलाई गौण देख्ने भएकोले त्यस्तो विभाजनको विरोध गर्दछ । यसले समाजमा यस्ता भेद सत्य होइनन् ती सबै समाजमा व्यक्तिद्वारा निर्मित भेद हुन् भन्ने विचार अगाडि सारेको पाइन्छ । समग्रमा यस नारीवादको मान्यतालाई बुँदागत रूपमा यस प्रकार राखिएको छ :

१. यसले सार्वभौमिक सत्यको विरोध गर्दछ ।
२. यसले विकेन्द्रीकरणलाई जोड दिन्छ ।
३. यसले धनी गरीब, साधारण उच्च, सहरी ग्रामीण जस्ता तहगत भेदको विरोध गर्दछ ।
४. यसले सबै नारीका समस्यालाई एउटै तरिकाले व्याख्या गर्न सकिदैन भन्ने कुरामा जोड दिन्छ ।
५. यसले कुनै निश्चित सिद्धान्तमा मात्र नारीवाद अटाउन सक्दैन भन्ने तर्फ जोड दिई विधा भञ्जनमा जोड दिएको पाइन्छ ।

यसरी कुनै नारीवादले नारी र पुरुषको सहकार्यमा जोड दिन्छन् भने कुनै नारीवादले पुरुषलाई शत्रु मान्दछन् । त्यसैले नारीवादका विभिन्न प्रकारहरूको नारीवाद सम्बन्धी आ-आफ्नै मान्यता, विचार, चिन्तन रहेको छ ।

२.७ उपन्यासको नारीवादी विश्लेषणका ढाँचाहरू

नारीवाद नारीलाई केन्द्रमा राखेर नारीका बारेमा गरिने चिन्तन हो । साहित्यको नारीवादी विश्लेषणका निम्ति रचनाको प्रकृति अनुसार विभिन्न ढाँचा तयार गर्न सकिन्छ । प्रस्तुत अध्ययन हृदयचन्द्रसिंह प्रधानको उपन्यासमा नारीवाद शीर्षकमा केन्द्रित छ । यहाँ प्रधानका उपन्यासमा प्रयुक्त नारीवादी चिन्तनको विश्लेषण गर्न सहज हुने ढाँचा तयार गरिएको छ । नारीवादी विश्लेषणको ढाँचा तयार गर्दा विभिन्न समालोचकहरूले नारीवादसम्बन्धी गरेका समालोचनाको अध्ययन गरी तथा विश्लेष्य कृतिहरूका आधारमा आधार तयार गरिएको छ । समालोचक कृष्णहरि बरालले *वस्तुपरक समालोचना* भन्ने पुस्तकमा “नारीवादी समालोचना र भारती खरेलका भाइटीका तथा घमण्ड नाटक” शीर्षकमा नारीवादलाई शरीर रचना, अनुभव, सङ्कथन, अचेतन र सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था गरी पाँच आधारमा विश्लेषण गरेका छन् (बराल, २०६१ : १३०) । त्यस्तै गरी समालोचक नेत्र एटमले *समालोचनाको स्वरूप* भन्ने पुस्तकमा “अनुराधा उपन्यासमा नारीवाद” भन्ने शीर्षकमा पितृसत्तात्मक मानसिकता, नारी मानसिकताको प्रत्यारोपण गरी दुई आधारबाट नारीवादलाई विश्लेषण गरेका छन् (एटम, २०६१ : १५८-१६०) । त्यस्तै गरी ज्ञानु पाण्डेले *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिक विश्लेषण* भन्ने पुस्तकमा “सुमन चण्डिका उपन्यासको लैङ्गिक विश्लेषण” भन्ने शीर्षकमा नारीको अवस्था पछाडि पर्नु व्यक्ति होइन समाज नै मुख्य दोषी, सामाजिकीकरणको प्रक्रिया नै त्रुटिपूर्ण समानताका लागि पुरुषको अगुवाइ, तत्कालको अवस्था, पितृसत्ता, प्रकृति पदत सत्य होइन, मानव निर्मित यथार्थ हो, पितृसत्ताले नारीलाई मात्र होइन पुरुषलाई पनि ठगेको छ, नारी सशक्तीकरणको उच्च वकालत जस्ता आधार लिएर उपन्यासको लैङ्गिक विश्लेषण गरेका छन् (पाण्डे, २०६९ : १४६-१५९) । त्यस्तै गरी विन्दु शर्माले *नेपाली नारीवादी समालोचना* भन्ने पुस्तकमा “कृष्णकी कठपुतली राधा : नारीवादी पठन” भन्ने शीर्षकमा नारीप्रतिको परम्परागत दृष्टिकोण, पितृसत्ताको पृष्ठपोषण, कमजोर नारीवादी मानसिकता जस्ता आधारबाट नारीवादी दृष्टिकोणको अध्ययन गरेकी छिन् (त्रिपाठी र पन्थी, २०७० : २३७-२५६) । उल्लिखित समालोचकहरूको नारीवादी दृष्टिकोणलाई हेर्दा र प्रधानका उपन्यासलाई अध्ययन गर्दा उनका उपन्यासमा नारीवादी विश्लेषणका लागि निम्न ढाँचा तयार गरिएको छ :

१. पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण

२. नारी स्वतन्त्रता र समानता
३. नारी नारी बीचको सम्बन्ध
४. पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण
५. नारी सशक्तीकरणको चित्रण
६. नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोण

२.७.१ पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण

पिता, पति र पुत्र जस्ता पुरुषका आधारमा चलेको सामाजिक व्यवस्थालाई पितृसत्ता भनिन्छ । पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषको शासन हुन्छ । महिलाहरू सधैं पुरुषको अधीनमा बस्नु पर्दछ । पुरुषले महिलालाई आफ्नो यौन चाहना परिपूर्ति गर्ने भोग्य वस्तु, घरको काम गर्ने गृहिणीका रूपमा राखेका हुन्छन् । महिलाहरूलाई पुरुषको इच्छा पूर्ति गर्ने, बच्चा उत्पादन गर्ने साधनका रूपमा हेर्ने गर्दछन् । पुरुषको इच्छा पूर्ति गर्न नसक्दा महिलाहरूले शारीरिक तथा मानसिक यातना भोग्न विवस हुन्छन् । उपन्यासमा पितृसत्तात्मक सम्बन्धी के कस्तो प्रयोग गरिएको छ भनी यहाँ अध्ययन गरिन्छ ।

२.७.२ नारी स्वतन्त्रता र समानता

नारी कसैको अधीन बन्धन र हस्तक्षेपबाट मुक्त भएको अवस्था नै नारी स्वतन्त्रता हो । नारीहरूले समाजमा पाउनुपर्ने सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा विभिन्न क्षेत्रमा पुरुष बराबरको अधिकार पाउनु नै नारी समानता हो । नारीले आफ्नो शरीरमा अनि जीवनमा आफैले निर्णय लिन पाउनु नारी स्वतन्त्रता हो । पितृसत्तात्मक समाजमा नारीलाई स्वतन्त्रता दिइदैन । यस्तो समाजमा नारीलाई घर परिवार र राज्यबाट विभिन्न खालका शोषण, दमन र अन्याय गरिन्छ । समाजमा पुरुषको जति अधिकार हुन्छ नारीको पनि त्यतिनै अधिकार हुनुपर्छ भन्ने नारीवादीहरूको मान्यता रहेको छ । उपन्यासमा भएका नारी पात्रहरूका व्यक्तिगत, सामाजिक, आर्थिक अवस्था के कस्तो प्रयोग गरिएको छ भनी विश्लेषण गरिन्छ ।

२.७.३ नारी नारी बीचको सम्बन्ध

एउटा नारीले अर्को नारीलाई हेर्ने दृष्टिकोण र गर्ने व्यवहार आदिलाई नै नारी नारी बीचको सम्बन्ध भनिन्छ । उपन्यासमा नारी नारी बीच विभिन्न सम्बन्ध हुने गर्दछ । उपन्यासमा नारी पात्रहरूलाई विभिन्न रूपमा प्रयोग गरिएको हुन्छ । कसैलाई सौताका रूपमा कसैलाई दिदी कसैलाई बहिनी, बुहारी आदिका रूपमा प्रयोग गरिएको हुन्छ । यस्ता सम्बन्धमा रहेका नारी नारी बीच के कस्तो सम्बन्धको प्रयोग कसरी गरिएको छ भनी यहाँ विश्लेषण गरिन्छ ।

२.७.४ पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण

नारीले पुरुषप्रति गर्ने सम्मान, व्यवहार र हेराइ नै पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण हो । नारीहरूले पुरुषहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा फरक फरक दृष्टिकोणहरू पाइन्छ । परम्परादेखि चलि आएको रीतिस्थिति, संस्कार संस्कृति मान्ने एक थरी नारी छन् जसले पुरुषलाई ईश्वर, पति परमेश्वरका रूपमा मान्दछन् । अर्काथरी नारी जो शिक्षित छन् वर्तमान परिवेशलाई बुझेका छन् तिनीहरूले पतिलाई एक सहयात्री मात्र ठान्दै उनीहरूको शोषण, अन्याय, यातनाप्रति विरोध गर्दछन् । उपन्यासमा पुरुषप्रति नारीको यिनै दृष्टिकोणको के कस्तो प्रयोग छ त्यसैका आधारमा विश्लेषण गरिन्छ ।

२.७.५ नारी सशक्तीकरणको चित्रण

आफूमाथि स्थापित नियन्त्रणको प्रतिकार गर्नका लागि व्यक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्नुलाई सशक्तीकरण भनिन्छ । नारी सशक्तीकरण भन्नाले समाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक रूपले कमजोर स्थितिमा रहेका नारीलाई पहुँचयोग्य बनाउनु भन्ने बुझिन्छ । नारीलाई आत्मनिर्भर बनाउनु, बल प्रदान गर्नु, हौसला दिनु नै नारी सशक्तीकरण हो । उपन्यासमा नारी सशक्तीकरण कसरी भएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिन्छ ।

२.७.६ नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोण

नारी सम्बन्धी कुनै पनि विषयमा लेखिएको र त्यस विषयमा पात्रका माध्यम वा आफू स्वयम् उपस्थित भएर लेखकीय बौद्धिकताका आधारमा व्यक्त गरिएको विचारलाई नै नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोण भनिन्छ । उपन्यासमा नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोण के कस्तो प्रयोग गरिएको छ, त्यसको विश्लेषण यहाँ गरिन्छ ।

२.८ निष्कर्ष

नारीलाई केन्द्रमा राखेर नारीको अधिकारको सुनिश्चितताका लागि गरिएको चिन्तन नै नारीवाद हो । यसले पुरुषप्रधान समाजले नारीमाथि गर्ने थिचोमिचोको विरोध गर्दै नारी स्वतन्त्रता र समानताको माग गर्दछ । नारीवादको विकासमा पाश्चात्य जगत्का सिमोन द बोउवार, भर्जिनिया उल्फ, बेट्टी फ्राइडन् आदिको उल्लेख्य योगदान पाइन्छ । पाश्चात्य जगत्बाट सुरु भएको नारीवाद नेपाली समाजमा पनि विकसित हुँदै गएको छ । यस शोधमा प्रधानको उपन्यासमा नारीवादी दृष्टिकोणको विश्लेषण गर्नका लागि पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण, नारी स्वतन्त्रता र समानता, नारी नारी बीचको सम्बन्ध, पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण, नारी सशक्तीकरणको चित्रण र नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोणका जस्ता उपन्यासको विश्लेषणको ढाँचा तयार गरिएको छ । उल्लिखित ढाँचाहरूका आधारमा उपन्यासको नारीवादी विश्लेषण परिच्छेद तीन र चारमा गरिन्छ ।

परिच्छेद तीन

स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा नारीवाद

३.१ विषय परिचय

हृदयचन्द्रसिंह प्रधान (१९७२-२०१६) द्वारा रचित *स्वास्नीमान्छे* उपन्यास (२०११) काठमाडौंलाई परिवेश बनाएर रचिएको उपन्यास हो । उक्त उपन्यासको शीर्षक नै नारीपरक रहेको छ । यस उपन्यासमा लैङ्गिक विभेदका कारण नारीले भोग्नुपरेको उत्पीडन, दमन, शोषणका साथै सामाजिक अपहेलना जस्ता पक्षको चित्रण पाइन्छ । उपन्यास जगत्मा *स्वास्नीमान्छे* उपन्यास नै पहिलो नारीवादी उपन्यास हो । उपन्यासमा मोतीमाया, मैयाँनानी, वासन्ती आदि जस्ता सत्त्वरित्रका नारीपात्र छन् भने कमला मिस्री, हीराज्यान जस्ता नारी भएर पनि नारीको विरोध गर्ने असत् पात्रको पनि चित्रण पाइन्छ । उपन्यासमा मोहनबहादुर, प्रमोद जस्ता पुरुष पात्र नारी शोषक प्रवृत्तिका छन् भने विनोद चाहिँ नारी अस्तित्वको रक्षकको रूपमा उपन्यासमा उपस्थित भएको छ । उपन्यासले नारीको शोषण, शारीरिक तथा मानसिक उत्पीडन जस्ता पक्षको चित्रणका साथै नारीको पक्षमा वकालत गरेकाले पनि उक्त उपन्यास नारीवादी दृष्टिकोणले अध्ययनीय रहेको छ । उपन्यासको नारीवादी दृष्टिकोणको अध्ययन गर्नका लागि पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण, नारी स्वतन्त्रता र समानता नारी नारी बीचको सम्बन्ध, पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण, नारी सशक्तीकरणको चित्रण, नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोण जस्ता विश्लेषणका ढाँचाका आधारमा *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा नारीवादको विश्लेषण यस परिच्छेदमा गरिन्छ ।

३.२ पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण

स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण पाइन्छ । पितृसत्तात्मक समाजले नारीलाई तल्लो दर्जामा राख्दछ । नारीले पुरुषको इच्छापूर्ति गर्नु पर्ने घरको चूलो चौकामा मात्र बस्नुपर्दछ । घर परिवार र समाज सबैमा पुरुषको मात्रै अधिकार हुन्छ । नारीहरू पुरुषहरूद्वारा शोषित भई शारीरिक र मानसिक उत्पीडन खप्दै आफ्नो जीवन व्यतीत गर्दछन् । यस उपन्यासमा पनि मोतीमाया, मैयाँनानी, नानीप्राण आदि जस्ता पात्रहरूले अनेकौँ उत्पीडन, दमन, लान्छना खप्नु परेको छ । उपन्यासको पितृसत्तात्मक

समाजको चित्रणको विश्लेषण अन्तर्गत नारी पुरुषद्वारा शोषित, शारीरिक र मानसिक, उत्पीडन, नारीप्रति पुरुषको दृष्टिकोणको अध्ययन क्रमश गरिन्छ ।

३.२.१ नारी पुरुषद्वारा शोषित

स्वास्नीमान्छे उपन्यासका नारी पात्र पुरुषद्वारा शोषित छन् । यस उपन्यासमा मोतीमाया, मैयाँनानी, नानीप्राण, चम्पा पुरुषद्वारा के कसरी शोषित भन्ने कुराको अध्ययन गरिन्छ ।

मोतीमाया उपन्यासकी प्रमुख नारी पात्र हो । ऊ उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म पीडित नारीपात्रका रूपमा उपन्यासमा देखापरेकी छ । उपन्यासको सुरुमा ऊ प्रमोदकी जेठी श्रीमती कमलाको सौता र विनोदकी आमाको रूपमा देखापरेकी छ । उपन्यासको मध्य भागमा मोहनबहादुरको चौथो श्रीमती हुँदै अन्त्यसम्म विभिन्न व्यक्तिबाट शोषित जीवन व्यतीत गरेकी छ । उपन्यासको सुरु भागमा नै मोतीमायाले कृष्ण भगवानको अगाडि आफ्नो दुःख पोखेको चित्रण पाइन्छ । उसले भगवानसँग “हे प्रभू दुःख भञ्जक , मेरो आसुँ पुछ्ने यो संसारमा कोही छैन ! हे अनाथका नाथ, दुःखसागरमा डुबि रहेकी यस अबलालाई उतार ! हे सर्वान्तर्यामी करुणानिधन ! तातो फलामबाट पोलाइरहेका यस असायमाथि पनि दृष्टिपात गर ।” (पृ.१) भन्दै कृष्णको अगाडि आफ्नो दुःख बेदना पोखेकी छ । उसको यस पुकारले ऊ आफ्नै शोषित छे भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । उपन्यासमा “सधैँ जसो मोतीमायाले सुस्केराबाट सास फेर्नुपर्थ्यो, कहिले पनि सन्तोषको सास फेर्न तिनले पाउँदैनथिन्” (पृ.१) भन्ने चित्रणले पनि मोतीमाया उपन्यासको शोषित र पीडित पात्र हो भन्ने प्रष्ट हुन्छ । मोतीमायालाई उसको श्रीमान् प्रमोदले अर्की श्रीमती विवाह गरेदेखि दिनहुँ जसो सुखको सास फेर्न पाएकी छैन । आफ्ना आमा बुबा पनि नभएकाले जति पीडा भए पनि प्रमोदको अत्याचार सहेर बस्न बाध्य भएकी छ । मोतीमायालाई प्रमोदले विवाह गर्नु अघि खुब माया गर्थ्यो । प्रमोदले भर्खर विवाह गरेर ल्याएको दिन मोतीमायालाई “मोती , तिमि त साँच्ची नै मोती रहिछ्यौँ , तिम्रो मोती जस्तो लोभिंदो मुहारले मलाई ज्यादै आनन्द गरायो” (पृ.२२) यस्तै यस्तै प्रेमपूर्ण भावना बताएको थियो । अनि मोतीमाया एक सन्तानकी आमा बनेपछि आफ्नो यौन चाहना मोतीमायाबाट पुरा नभएर कमलालाई विवाह गर्दछ । उपन्यासमा प्रमोद कमलाको रूप र यौवनमा नतमस्त भएर आफ्नी जेठी श्रीमतीलाई अनेक यातना दिएको छ । प्रमोदले मोतीमालाई विवाह गरी ल्याएको विवाहित श्रीमती हो । घरमा एउटी श्रीमती हुँदाहुँदै अर्की

श्रीमती ल्याउनु बहुविवाह हो । प्रमोदले कमलाको रूप र यौवनमा डुबेर कमलाको भुटो कुरामा पनि विश्वास गरी मोतीमायामाथि अत्याचार र दमन गरेको छ । कृष्णजीको आरती गर्दागर्दै निदाएकी मोतीमायाले छोराको रुवाई नसुने पछि कमलाले मूल ढोका खुल्ला पारी दोष लगाउँछे । अनि गुन्डाले कमलालाई चिठी लेख्यो भन्दै प्रमोदलाई भड्काउँछे । तिनै कुरामा प्रमोदले विश्वास गर्दै मोतीमायामाथि दिनहुँ शोषण गरेको छ । उसले अपशब्द बोलेर मोतीमायाको सतीत्वमाथि शड्का गरेको छ । मोतीमायालाई अपशब्द बोलेर गाली उसले यसरी गरेको छ : “खै छाड, त्यस फुँडीलाई गर्न मलाई थाहा छ । मेरो स्वर्ग पुगेका बाजे-बराज्यूहरूलाई पनि त्यस वेश्याले नरकमा खसाउन थाली । यस्ता नराधमलाई त मारेर टुक्रा टुक्रा पारेर पनि पाप लाग्दैन । यसलाई मारूँ अनि मात्र म सन्तोषको सास फेरूँला ” (पृ.१०) ।

प्रमोदले मोतीमायालाई परपुरुषसँग हिँडेकोमा आरोप लगाएर फुँडी, वेश्या जस्ता अपशब्दले गाली गरेको छ । उसले प्रयोग गरेका शब्दहरू पुरुषप्रधान समाजमा नारीलाई शोषण र दमन गर्दा प्रयोग गर्ने शब्दहरू हुन् । प्रमोदले एक पुरुषवादी हैकम भित्र मोतीमायालाई राखेको छ । प्रमोद पुरुष भएकाले जति ओटी विवाह गर्दा पनि हुने तर मोतीमायालाई नभएको आरोप लगाएर अपशब्दले गाली गरेको छ । प्रमोदले पितृसत्तात्मक समाजको व्यक्तिको प्रतिनिधित्व गरेको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा नारीले पुरुषलाई पति ईश्वर परमेश्वर ठान्छन् । पुरुषले जति गाली गर्दा पनि सहेर बस्छन् । यस्तै कुराको चित्रण यहाँ पाइन्छ । मोतीमायालाई विनोद जन्मेदेखि नै प्रमोदबाट अनेकौँ पीडा सहनु परेको छ । उसलाई दुई तीन वर्षदेखि प्रमोदले शोषण अत्याचार दमन गरेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “तर महिनौँ मात्र होइन, वर्षले पनि २/३ चोटि कोल्टो फर्काइसक्यो । यतिन्जेल मोतीमायाले यस्ता अपेक्षा, लान्छना, अवहेलना र प्राणन्त आघात-प्रत्याघात अनगिन्ति अनुभव गरिसकेकी थिन् ” (पृ.१९) ।

प्रस्तुत कथनमा मोतीमायाले प्रमोदबाट अत्याचार सहेको २-३ वर्ष भएको कुरा व्यक्त भएको छ । प्रमोदले कमलासँग विवाह गरी मोतीमायालाई लान्छना, अवहेलना गरेको छ । एउटी नारीलाई पुरुषले दुई तीन वर्षसम्म अत्याचार गर्नु नारीमाथिको चरम शोषण हो । यस्तै कुराको चित्रण यस कथनमा पाइन्छ ।

उपन्यासमा मोतीमाया मोहनबहादुरबाट पनि शोषित छ । प्रमोदको अत्याचार र लान्छना सहन नसकेर आत्महत्या गर्न पुगेकी मोतीमायाको मोहनबहादुरसँग भेट हुन्छ । उसले मोतीमायालाई बहिनीको दर्जा दिन्छु भन्दै घरमा लैजान्छ । मातृस्नेहले व्याकुल भएकी मोतीमायालाई विनोदसँग भेट गराइदिने सर्तमा मोहनबहादुरले आफ्नो घर लैजान्छ । मोहनबहादुर पहिला नम्बरको धूर्त नवजवान थिए । उसको साथी नातीभाईले उसलाई “जीवनमा यो चौथो साम्राज्य विजय होइन तिम्रो” (पृ.७०) भनेबाट उसले मोतीमाया भन्दा अगाडि तीन जना नारीको यौवन लुटिसकेको हुन्छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । उसले मोतीमायालाई केवल आफ्नो ऐयासीको लागि आफ्नो घरमा ल्याएको हुन्छ भन्ने कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “बसन्तमा फुलिरहेको मोतीमायाको यौवन लुट्नानिम्ति उनको मन कब्जा गर्नलाई सम्म मोहनबहादुरले यो जञ्फट उठाइरहेका थिए । मोहनबहादुरले यस्तै धुर्ताइ र बदमाशी गरेर अरू तीन सीधीसाधी नवयुवतीहरूको जीवन धूलोमा मिलाइदिसकेका थिए” (पृ.८५) ।

प्रस्तुत कथनबाट मोहनबहादुरले आफ्नो यौन चाहना पुरा गर्न मोतीमायालाई घरमा ल्याएको भन्ने बुझिन्छ । उसको छोरालाई भेटाइदिने कष्ट गर्छ । मोहनबहादुर कामुक प्रवृत्तिको हुन्छ त्यसैले त मोतीमाया भन्दा पहिला तीन जना नारीको यौवन लुटिसकेको हुन्छ । मोतीमाया पनि मोहनबहादुरको जालमा फस्छे । मोहनबहादुरले केटीहरू बीस नाघ्यो पङ्चर भएको देख्छ (पृ.८५) । उसले मोतीमायाको रूप र यौवन हुँदासम्म घरमा श्रीमती बनाएर राख्छ । जब मोतीमाया जस्तै पोइबाट लत्याइएकी टुहुरी र विवश नवयुवती एउटी मोहनबहादुरले फेरी भेट्याइहाले तब उसले मोतीमायालाई अनेक जाल रची घरबाट निकाल्न खोज्छ । उसले पनि मोतीमायालाई प्रमोदले जस्तै रन्ड, फूँडी भनी अपशब्दले गाली गरेको छ । मोहनबहादुरले मोतीमायालाई पशुलाई पिटे जसरी पिटेर घरबाट निकालिदिन्छ । मोहनबहादुरले मोतीमायालाई गरेको शोषण उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “यतिकैमा मोहनबहादुरले आगो भएर कुकुर चुटेभैं चुटी मोतीमायालाई घिसाउँदै पछाउँदै घरबाहिर निकालिदिए । कोही मानिसले पनि रोक्न सकेनन् । ढोका बाहिर पुऱ्याएर पनि मोहनबहादुर अझ कुट्दै थिए । मोतीमाया क्वाँ-क्वाँ रुदै थिइन् ” (पृ.८८) ।

प्रस्तुत कथनमा मोहनबहादुरले मोतीमायामाथि पशुतुल्य व्यवहार गरेको छ । मोतीमायाको यौवन हुँदासम्म उसले देखावटी प्रेम गर्दछ । जब मोतीमायाको यौवन खस्केको

महशुस गर्दछ तब उसलाई मोतीमाया घाँडो हुन्छ र घरबाट निकालिदिन्छ । उसले मोतीमायालाई केवल वासना पूर्ति गर्ने साधनका रूपमा घरमा ल्याएको थियो । आफ्नो यौन इच्छा पुरा हुने बित्तिकै मोतीमायालाई चुट्टै घरबाट निकालिदिएको चित्रण यहाँ पाइन्छ ।

यसरी मोतीमाया प्रमोद र मोहनबहादुरबाट शोषित भएकी छ । मोतीमायाको यौवनमा चमक हुँदासम्म ती दुबै पुरुषले श्रीमती बनाएर राख्छन् जब यौवन खस्केको महशुस गर्दछन् तब बूढी गाई धपाए जसरी धपाइ दिन्छन् । प्रमोद र मोहनबहादुरले पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण गरेका छन् । उनीहरू दुबै पुरुषले मोतीमायालाई आफ्नो भोगको साधनका रूपमा प्रयोग गरेर उसमाथि अत्याचार गरेका छन् ।

उपन्यासमा मैयाँनानी पनि शोषित पात्र हो । ऊ पनि आफ्नै पतिद्वारा शोषित भएकी छ । उसको पतिले पनि उसलाई घरबाट निकालिदिएको छ । उपन्यासमा ऊ सुब्बाकी छोरी हुन्छे । जति ठूलो कुलघरानकी छोरी भए पनि ऊ केवल नारी नै भएर बस्नु परेको छ । उसको पतिले उसलाई पुरुषसँग हासँको निहुँमा घरबाट निकालेपछि अनेक गुण्डाबाट शोषित भएको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेकी छ :

म पनि आफ्ना जमानामा सतीत्व र स्त्रीत्वको निकै घमण्ड भएकी आइमाई थिएँ, तिमीलाई जस्तै मलाई पनि मेरो पोइले ममाथि दानवहरूले पनि नगर्ने अत्याचार गरे । सबभन्दा सजिलो उपाय परपुरुषसित हाँसिरही भन्ने शङ्काको निहुँ थापी चुट्टै उनले मलाई कुकुर निकालेभै निकालिदिए । पोइबाट पर भएर पनि उनको धर्ममा बस्ने मैले निकै कोशिश गरें । ‘फलाना ठाउँमा एउटी चरी छ’ भन्दै गुण्डाहरू वैरिन लागे । ‘धर्म त म केही गरेर पनि नष्ट गर्न दिन्न’ भन्ने ह्याउ गरी मेरो पालि जोगिनी भएर पशुपतिको एउटा पाटीमा बसेर भिक्षाटन गरेर जिन्दगीको दिन गन्न लागें । म बसेको ठाउँमा जोगि र जोगिनीको बस्ती थियो । गुण्डा लोग्नेमानिसहरूले जोगीको भेषमा लुकेर पनि शिकार ताकिरहँदा रहेछन् । आँखा नलाग्नु पर्ने वैरागी भेषले छोपेर बस्दा, गुण्डाहरूले मेरो गालामा रगत देखिहाले । अनि फसाउन खोजिहाले । तैपनि धेरैबाट त बचिरहेकै थिएँ, एक बदमाशले त मौका छोपेर जबर्जस्तीको व्यवहार गरिहाल्यो । के लाग्यो ? कहाँ जाने ? सहेर बसिरहेकै थिएँ । जोगिनी नै बनिरहेकी थिएँ । हुँदाहँदै त्यो एक जनाले मात्र होइन अरू २-४ जनाले पनि मेरो सतीत्व भङ्ग गरिदिए (पृ. १०८-१०९) ।

मैयाँनानीको प्रस्तुत कथनमा ऊ पतिबाट शोषित हुन पुगेको कुरा व्यक्त गरेकी छ । उसको पतिले उसलाई परपुरुषसँग हाँसेको निहुँमा घरबाट निकालेको छ । उसको रूप र यौवन हुँदासम्म उसको पतिले यौन चाहाना पुरा गर्दछ जब उसको पतिलाई उसबाट यौन चाहाना पुरा नभएको भान हुन्छ तब उसलाई पशुतुल्य व्यवहार गरी अनेक यातना दिदैं

घरबाट निकालिदिन्छ । पतिबाट पीडित मैयाँनानीले आफ्नो सतीत्वको रक्षा गर्दागर्दै पनि उसको यौवन देखेर कामुक गुण्डाले पनि मैयाँनानीलाई छोडेनन् । आफ्नो सतीत्वको रक्षा गर्दागर्दै सतीत्वमा दाग लगाउन बाध्य भएकी छ, भन्ने कुरा मैयाँनानीको यस कथनले प्रष्ट पार्दछ ।

उपन्यासमा नानीप्राण पनि शोषित नारी पात्र हो । ऊ परिवारको खर्च धान्न लोग्नेको आँखा छलेर कोठीमा काम खोज्न पुगेकी छ । ऊ अठार वर्षीय किशोरी हो । उसलाई एक वर्ष अघि उसको बाबुले इलाम, धन, इत्यादि गुणले शून्य, कसैले नपत्याएर वैवाहिक जीवनदेखि विमुख रहेको पचास नाघिसकेको एउटा बूढोसित (पृ. ९५) विवाह गरिदिएको थियो । ऊ लोग्नेको न्यून आयले घर चलाउन मुस्कल परेपछि मिस्रीको कोठीमा पुगेकी छ । उसले दिउँसोको काम पाएकी छ । विवशताले गर्दा उसले बच्चा नहुने औषधी खाएर आफ्नो आर्थिक अवस्था सुल्झाउन परेको छ । नानीप्राणको विवशता उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “के लाग्यो ! पिरसिँथितिले च्यापिदिएकी नारी नानीप्राणले पतिव्रत हृदय र सन्तति कामनाले ओतप्रोत भएर पनि मिस्रीको शर्त विवश भएर स्वीकार गर्नुपऱ्यो” (पृ. ९७) ।

प्रस्तुत कथनमा नानीप्राणले आफ्नो आर्थिक अभावका कारण आफ्नो पतिको आँखा छलेर आफ्नो शरीर बेचन बाध्य भएकी छ । हाम्रो समाजमा विवाहित नारीले पैसा कमाएको राम्रो मान्दैनन् । उनीहरूलाई केवल घरगृहस्थी समाल्ने काम दिन्छन् । त्यैले आर्थिक अभाव भएका नारीहरूले खुल्ला रूपमा काम गर्न नपाएपछि नानीप्राणले जस्तै आफ्नो शरीर बेच्ने काम गर्न बाध्य हुन्छन् भन्ने कुराको चित्रण पाइन्छ ।

यसरी उपन्यासमा मोतीमाया, मैयाँनानी, नानीप्राण जस्ता नारीपात्र पुरुषद्वारा शोषित भएको चित्रण पाइन्छ ।

३.२.२. शारीरिक तथा मानसिक उत्पीडन

स्वास्नीमान्छे उपन्यासका मोतीमाया, मैयाँनानी जस्ता नारीपात्रहरू शारीरिक र मानसिक उत्पीडन भोग्न बाध्य भएका छन् । यी नारीपात्रहरूलाई आफ्नो पतिले यौन चाहाना पुरा नहुँदासम्म यिनीहरूको भोग गर्दछन् जब ती राक्षस पतिहरूलाई यिनीहरूको

यौन शक्ति कम भएजस्तो हुन्छ तब यिनीहरूलाई पशुको जतिकै व्यवहार गर्दछन् । जसले गर्दा उपन्यासका नारीपात्रहरूले शारीरिक र मानसिक उत्पीडन भोग्न बाध्य भएका छन् ।

मोतीमाया उपन्यासकी केन्द्रीय पात्र हो । उपन्यासको सुरुदेखि अन्तिमसम्म शारीरिक र मानसिक उत्पीडन भोग्न विवश छे । उसले आफ्नो पति प्रमोदद्वारा शारीरिक र मानसिक उत्पीडन भोगेकी छ । मोतीमायाको पतिले उसलाई भर्खर विवाह गर्दा एकदम माया गरेको तर ऊ एक सन्तानको आमा बनेपछि ऊप्रति वास्ता गर्दैन । प्रमोदले मोतीमायाबाट यौन चाहना पुरा नभएपछि कमलालाई विवाह गर्दछ । कमलाको रूप र यौवनमा डुबेकाले कमलाको भुटो कुरा पनि प्रमोदलाई सत्य लाग्छ । कमलाले मोतीमायालाई मूल ढोका खुल्ला राखेको, खासखुस मान्छेको आवाज सुनेको र गुण्डाले कमलालाई चिठी लेखेको जस्ता अनेक भुटो कुरा प्रमोदलाई भन्दछे । प्रमोदले कमलाको तिनै भुटो कुरामा विश्वास गर्दछ । त्यसैले गर्दा प्रमोदले मोतीमायालाई अन्य पुरुषसँग सम्बन्ध राखेको भन्दै दिनहुँ शारीरिक र मानसिक यातना दिने काम गर्दछ । उसले छोरो विनोदलाई बोलाएर आमाको बारेमा सोध्छ तर विनोदले सत्य कुरा बोलेकोमा विश्वास गर्दैन र ऊप्रति पनि दुर्व्यवहार गर्दछ । छोरोप्रतिको दुर्व्यवहारले मोतीमाया मानसिक उत्पीडन भोग्न विवश भएकी छ । कमलाले विनोदलाई पिट्न लागेको अवस्थामा मोतीमायाले विनोदलाई पिट्नबाट रोक्न जान्छे । त्यसैबेलामा कमलाले भन् प्रमोदलाई शङ्का पैदा गराउँछे । प्रमोद आफ्नी कान्छी श्रीमतीको रूप र यौवन यति धेरै पागल हुन्छ की उसले सानो बालकले भुटो बोल्दैन भन्ने पनि थाहा हुदैन । कमलाले प्रमोदलाई भुटोको पट्टी बाधिदिन्छे । प्रमोद त्यही भुटो कुरामा विश्वास गरी मोतीमायालाई अनेक यातना दिन्छ । उसले मोतीमायालाई दिएको शारीरिक यातना उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “एकदम झम्टेर प्रमोदले भने “के भनिस च्यातिदिऊँ तेरो मुख ! लाज छैन बेस्से तलाई बोल्न ? (तकियामुनीको चिठी भिकी देखाएर) कसले लेखेको यो चिठी लौ भन्, लौ भन् रण्डी (चुल्ठो समातेर भकाभक लत्याउँदै) कसले लेखेको यो चिठी ?” (पृ.१३)

प्रमोदले मोतीमाया अन्य पुरुषसँग लागेको आरोप लगाएको छ । उसले कमलाले मोतीमायालाई लगाएको भुटो आरोप पत्याउँदछ । त्यसैकारणले प्रमोदले मोतीमायालाई रण्डी, बेस्से जस्ता अपशब्द भन्दै उसलाई शारीरिक यतना दिएको छ । विचरी मोतीमायाले भुटो कुरामा पनि शारीरिक उत्पीडन भोग्न बाध्य भएकी छ । प्रमोदले मोतीमायालाई

पशुको जस्तै व्यवहार गर्दछ । मोतीमायाले गर्दा उसको स्वर्ग पुगेका बाजे-बराज्यूहरू पनि नरकमा खसाल्ने भई भन्दै अनेक यतना दिएको छ । प्रमोदले पितृसत्तात्मक समाजको व्यक्तिको प्रतिनिधित्व गरेको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषले जतिवटी विवाह गरेपनि हुने तर नारीले अन्य पुरुषसँग लागेमा पाप लाग्ने भन्दछन् । पुरुषले जति जनासँग विवाह गर्दा पनि स्वर्गको बाजे बराज्यूहरू नरकमा नजाने तर नारीले विवाह गर्दा नरकमा जन्छन् भन्दछन् । त्यस्तै कुराको चित्रण यहाँ पाइन्छ । प्रमोद आफूले मोतीमाया हुँदाहुँदै कमलालाई विवाह गर्दा कुनै पाप लागेको छैन र मोतीमायालाई परपुरुषसँग सम्बन्ध गाँसेको भुटो आरोप लगाएर अनेक यातना दिने काम गरेको छ ।

प्रमोदले मोतीमायालाई यातना दिने क्रममा कमलाले भन् प्रमोदलाई उस्काउने काम गरेकी छ । जसले गर्दा मोतीमायाले प्रमोदबाट अनेक यातना भोग्न बाध्य भएकी छ । कमलाले “यस्तै गुण्डाहरूबाट मनगो भरथेग पाएर नै फुर्ती पनि बढ्न गएको” (पृ.१३) भन्दै प्रमोदलाई मोतीमायाका विरुद्ध भड्काउने काम गरेकी छ । कमलाको यिनै कुराले मोतीमायाले मानसिक उत्पीडन भोग्न विवश भएकी छ । प्रमोदले मोतीमायालाई अनेक यातना दिएको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

लौ भन् फुँडी ! कसले पठाएको यो चिठी । नत्र आज तेरो ज्यान नलिईकन छोडिदिनँ म !, हेर धरमकरम थाहा भएको मानिस आगोले छुने मुख ! (मुखैमा ताकेर) थुक्क बेस्से तँलाई ! म तिमी आमालाई एकछिन पनि राखिन । जाऊ भन, अहिल्यै निस्की भन, तँलाई म एकछिन पनि मेरो घरमा राख्न चाहान्नँ अब घण्टाभित्रमा पनि मेरो घरबाट निस्कनस् भने तेरो जात्रा नदेखाई छोडिदिन, त्यस वेला अनि थाहा पाउलिस् घर डुलेर र नाठो खेलाएको नतिजा कस्तो हुँदो रहेछ (पृ.१३-१९) ।

प्रस्तुत कथनहरूमा प्रमोदले मोतीमायालाई अनेक यातना दिएको प्रष्ट हुन्छ । उसलाई अपशब्दले गाली गर्दै ज्यान मार्ने समेतको धम्की प्रमोदले दिएको छ । मोतीमायालाई घरबाट निकाल्न अनेक यतना दिइरहेको छ । कमलामको भुटो कुराले मोतीमायाले याताना खप्न विवश भएकी छ । ऊ पतिव्रत नारी हो । पतिले जति पिटे पनि पतिकै पूजा गर्दछे । पुज्य पतिद्वारा “घर डुलेर र नाठो खेलाएर खाएको नतिजा कस्तो हुँदो रहेछ” (पृ.१९) भन्ने बचनबाट उसलाई मानसिक पीडा हुन्छ । उसले आजसम्म सहेर बसेको धैर्यको बाँध टुट्दछ । मानसिक उत्पीडनले गर्दा उसले आत्महत्या गर्ने भावना पैदा हुन्छ ।

मोतीमायाले मोहनबहादुरबाट पनि शारीरिक तथा मानसिक उत्पीडन भोग्न बाध्य भएकी छ । मोहनबहादुर एक नम्बरको गुण्डा हुन्छ । लोग्नेको हेला र शङ्का सहन नसकी आत्महत्या गर्न ठिक्क परिसकेकी मोतीमायालाई सुरुमा उसले बहिनीको दर्जामा राख्ने सर्तमा आफ्नो घरमा लैजान्छ, त्यसपछि प्रेमको नाटक गर्दै उसलाई श्रीमती बनाउँछ । मोहनबहादुरले मोतीमायाबाट आफ्नो यौन चाहना पुरा गर्दछ, र अर्की केटी पाएकाले उसलाई अनेक अपशब्द बोलेर गाली गर्दछ । उसलाई शारीरिक र मानसिक यतना दिने काम गर्दछ । मोहनबहादुरले आफ्नो यौन चाहाना पुरा भएपछि मोतीमायालाई घरबाट निकालेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “सम्हालेर भनेस् सम्हालेर जिभ्रो फट्कार जे पायो त्यो मुख नछाड् । तँ रण्डीले टाउको कुल्चाउन, तँ फुँडीले जे पनि भनेको मान्न र सहनलाई जन्मिएको होइन, तँ जस्ती हजार स्वास्नी नचाउन ल्याउने खुवी अझै छ । नामर्दको छोरा नदेख् मलाई रण्डी” (पृ.८८) ।

प्रस्तुत कथनमा मोहनबहादुरले मोतीमायालाई अपशब्द बोलेर गाली गरेको छ । उसले आफू पुरुष भएको घमण्ड गरेको छ । उसले पितृसत्तात्मक समाजको पुरुषहरूको नेतृत्व गरेको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषले धेरै श्रीमती ल्याएमा मर्द ठान्दछन् । मोहनबहादुरले पनि धेरै श्रीमती ल्याउने क्षमता भएको भन्दै मोतीमायालाई तिरस्कार गर्दछ । उसले मोतीमायाको यौवन लुट्छ । जब मोतीमायाम यौन शक्ति कम हुँदै जान्छ तब उसलाई घरबाट निकाल्न अनेकौं यातना दिन्छ । मोहनबहादुरले मोतीमायालाई दिएको शारीरिक र मानसिक यातना उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

यत्तिकैमा मोहनबहादुरले आगो भएर कुकुर चुटेभै चुटी मोतीमायालाई घिसाउँ, पछाउँ घरबाहिर निकालिदिए । कोही मानिसले पनि रोक्न सकेनन् । ढोकाबाहिर पुऱ्याएर पनि मोहनबहादुर अझ कुट्दै थिए । मोतीमाया क्वाँ क्वाँ रुँदै थिइन् (पृ.८८) ।

प्रस्तुत कथनमा मोहनबहादुरले मोतीमायालाई पशुको व्यवहार गरेको छ । उसलाई घरबाट बाहिर निकाल्ने काम गरेको छ । पहिला त्यही मोतीमाया उसलाई ‘मोती’ भै लाग्थ्यो भने उसको मन भरिएपछि मोतीमायाको आँसु र पीडाको पनि ख्याल गर्दैन । उसलाई कुकुर चुटे भै गरी चुट्छ । मोतीमायालाई यातना दिन उसलाई कसैप्रति डर छैन त्यसैले त छिमेकीहरूको अगाडी हेदै भन्ने आँट गरेको छ । जुन कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

स्वास्नी तब मात्र स्वास्नी हो, जबसम्म लोग्नेको भलाइ चाहेर भक्ति गर्छे, जो पनि गुण्डालाई पनि अँगालिरहन्छे भने त्यस बेला पनि स्वास्नी हुन्छे ? यसको चरित्रको बारेमा म तपाईंलाई के भनूँ लाजले कुरा घाँटीमै अड्छे, 'कहे तो बाप कृता खाए' भनेजस्तो मलाई भइरहेछ (पृ.८८) ।

प्रस्तुत कथनमा मोहनबहादुरले मोतीमायालाई अनेक आरोप लगाएको छ । उसले स्वास्नीमान्छेलाई लोग्नेको इच्छा पूर्ति गर्ने साधनका रूपमा लिएको छ । जुन स्वास्नीमान्छेले लोग्नेको इच्छा पूर्ति गर्दछे ऊ मात्र स्वास्नी हो भन्दै मोतीमायाको चरित्रमा दाग लगाउने प्रयत्न गरेको छ । मोहनबहादुरले गरेको अत्याचारमा समाजका अरू कोही बोल्न सक्दैनन् । पुरुष बभएकै कारण मोहनबहादुरले मोतीमायालाई अत्याचार गरेको छ । उसले “म तेरो आवाज पनि सुन्न चाहान्न रण्डी ! जोसँग तँ पोइला जान सक्छेस् । तँ आजदेखि मेरी स्वास्नी होइनस् । तँलाई यो घरमा एक हुल्याउँदिन ! दुई बाबुको छोरा भए हुल्याउँला !” (पृ.८९) भन्दै गाली गर्दछ । रूप र यौवन हुँदासम्म मोतीमायाको गलाको आवाज सुन्न पागल जस्तै भएको मोहनबहादुर आफ्नो यौन चाहाना पुरा भएपछि उसलाई घरबाट निकालिदिन्छ । यसरी मोतीमाया मोहनबहादुरबाट पनि शारीरिक र मानसिक उत्पीडन भोग्न बाध्य भएकी छ ।

उपन्यासमा मैयाँनानीले पनि शारीरिक र मानसिक उत्पीडन भोगेकी छ । उसको पतिले उसलाई परपुरुषसँग हाँसेको निहँमा अनेक यातना दिन्छ । मैयाँनानीले आफूले भोगेको शारीरिक यातना उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

म पनि आफ्ना जमानामा सतीत्व र स्त्रीत्वको निकै घमण्ड भएकी आइमाई भिए, तिमीलाई जस्तै मलाई पनि मेरो पोइले ममाथि दानवहरूले पनि नगर्ने अत्याचार गरे । सबभन्दा सजिलो उपाय परपुरुषसित हाँसिरही भन्ने शङ्काको निहँ थापी चुट्टै उनले मलाई कुकुर निकालेभै निकालिदिए (पृ.९०८) ।

प्रस्तुत कथनमा मैयाँनानीको पतिले उसलाई परपुरुषसँग हाँसेको निहँमा शारीरिक यातना दिएको छ । मैयाँनानीको यौवन हुँदासम्म उसलाई माया गर्ने र जब उसको यौन शक्ति कम हुँदै जान्छ तब उसमा अनेक लान्छना लगाएर पिटेर घरबाट निकालिदिएको छ ।

यसरी उपन्यासमा मोतीमाया र मैयाँनानीको शारीरिक र मानसिक उत्पीडनको चित्रण पाइन्छ ।

३.२.३ नारीप्रतिको पुरुषको दृष्टिकोण

स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा पुरुषहरूले नारीप्रति सकारात्मक र नकारात्मक दुवै दृष्टिले हेरेका छन् । उपन्यासमा प्रमोद र मोहनबहादुर जस्ता पात्र नारी विरोधी छन् भने विनोदले चाहिँ नारीप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण राखेको पाइन्छ ।

उपन्यासमा मुख्य पुरुष पात्र प्रमोद हो । उसले नारीप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण राखेको छ । उसका दृष्टिमा नारी केवल पुरुषको भोग विलासको साधन हो । प्रमोदले मोतीमायाको यौवन रहदासम्म ऊसँग अधिक प्रेम गरेको थियो । उसले मोतीमायालाई विवाहको दिन मुस्कुराउँदै यसो भन्दछ :

मोती, तिमी साँच्ची नै मोती रहिछ्यौ , तिम्रो मोतीजस्तो लोभियो मुहारले मलाई ज्यादै आनन्द गरायो । तिमीलाई पाएर मैले स्वर्गको कल्पना पनि विसार्छु । वरु म तिमीलाई योग्य नभएको र मलाई पाएर तिमी खुशी नभएको हुन सक्तछ । मैले तिम्रो अगाडि उभिएर प्रार्थना गर्ने सौभाग्य पाएको हुनाले म तिम्रो प्रसन्नताको भिक्षा माग्छु । मोती ! तिमी एकचोटि मीठो मुखले हाँसिदेऊ । तिमीलाई त सधैं हाँसिरहेकी पाउन चाहन्छु कदाचित् तिमी कुनै दिन हाँसिनौ भने म पापको पछुतो गर्छु । अनि कदाचित् तिम्रा आँखामा आँसु पाएँ भने त्यसको कारण म आफै सम्झी म रोएर त्यसको प्रायश्चित्त गर्छु । तर कदाचित् मैले आफैले तिमीलाई रुवाएँ भने क्षमाको निमित्त तिम्रो दया र करुणाको आदरमा बस्ने आफूलाई एउटा हिंसाको अपराधी सम्झनेछु तिम्रो दया, करुणा, क्षमाको शिक्षा पाएर अनि म आत्म चढाइकन पनि तिम्रो पूजा गरेर सन्तुष्ट हुन्छु (पृ. २२) ।

प्रस्तुत कथनमा प्रमोदले भर्खर विवाह गर्दा मोतीमायालाई साँच्चीकै मोती नै थिइन् भन्ने भाव व्यक्त भएको छ । पहिले प्रमोदको लागि मोतीमायाको हाँसो अधिक मन पर्थ्यो । उसको आँखामा आँसु देख्न नपरोस भन्ने प्रमोदले मोतीमाया एक सन्तानकी आमा भएपछि उसलाई वास्ता गर्दैन र कमलासँग विवाह गर्दछ । यो उसको नारीप्रतिको पूर्ण रूपमा वासनात्मक दृष्टिकोण हो । प्रमोद नारीको रूप र यौवनको भोग गर्ने रूपमा उपन्यासमा चित्रित छ । प्रमोदको यही स्वभावको कमलाको यौवनमा डुवेको छ र कमलाले जे भने पनि हाँसिहाँसि स्वीकार्छ । प्रमोद कमलाको यौवनमा डुबेर दास बनेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेको छ :

प्रमोदलाई भने जस्तो नचाउन सकेको अरू थोकले होइन , कमला अत्यन्तै रूपवती थिइन् । यौवन पनि उनको तौलमा पुगेर वजनदार थियो । त्यसैले कमलाको कण्ठमा फुटेको वाणी मोतीलाई भैं भूँइमा खस्न-पोख्न नदिकन सधैं शिरोपर गरेर हिँड्नुमा नै प्रमोदको जीवनले आनन्द मानिरहेको थियो । आफ्नो मर्जी भूँइमा परेपछि कमलाको

मुखमण्डलमा खेलिरहेको मुस्कान, उनको कण्ठमा भरिरहेको वाणी एक-एक आइलाउँछ, लाटो हुन्छ अनि प्रमोद आफूलाई अध्यारोमा हिडिरहेको पाउँछन् किनभने प्रमोदको निमित्त कमलाको प्रसन्नता नै उज्यालो थियो (पृ.६) ।

प्रस्तुत कथनबाट के प्रष्ट हुन्छ भने प्रमोदले कमलालाई प्रेम नगरी उसको रूप र यौवनलाई प्रेम गरेको छ । उसको रूप र यौवनले प्रमोदलाई दास बनाएको छ । प्रमोदलाई भने जसरी नचाउन कमलाको रूप र यौवन काफ़ी थियो । कमलालाई प्रमोदले आत्मिक प्रेम नगरी वासानात्मक प्रेम गरेको हो भन्ने कुरा उक्त कथनबाट प्रष्ट हुन्छ । त्यसैले प्रमोदले नारीलाई वासना पूर्तिका दृष्टिले हेर्ने गर्दछ । प्रमोद नारीको भावना नबुझ्ने चरित्रका रूपमा उपन्यासमा देखापरेको छ । उसले नारीको हृदयलाई नभएर उसको यौवन र रूपलाई मात्र प्रेम गर्दछ । त्यसैले प्रमोदले मोतीमाया भन्दा रूपवती कमला भेटे उसलाई घरबाट निकाल्न अनेकौ प्रयत्न गर्दछ । उसले कमलाको भुटो कुरालाई पनि साथ दिँदै मोतीमायालाई यसरी घरबाट निकाल्छ । यस कुरालाई उपन्यासकाले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

कसले होइन भनेको छ र तिम्रो कुरालाई ? मैले तिम्रो के मात्र कुरा नमानेको छु लौ भन । अरूले केहि भन्लान् कि भन्ने अफ्यारो कुरासम्म पो तिम्रीलाई पोखेको । पख एकदिन न एकदिन निहूँ नभेटिएला र ? अरूको अगाडि पनि हामीले दोषी हुन नपरोस्, यसको पो हामीले अक्कल जमाउन सक्नुपर्छ (पृ.७) ।

मोतीमायाले प्रमोदलाई कुनै ठेस पुऱ्याएकी छैन । उसलाई पति परमेश्वरकै व्यवहार गर्दछे तापनि प्रमोदले कमलालाई पाएपछि मोतीमायालाई घरबाट निकालिदन्छ । प्रमोदले नारीले पुरुषसँग सम्बन्ध विच्छेद गर्नु भनेको हुटिट्याउँले स्वर्ग थाम्ने भने जस्तै कुरा हो (पृ.३२) भन्ने सोच राख्दछ । उसले नारीहरू पूर्ण रूपमा पुरुषमा निर्भर रहन्छन् त्यसैले उनीहरू एकलै केही गर्न सक्दैनन् भन्ने मान्यता प्रमोदको रहेको छ । प्रमोदले नारीहरू पर पुरुषसँग लाग्नु अथवा एउटासँग विवाह गरेकी नारी अर्को पुरुषसँग विवाह गर्नु पाप र कलङ्क सम्भन्छ त्यसैले त उसले मोतीमायालाई पर पुरुषसँग लागेकोमा निहूँ खोज्दै दिनहुँ यातना दिन्छ । प्रमोदले आफ्नो श्रीमतीको अधिकार खोसेर अझै आफ्नै श्रीमतीलाई नै दोषी ठान्दछ । उसले कमलाले लगाएको भुटो आरोपमा, मोहनबहादुरसँग विवाह गरेको कुरामा र मैयाँनानीको कोठीमा मोतीमाया बस्न गएकोमा मोतीमायालाई नै दोषी ठान्दछ । यसरी हेर्दा प्रमोदले पितृसत्तात्मक समाजको पुरुषवादीहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ जसले नारीलाई

केवल वासना पूर्तिका साधनका रूपमा हेर्दछन् । प्रमोदले पनि यस्तै सोच राखेको छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

मोहनबहादुरले पनि नारीप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण राखेको छ । ऊ मोतीमायाको दोस्रो श्रीमानको रूपमा चित्रित छ । मोहनबहादुरले मोतीमायालाई आत्महत्या गर्नबाट बचाएर बहिनीको दर्जा दिन्छु भन्दै घरमा ल्याएको छ । मोहनबादुरले नारीको हृदय राम्ररी पढ्न जानेको छ । उसले नारीहरूमा सहानुभूति प्रकट गर्दा र दुःखमा साथ दिदा नारीहरू सजिलै पगलन सक्दछन् भन्ने सोच रोखेको छ त्यसैले त मोतीमायालाई पनि उसले “यसो भए मेरो घरमा हिँड त म तिमीलाई बहिनी बनाई राख्छु” (पृ.४२) भन्दै उसप्रतिको विश्वासलाई अझ तीव्र बनाउँछ उसप्रति मोतीमायालाई विश्वास गर्न बाध्य तुल्याउँछ । उसले “म तिम्रो छोरालाई चोरेर ल्याए पनि बराबर भेटाइराख्छु” (पृ.४२) भन्दै मोतीमायाको विश्वास जित्छ । उसले मोतीमायाप्रति भावुक प्रेमले नहेरी वासनात्मक प्रेमले हेर्दछ । मोहनबहादुर वासनात्मक प्रेमको भोगी हो भन्ने कुरा उसको साथीहरूको कुराकानीबाट प्रष्ट हुन्छ । उसको साथी रमानन्दले “खेल फेरि नयाँ संसारमा खुब” (पृ.७०) भनेबाट उसले अनेकौं केटीको यौवन लुटिसकेको छ र उसले नारीको शरीरलाई मात्र प्रेम गर्दछ भन्ने कुरा रमानन्दको भनाईबाट प्रष्ट हुन्छ । अर्को नातिभाई भन्ने साथीले “जीवनमा चौथो साम्राज्य होइन” भनेबाट त भन प्रष्ट हुन्छ मोहनबहादुरले नारीप्रति वासना परिपूर्ति गर्न मात्र प्रेम गर्दछ । उसले नारीलाई केवल भोगविलास मेटाउने साधनका रूपमा लिएको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

बीस नाघ्यो कि स्वास्नीमानिसहरूमा मोहनबहादुर यौवन ‘पड्चर’ भएको देख्दथे । उनको लेखा सोह्रदेखि बीससम्म मात्र आइमाई युवती हुन् । २५ पुग्यो कि त उनी एकदम बुढी नै मान्दथे र हेलजातिले थारी गाई धपाइ पठाएभैं धपाइहाल्थे । पहिली न दोस्री दुहनी पठिठलाई त उनले २९ पुगनासाथ धपाएका थिए, तेस्रीले मात्रै भाग्यले २५ पुगेर पनि मोहनबहादुरको गोडा ढोग्न पाएकी थिइन् (पृ.८५-८६) ।

मोहनबहादुरले नारीको रूप र यौवन हुँदासम्म मात्र नारीप्रति प्रेमको जाल रच्छ जब नारी यौन शक्ति कम हुँदै जान्छन् अनि आमा बन्दछन् । तब उसले बुढी गाई धपाए जसरी धपाउँछ । उसले नारीप्रति वासनात्मक रूपले मात्र हेर्छ भन्ने कुरा माथिको कथनले प्रष्ट पार्छ । मोहनबहादुरले अर्की कुनै शिकार नभेटेकीले मात्रै भित्रभित्र भर्किएर पनि बाध्य भएर मोतीमायाको मुहार मन नलाइनलाई सुधिरहेका थिए (पृ.८६) । उसले नारीजातिलाई तुच्छ दर्जामा राख्छ ऊ नारी जातिको दुःख पीडाको अवस्थाको फाइदा उठाएर उनीहरूको

यौवन लुट्ने तच्छ व्यक्तिको रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत छ । उसले अर्की केटी पाएपछि मोतीमायालाई अनेक अपशब्द बोलेर उसमाथि अनेकौं लान्छना लगाएको छ । उसले मोतीमायालाई पशुतुल्य व्यवहार गरी घरबाट निकालिदिन्छ । यसरी हेर्दा मोहनबहादुर उपन्यासमा एक नारीमाथि शोषण गरेको र नारी मन भावनालाई नबुझी उनीहरूको अस्मितालाई लुट्ने पुरुषप्रधान समाजको प्रतिनिधित्व गर्दै एक अपराधीका रूपमा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ ।

विनोद उपन्यासमा प्रमोद र मोतीमायाको छोराको रूपमा देखापरेको छ । उसको नारीप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण रहेको छ । सानैदेखि उसले आफ्नो आमाप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण राखेको छ । उसको बाबुले आमालाई यातना दिएको देखेर “अब बाले बोलायो भने ज्यू पनि भन्दिन है आमा” (पृ.१४) भनेबाट विनोदको आमाप्रतिको माया प्रगाढ छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ । विनोदलाई उसकी आमाले सानैमा छोडेर गएको छ तर ऊ आमाको यादमा तड्पीरहन्छ । ऊ मोहनबहादुरको घरमा आमालाई पाएकोमा खुशी भएको छ । उसले आफूलाई छोडेर गएको आमाले दोस्रो विवाह गर्दा पनि कुनै दुःख नभएको भाव उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

आमा पोइल जाँदा विनोदको ज्ञानतन्तुमा व्यवहारिकताको समावेश बिल्कुलै भएको थिएन । उनलाई आमा-पवित्र आमा भइसकेकी थिई, उनको हृदयमा आमा-पूर्ण आमा भएर टाँसिरहेको थियो । उनको भावुकतामा आमा-जन्मदातृ , पालनकर्ती , रक्षिका र स्नेही आमाकै अस्तित्व जताजतै मूर्तिरहेको थियो (पृ.८१) ।

प्रस्तुत कथनमा विनोदलाई आफ्नी आमाले अर्कोसँग विवाह गरेपछि उसकी आमा नै थिइन् । उसले आमालाई पवित्र नै ठानेको छ । उसले आमालाई पवित्र ठान्नु पनि उसको आमाप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोण हो । विनोदले आमा भेट्न गएकोमा उसको बाबुले रीसले उसलाई गाली गर्दा पनि ऊ आमालाई भेट्न छाड्दैन । जब विनोदको विवाहको कुरा चल्छ तब उसले आमा बिना विवाह नगर्ने भनी आमाको स्थान उच्च पारेको छ । विनोदलाई प्रमोदले आमा भेट्न नजानका लागि अनेकौं कबुल गराउँछ तर पनि उसले बाबुको कुराको प्रतीकार गर्दछ । र आमाको स्थानलाई उच्च दर्जामा राखेको छ । प्रस्तुत कुरालाई उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ : “तपाइको आज्ञा कुनै नमानेको छैन , मैले तपाइप्रति कुनै विजाइँ गरेको छैन तर म आमालाई नभेटी रहन सक्तिनँ” (पृ.१२३) ।

उसको यस भनाइले आमाप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोणलाई प्रष्ट पारेको छ र आमाको महत्त्व र मूल्य बढाएको छ । विनोदले आफ्नो बाबुको विरोध गर्दछ । र उसले आमालाई सृष्टि कर्ताको रूपमा हेर्दै यसो भन्दछ :

आमा हो १० महीनासम्म कष्ट सही मलाई जन्माएर मेरो अगाडि यत्रो सुन्दर संसार राखिदिनु भएको नातामा भावुक हृदय कृतज्ञता प्रकट गर्न सक्तिनँ, त्यसैले आमाको दोष विसाएभैँ आमाको गुण विसाउन सकिनँ । कसैको निम्ति कोहि भए मेरो निम्ति आमा न आमा हुनु भएको छैन, हुनु भएको देखिनँ । म आमा होइन र छैन भन्न पनि सक्तिनँ, हो र छ भने मैले मान्ने पर्दछ (पृ.१२४) ।

प्रस्तुत कथनमा विनोदलाई मोतीमायाले जन्म दिएकोमा कृतज्ञता प्रकट गर्दछ । आमाले उसलाई १० महिना कष्ट सहेर जन्म दिएकोले आमाको गुण विसन नसकेको कुरा व्यक्त गरेको छ । उसले आमाको लागि विरोध गर्दछ । यसो गर्नु विनोदको आमाप्रतिको सम्मान हो । विनोदले मैयाँनानीको कोठीबाट पनि आमालाई सम्मानका साथ ल्याउन चाहेको छ । उसले आमाप्रति आदर सत्कार र सम्मन गर्दछ । आमालाई बेश्यालयसम्म पुऱ्याउने काम उसकै बाबुबाट भएको हो भन्ने भनाइ विनोदको रहेको छ । विनोदले आफ्नी आमालाई देवीको दर्जा दिएको छ । यदि उसका बाबुले उसकी आमालाई शारीरिक र मानसिक यातना नदिएको भए उसकी आमाको यो अवस्था आउने थिएन भन्दै आमालाई बेश्या बनाएकोमा आफ्नो बाबुलाई दोषी ठहऱ्याउँछ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने विनोदले आमाप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण राखेको छ र आफ्नो बाबुसँग समेत लड्न पछि परेको छैन ।

३.३ नारी स्वतन्त्रता र समानता

नारी कसैको अधिनमा नबस्नु नारी स्वतन्त्रता हो भने पुरुष र नारीलाई बराबर व्यवहार गर्नु नारी समानता हो । *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा पनि नारीलाई स्वतन्त्रता र समानताको अधिकार दिएको छैन ।

उपन्यासकी मोतीमाया आफ्नै घरमा स्वतन्त्र छैन । मोतीमायालाई आफ्नो घरमा खान बस्न स्वतन्त्रता दिएको छैन । उसलाई प्रमोदले कमलाको बकाहुमा आएर अपशब्द बोलेको छ र शारीरिक यातना समेत दिएको छ । मोतीमायालाई आफ्नै घरमा खान र राम्रो लुगा लगाउन पनि स्वतन्त्रता छैन भन्ने कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

भान्छा तयार भो' भनी सधैँ चम्पा बोलाउन आउँथी । ११ वजे भान्छे बाहुनी, नोकर्नीलगायतले भात खाइसक्ये । आज यतिबेला भइसक्यो बोलाउन आएकी छैनन् ।

सायद, 'आजदेखि मलाई भात पनि नखुवाउने हो कि' भन्ने इत्यादि कुरा सोचिरहेकी थिइन् (पृ.१५) ।

मोतीमाया उच्च खानदानकी व्यक्त भएकी कुरा माथिको कथनले प्रष्ट पार्छ । उसको घरमा उसलाई नोकरचाकर भन्दा पनि तल्लो दर्जामा राखिएको छ । ऊ लगायत उसको छोरा विनोदलाई समेत खाना खान दिइएको छैन । गाँस, बास, कपास त मान्छेका आधारभूत आवश्यकता हुन् तर यहाँ मोतीमायालाई यिनै कुराहरूबाट बञ्चित गरिएको छ र उसको अधिकार खोसिएको छ । उसलाई आफ्नै घरमा पशुतुल्य व्यवहार गरिएको छ । उपन्यासको कथावस्तु अनुसार मोतीमायाले आफ्नो छोरालाई खाना खुवाउने कुनै उपाय नभएपछि उसले आफ्नो दाइजोको कपडा बन्धक राख्न हीराज्यानकोमा गएकी छ । त्यसमा पनि प्रमोदले अधिकार जमाउँछ । प्रमोदले मातृत्वको अधिकार समेत खोस्न चाहेको छ । उसले "आजदेखि उसकी आमालाई यसको गन्ध पनि सुँघ्न दिन्न म" (पृ.४८) । भनेबाट मोतीमायाको मातृत्वको अधिकार पनि उसले हनन गरेको भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

प्रमोदले आफ्नो इच्छा अनुसार दुइवटी श्रीमती विवाह गर्दछ । मोतीमाया पनि उसकी विवाहित श्रीमती हो तर प्रमोदले मोतीमायालाई आमा बनेपछि श्रीमतीको दर्जा दिएको छैन । उसले श्रीमतीको अधिकार खोस्ने प्रयत्नमा लागि रहन्छ र घरबाट निकाल्न खोज्छ । प्रमोदलाई उसकी श्रीमतीको पनि उसको घरमा उत्तिकै अधिकार लाग्छ भन्ने कुराको ज्ञान हुँदैन । उसले आफ्नो घरमा एकलौटी शासन जमाएको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : "तँलाई म एकछिन पनि मेरो घरमा राख्न चाहन्नँ, अब घण्टाभित्रमा पनि मेरो घरबाट निस्कनस् भने तेरो जात्रा नदेखाई छोड्दिन, त्यस बेला अनि थाहा पउलिस् घर डुलेर र नाठो खेलाएर खाइको नतिजा कस्तो हुदो रहेछ " (पृ.१९) ।

प्रस्तुत कथनमा प्रमोदले मोतीमायाको आवासको अधिकार पनि खोस्न खोजेको छ । उसलाई आफ्नो घरमा बस्ने स्वतन्त्रता छैन । मोतीमायालाई हिँडडुल गर्ने समेत स्वतन्त्रता दिएको छैन । ऊ प्रमोदको अत्याचार खप्न नसकेर घरबाट बाहिर निस्केकी छ । ऊ बाहिर निस्केकोमा प्रमोदले उसलाई यसरी गाली गरेको छ :

आउनासाथ जगल्टा लुछेर भन्याडबाट खसाएर पठाइदे उसलाई, मेरो घर सत्तल होइन, पाटी होइन, कोठी होइन, भट्टी होइन, जहाँ मन लाग्यो डुलेर आई, जहाँ मन लाग्यो पुगी ! म एकछिन पनि रहन दिन्नँ अब उसलाई ! देख्नी उसले आज तमाशा ! उसको बाबुको विहे नदेखाइकन कहाँ छोड्छ म आज ? (पृ.४८)

प्रस्तुत कथनमा प्रमोदले मोतीमायाको हिँडडुल गर्ने अधिकार खोसेको चित्रण पाइन्छ । मोतीमाया घरबाट बाहिर निस्केकाले उसले मोतीमायालाई फेरी उसको घरमा बस्न नदिने कुरा गरेर श्रीमतीको अधिकार हनन् गरेको छ ।

त्यस्तै गरी चम्पाको बोल्ने हाँस्ने स्वतन्त्रता पनि कमलाले खोसेकी छ । उसले प्रमोदसँग हासेकोमा कमलाले यसो भनी गाली गर्छे : “मालिकलाई चिया टक्र्याउन आएकी होस् कि मुलुकभरका हावभाव-कटाक्ष गरेर मालिकको अगाडि मेनका बन्न आएकी”(पृ.७५) ।

प्रस्तुत कथनमा कमले चम्पा प्रमोदसँग हाँसेर बोलेको निहुँमा उसको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामाथि आँच आउने कुरा गरेकी छ । बोल्न पाउनु व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता हो । यहाँ कमलाले चम्पाको व्यक्तिगत स्वतन्त्रतामाथि बोलाइमै आँच आउने कुरा गरेकी छ । यस उपन्यासमा मिस्रीले नानीप्राणको मातृत्वको अधिकार खोसेकी छ । उसले आफ्नो कोठी चलाउन र नानीप्राणको आर्थिक समस्याको फाइदा उठाएर उसको मातृत्वको अधिकार खोसेकी छ । मिस्रीले नानीप्राणको मातृत्वको अधिकार खोसेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “तमीलाई कहिलै केटाकेटी नहुने औषदी गराइन्छ । किनभने गर्भिणी हुनाले र केटाकेटी भइदिनाले हाम्रो ड्युटीमा बाधा पर्न आउँछ ।” (पृ.९६) ।

नानीप्राणलाई कहिलै केटाकेटी नहुने औषधि खुवाएर उसको मातृत्वको अधिकार हनन् गर्न लागेको कुरा उक्त कथनबाट प्रष्ट हुन्छ । प्रत्येक नारीमा आमा बन्ने चाहना हुन्छ । आमा बन्न पाउनु उसको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता हो तर मिस्रीले नानीप्राणको उक्त स्वतन्त्रताको हनन् गरेकी छ ।

उपन्यासमा मैयाँनानीको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता पनि खोसिएको छ । उसको पतिले परपुरुषसँग हासेको निहुँमा उसालाई घरबाट निकालेर उसको व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको हनन् गरेको छ । मैयाँनानीलाई आफ्नै शरीरमाथि स्वतन्त्रताको अधिकार दिएको छैन । उसले नचाहादा नचाहादै अनेक गुन्डाको भोगको शिकार बन्न परेको छ । उपन्यासमा मैयाँनानीले प्रमोद र कमला जस्ता शोषकको हत्या गरेकी छ । हत्याको अभियोगमा जेल परेकी मैयाँनानीलाई न्यायधीशले स्वास्नीमान्छे भएकी हुनाले तिमी सजायबाट मुक्त छौँ, तिमी स्वास्नीमान्छे भएकीले हुनाले ज्यानमारा भए पनि मलाई माया लाग्छ (पृ.१४३) भन्ने जस्ता दायाको भावना व्यक्त गर्दछ । मैयाँनानीले न्यायाधीशसँग उसले पुरुष र नारीलाई समान

सजाय हुनुपर्छ भन्दै नारी समानताको विद्रोह गरेको प्रसङ्ग उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

तपाईं लोग्नेमान्छेहरूको यही दया र माया नै हाम्रो निम्ति अभिशाप सिद्ध भइरहेको छ । यस्ता दया र मायालाई हामी पूजा सम्भोका छैनौं बरु यिनलाई हामीले अपमान सम्भोका छौं, त्यसैले मानवीय दया र माया गरेर हामी र हाम्रो उन्नतिलाई नगिराउनुहोला । मेरो निवेदन छ, मेरो अनुसारको अभियोग केही लोग्नेमान्छेबाट हुँदा अहिले पनि काटिन वा मारिन सक्छ भने मलाई पनि काट्न वा मार्ने सजाय दिनुभए म खुसि हुनेछु किनभने समानताको हकको निम्ति बरु समान सजाय पाउन आजका स्वास्नीमान्छे नचाहने हुँदैनन् (पृ.१४३) ।

प्रस्तुत कथनमा पुरुषप्रधान समाजले बनाएको न्याय दिने कानूनप्रति नै मैयाँनानीले प्रश्न उठाएकी छन् । मैयाँनानीले मोतीमायाको स्वतन्त्रताका लागि उसको पतिको हत्या गरेकी छ । कानूनको कठघरामा उभिएकी मैयाँनानीलाई कानूनले नारी भएर कम सजाय सुनाएकोमा नारीहरूकै अपहेलना भएको अनुभव गरेकी छ । नारी र पुरुषमा समानता अधिकार समान हुन्छ भने नारीहरू जस्तोसुकै सजाय पनि भोग्न तयार हुन्छन् भन्ने अभिव्यक्ति यहाँ पाइन्छ । पुरुषको दया भावले गर्दा नै नारी अभिसम्म तल परेकाले गर्दा कानूनबाट पनि उत्तिकै सजाय र उत्तिकै समानता नारी र पुरुषमा हुनुपर्छ भन्ने मान्यता यस कथनमा पाइन्छ ।

३.४ नारी नारी बीचको सम्बन्ध

एउटा नारीले अर्को नारीप्रति गर्ने व्यवहार, प्रेम र सम्मान नै सम्बन्ध नै नारी नारी बीचको सम्बन्ध हो । उपन्यासमा नारी नारी बीच कतै मैत्रीपूर्ण भाव छ भने कतै ईष्यालु भाव पनि व्यक्त भएको छ । उपन्यासमा मोतीमाया, कमला, मैयाँनानी, मिस्री आदि जस्ता नारी पात्रका आपसमा के कस्तो सम्बन्ध छ भन्ने कुराको अध्ययन यहाँ गरिन्छ ।

उपन्यासको सुरु भागदेखि नै मोतीमाया र कमलाका बीच सौताको सम्बन्ध रहेको चित्रण पाइन्छ । मोतीमाया आमा बनेपछि प्रमोदले उसबाट यौन सन्तुष्टि पुरा नभएर कमलालाई विवाह गर्दछ । कमला रूप र यौन दुवैले वजनदार हुन्छे । कमलामको यसै रूपमा लोभिएर उसको पति उसकै इसारामा नाचेको छ । कमलाले मोतीमायालाई घरबाट निकाल्न अनेक षड्यन्त्र रच्छे । मोतीमायाले कमलालाई कुनै ठेस पत्याएकी छैन तर कमलाले मोतीमायाको पत्नी हुनेको अधिकार खोसेकी छ । कमलाले घरमा एकलौटी अधिकार जमाउँन मोतीमायालाई घरबाट निकाल्न अनेकौं षड्यन्त्र रचन थाली । प्रमोदलाई

मोतीमायाका विरुद्ध भड्काउँनका लागि उसले मोतीमायाको सम्बन्ध परपुरुषसँग रहेको सावित गर्न मूल ढोका खुल्ला परेर माथि आई मानिसको खासखुस आवाज सुनिन्छ (पृ.४) भन्दै श्रीमान्लाई निन्द्राबाट व्युभाउँछे । उसले आफ्नै हातले मूल ढोका लगाएको विश्वास गराउदै मोतीमायाको चरित्रमा दाग लगाउने कोशिश गर्दछे । प्रमोदको विश्वास जित्न उसले “मैले त अस्तिनै भनेकी होइन ? तपाइले पत्याउनु भएन” (पृ.५) भन्दै मोतीमायाको चरित्रमा दाग लगाइरहन्छे । प्रमोदले मोतीमायालाई घरबाट निकालिहालोस् भन्ने सोच कमलाको रहेको छ । ऊ श्रीमान्की प्यारी भएकी हुँदा जसरी आँखामा छारो हालेपनि प्रमोदले उसको कुरामा विश्वास गर्दछ । कमलाले प्रमोदलाई मोतीमायाका विरुद्ध भड्काउँछे, कुनै ठाउँ छोड्दिन । उसले प्रमोदलाई यसरी भड्काउँछे :

आउँदै आएन हकि साहस तपाईंलाई ? अलि दिक्क भावमा “म पनि पत्याइरहेकी हो भनेर मेरो कुरामा विश्वास नभएको हो । विश्वास नगर्नुस्, मलाई केही छैन । विश्वास नगरिरहनुस् तपाईं ।” अलि अपेक्षको स्वरमा “यो एक चोटि हेर्नुस् त, कुनै गुण्डाले मलाई लेखेको पो हो कि ?” (पृ.९)

कमलाले आफ्नो श्रीमान्लाई विश्वास गराउन अनेक चाल रचेकी छ । उसले प्रमोदलाई साहस नभएको हो भन्दै प्रमोदको पुरुषत्वलाई समेत चुनौति दिएकी छ । आफ्नो कुरामा विश्वास गराउन कुनै गुण्डाले आफूलाई चिठी लेखेको भन्दै आफूप्रतिको विश्वासलाई बलियो बनाएकी छ, र मोतीमायाको चरित्रमा दाग लगाउने प्रयास गरेकी छ । कमलाले मोतीमायालाई ईष्यालु भावले हेरेकी छ । कमलाले मोतीमायालाई घरबाट निकालेर प्रमोद र उसको घरमा एकलौटी अधिकार जमाउन चाँहेकी छ । प्रमोद चिठी लेख्ने गुण्डाप्रति क्रोधित हुन्छ । त्यसैबेला कमलाले प्रमोदलाई उस्काउँछे । कमलाले प्रमोदको मोतीमायाप्रति भएको अलिकति सहनुभूति पनि घृणामा बदलिदिन्छे । उसले मोतीमायाको चरित्रमा दाग लगाउन प्रमोदलाई यसरी भड्काउँछे :

आर्कालाई के दाष ? आफ्नै माल कच्चा छ । अहिले म त्यस्ती बनूँ न हजार गुण्डा वैरिनेछन् । त्यसैले आर्कालाई चोर दोष लाउनु छैन, ‘आफ्नो थैलीको मुख छोप्नपर्छ’ भनिराखेको । तपाईंले नै पाउनु त त्यस्ती कुतकुती तरुनी, अहिल्यै तपाईं गुण्डा बनेर जान बेर छैन । त्यसैले आफ्नो इज्जत, गौरव र सत् त आफैँले राख्न सक्नुपर्छ । (पृ.१०)

प्रस्तुत कथनमा कमलाले प्रमोदलाई अझ बढी मोतीमायाका विरुद्ध भड्काएर मोतीमायालाई घरबाट निकाल्न प्रयत्न गरेकी छ । उसले गुण्डाहरू त तरुनी केटी देखेपछि आफैँ आकर्षित हुन्छन् । मोतीमायाले नै गुण्डाहरूलाई निमन्त्रण गरेकी भन्दै कमलाले

मोतीमायाको चरित्रमा दाग लगाउन कुनै ठाउँ छोड्दिन । कमलाले विनोदलाई खाने कुराको प्रलोभन देखाएर र पिटाइको डर देखाएर भूठो कुरा भन्न लगाउदा मोतीमायालाई आफ्नो छोरालाई सौताले पिट्न तम्सेको सत्य हुँदैन र उसले कमलालाई गाली गर्न खोज्दा श्रीमान्को आड पाएकी सौतासँग उसको केही लाग्दैन । मोतीमायाले सौता विरुद्ध कुनै षड्यन्त्र नगर्दा पनि ऊ आफू भने सौताको षड्यन्त्रबाट बाँच्न सकिदैन । श्रीमान्ले एक घण्टा भित्रमा घर छोड्ने धम्की सुनाएपछि उसमा पुत्रप्रतिको प्रेम हुँदाहुँदै पनि आत्महत्या गर्न निस्कन्छे । कमलाका कारण मोतीमाया आत्महत्या गर्न अगाडि सरेकी हुन्छे । कमलाले भने सौताका विरुद्ध थोरै मात्र आधार भेट्दा पनि त्यसलाई चरम रूप दिएर श्रीमान् समक्ष पुऱ्याउँछे । विनोदको खानेकुरा किन्नका लागि मोतीमाया आफ्नो कपडा बेच्न निस्कँदा मोतीमाया अल्मलिएको देखेर कमलाले श्रीमान्लाई देखाउँदै यसो भन्छे : “दैख्नुभएन के ! कति चोटि ओहोरदोहोर गरिसकी आज मात्रै । हेर्नुस् खास्टोले छोपेर के पोको बोकेकी जस्ती थिई । मैले भन्दा तपाईं कमै पत्याउनुहुन्छ । निको चाला छैन है ! के पो गर्न सुरिएकी जस्ती दैख्छु है म ता” (पृ. २५) ।

प्रमोदको मनमा मोतीमायाप्रतिको घृणा त छद्दैथियो । त्यस घृणालाई अझ बढाउने काम कमलाले गरेकी छ । मोतीमाया हीराज्यानकोमा छोराको निमित्त खानेकुराको बन्दोबस्त गर्न जान्छे । प्रमोदलाई त्यो कुरा असत्य हुन्छ । कमलाले भन् आगो भैँ रिसाएको प्रमोदको रिसमा घिउ थप्न यसो भन्छे : “चुप लाग्नुस्, विनासित्ति रिसाएर किन जीउ खानुहुन्छ, हाम्रो मेलजुल नभएको घर भएर गइहोली !” (पृ. ३३)

प्रस्तुत कथनमा कमलाले प्रमोदलाई मोतीमायाका विरुद्ध भड्काएकी छ । हीराज्यान प्रमोदको घरको छिमेकी हुन्छे । हीराज्यानसँग प्रमोदको घरपरिवारको कहिले मेलमिलाप हुन्छ त कहिले भगडा । कमलाले त्यसैको फाइदा उठाएर आफ्नो शत्रुकोमा गएको भन्दै मोतीमायाका विरुद्ध प्रमोदलाई भड्काएको कुरा उक्त कथनले प्रष्ट पार्दछ । उपन्यासमा मोतीमाया कमलाको कारण बाँचिनसक्नु अवस्थामा पुगेकी छ । उसले दुई पटक आत्महत्या गर्न खोजेकी छ । त्यति बेला उसलाई छोरा विनोदको मात्र माया नलागेर प्रमोदको पनि माया लाग्दछ । तापनि ऊ त्यस मायामोह भन्दा ठूलो पिरले ग्रस्त हुन्छे । त्यस मोहलाई परित्याग गर्न आत्महत्या गर्न तम्सन्छे । श्रीमानबाट हेला हुनुभन्दा पनि सौताको षड्यन्त्रबाट ऊ बढी पीडित छ भन्ने कुरा उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

मोतीमाया रातभरि घरमा नफर्केपछि प्रमोद के के सम्भरेर भोकाएराखेको देखेपछि कमलाले व्यङ्ग्य हान्न पछि पर्दिन । ऊ भन्दछे-किन भोकिरहनुभएको ? स्वास्नी को माया लाग्यो कि ? स्वास्नीको भने 'आमाबाबुको माया छोराछोरीमाथि छोराछोरीको माया ढुङ्गामुढा माथि' भनेजस्तो छ (पृ.५४) ।

प्रस्तुत कथामा कमलालाई मोतीमाया घर फर्केर आउँछे र आफूले घर र श्रीमानप्रति अधिकार जमाउँन नपाउने हो कि भन्ने कुराले कमलालाई सताइराखेको छ । उसलाई प्रमोदले मोतीमायालाई घर बस्न दिने हो कि भन्ने आशङ्का पनि उब्जिएको कुरा उक्त कथनले प्रष्ट पार्दछ । उपन्यासमा मोतीमाया घर छोडेर हिँडेको र फेरी फर्केने सम्भावना नरहेकोले कमलाले चरम खुसिको महशुस गरेकी छ । उपन्यासकारले कमला खुसि भएको कुरा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

कमलालाई आँखाको धूलो आफैँ उडेर गएजस्तो भयो । प्रमोदको सिङ्गै दिल र एकलौटी प्रेम पाएर मोतीमाया छँदा पनि कमलामो सुख हुकिरहेकै थियो, तर पनि मोतीमायाको उपस्थिति र दृष्टिगोचरले गर्दा उनको सुखले काँडाभित्रको गुलाफ भइरहनुपरेको थियो । अब त सुख निष्कण्टक भएर अनि सदा तरुण भइरहेको छ (पृ.५६) ।

कमलाले मोतीमायालाई प्रमोदको दिल र घरबाट निकाल्न सफल भएकी छ । उसले प्रमोदको दिल र घरमा एकलौटी शासन गर्न पाएकोमा खुसि भएको कुरा उक्त कथनले प्रष्ट पार्दछ । मोतीमायाको जीवनको विभिन्न मोडमा अनेकमहिलासँग सम्बन्ध स्थापित भएको देखिन्छ । मोतीमायाको कमलामा साथै उसकी छिमेकी हीराज्यानसँग पनि सम्बन्ध स्थापित भएको छ । छिमेकीका घरमा आन्द्रभुँडि पत्ता लगाउने र खिल्ली उडाउनेमा निपूर्ण हीराज्यानको सक्कली अनुहार चिन्दा चिन्दै पनि छोराको भोकको समस्याले ग्रस्त हुन्छे । उसले आफ्नो दाइजो कपडा बन्धकी राख्न हीराज्यानको सहारा लिन जान्छे । हीराज्यानले मोतीमायाका अगाडी मैत्रीपूर्ण भाव देखाउँछे । उसले मोतीमायाप्रति देखाएको सकारात्मक सोच उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

तपाईंको दुःखले मेरो हृदय पोलेरै मैले सोध्न चाहेकी । दुःखलाई छेपिराखेर दुःख मेट्न सकिँदैन, भन्-भन् जरा लिएर हाँगिन्छ मात्र । आफ्नो हित चाहने मानिसको अगाडि जाहेर गरे मात्र दुःख हलुङ्गो हुन्छ, त्यसैले रोई-रोईकन मानिसहरू आफ्ना मिल्दाजुल्दाहरूलाई दुःख पोख्छन् किनभने रुँदा आँसुको रूपमा सबै दुःख बगेर सकिन्छ । त्यसैले भन्नुस् तपाईंलाई के कुराको दुःख पऱ्यो, सके म पनि बाँडेर लिने कोशिश गरूँला (पृ.२७) ।

प्रस्तुत कथनमा हीराज्यानले मोतीमायालाई मैत्रीपूर्ण भावले हेरेकी छ, भन्ने प्रष्ट हुन्छ । उसले एउटी नारीले अर्की नारीलाई दुःख, वेदना पोखेमा कम हुन्छ र उसले

मोतीमायाको दुःख कम गर्ने कोशिश गर्छु भनेबाट पनि हीराज्यानले मोतीमायाप्रति मैत्रीपूर्ण भाव राखेको प्रष्ट हुन्छ । हीराज्यान छिन छिनमा कुरा फेर्ने स्वभावकी भएकी हुँदा उसले प्रमोदको आगमनमा भने मोतीमायाप्रति नकारात्मक व्यवहार गरेकी छ । उसले प्रमोदलाई मोतीमायाका विरुद्ध भए नभएको कुरा भनेर यसरी लगाउछे :

अ कस्ती अज्ञानी मूर्ख नालेस ठोक्छु पो भनी । लोगनेलाई स्वास्नी नालेस दिने सुन्दै पनि अपराधको कुरा, उही पनि सीताकै मुलुककी स्वास्नीमान्छे । त्यही सल्लाह गर्न पो मकहाँ आएकी, तर प्रमोदकाजी धन्दा मान्नु पर्दैन, बेस्करी भाटेर पठाइदिएकी छु मैले (पृ. ३१) ।

हीराज्यानले प्रमोदलाई मोतीमायाका विरुद्ध भड्काउँन भुटो कुरा भन्दछे र प्रमोदप्रति आफूलाई राम्रो साबित गर्दछे र मोतीमायालाई भन् प्रमोदका विरुद्ध भए नभएको कुरा लगाउँछे । यसरी हेर्दा मोतीमाया र हीराज्यानका बीच मैत्रीपूर्ण र घृणा दुवै सम्बन्ध देखापरेको छ ।

मोतीमाया र मैयाँनानीका बीच पनि मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध देखापरेको छ । थोरै समयमा नै मोतीमाया र मैयाँनानी बचि घनिष्ट सम्बन्ध देखापेको छ । अनेकौँ परिस्थितिसँग लड्दै मोतीमाया मैयाँनानीको कोठीमा आइपुग्छे । मोतीमायाले कोठीमा अन्य पुरुषसँग आफ्नो स्त्रीत्व लुट्न नदिन मैयाँनानीसँग आग्रह गर्दछे । मैयाँनानीले पनि मोतीमायाको इच्छाको कदर गरेर उसलाई गाउन लगाउछे । मोतीमायाको गायन कलाप्रति सम्मान व्यक्त गर्दै मैयाँनानीले यसो भन्छे :

तिमीले केवल गाउने काम गर तिमि गाउन पनि जान्दछौँ अनि गला पनि तिम्रो खूब मीठो छ, मलाई राम्रै थाहा छ, बस त्यतिकै । यतिले वास्तवमा तिमि रण्डी पनि ठहरिन्तौ । गुण्डाको फेला पर्नु र आत्महत्या गर्नुभन्दा यो तिम्रो निम्ति सङ्गै उचित काम देख्छु मोतीमाया ! (पृ. ११२)

प्रस्तुत कथनमा मैयाँनानीले मोतीमायालाई रण्डी हुनबाट बचाएकी छ । उसलाई वेश्यावृत्ति नगरी गायन कलाका माध्यमले जीविकोपार्जन गर्न मदत गरेकी छ । मैयाँनानीको उक्त कुराले मोतीमायालाई गुण्डाको जालबाट र आत्महत्या गर्नबाट बचाएर उसप्रति मैत्रीपूर्ण भाव देखाएकी छ भन्ने कुरा उक्त कथनले प्रष्ट पार्दछ । मैयाँनानीले मोतीमायालाई खुला हृदयले सहानुभुति दिएकी छ । उसकै सहयोगबाट मोतीमाया घर फर्कन सफल भएकी छ । उसकै कारणबाट छोरासँग घर फर्केर आफ्ना सारा दुःखको बीउ नष्ट गर्न सफल भएकी छ । समाजमा इज्जतका साथ बाँच्ने आधार पनि मैयाँनानीले नै मोतीमायालाई

दिएकी छ । यिनै विभिन्न कारणले मोतीमाया र मैयाँनानी बीच घनिष्ट सम्बन्ध छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

उपन्यासमा मैयाँनानी र वासन्ती, लीलादेवीका बीच पनि मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध रहेको छ भने मिस्री र अञ्जनाकुमारी जस्ता नारीपात्रले नारीको नारीत्व खसाल्ने काम गरेकाले उनीहरूसँग मैयाँनानी, वासन्ती आदिको नकरात्मक सम्बन्ध रहेको छ । समग्रमा *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासका नारीपात्रहरूका बीच एकातिर मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध छ भने अर्कातिर ईर्ष्यालु, द्वन्द्वात्मक स्थितिको पनि सिर्जना भएको छ । कुनै नारीपात्रले नारीको नारीत्व जोगाउने कोशिश गरेका छन् भने कुनै नारी पात्रले नारीको नारीत्व खसाल्ने कोशिश गरेका छन् ।

३.५ पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण

नारीले पुरुषलाई परमेश्वर, ईश्वरका दृष्टिले हेर्ने गर्दछन् । अझ हिन्दुनारीले त पुरुष नै सबथोक हो र उनीहरूकै मन्यतामा र शासनमा नारी बस्नुपर्छ भन्ने सोच राख्दछन् । पुरुषले जतिसुकै अन्याय र अत्याचार गरे पनि नारीले सहेर बस्नुपर्छ । त्यो नै नारीको धर्म हो र सतीत्वको रक्षा गर्नु हो भन्ने सोच राख्दछन् ।

प्रस्तुत उपन्यासकी प्रमुख पात्र मोतीमायाले पनि आफ्नो श्रीमान्लाई ईश्वर ठान्दछे । आफ्नो श्रीमान् प्रमोदले उसलाई जतिसुकै अत्याचार गरे पनि उसले श्रीमान्लाई ईश्वर नै ठान्दछे । ऊ एक पतिव्रता नारी भएकी हुँदा श्रीमान्को अत्याचार सहेर बसेको कुरा उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

वास्तवमा मोतीमाया ज्यादै पतिव्रता नारी थिइन् । पोइले जतिसुकै अत्याचार गरे तापनि उनको विरुद्ध र प्रतिकुल भावनाको कल्पनासम्म पनि कहिल्यै गर्दिनथिन् । उनीमाथि रिसाउनुसम्म पनि मोतीमाया पाप सम्झन्थिन् । त्यसैले मार्मिक वेदनालाई पनि उनी हाँसिरहने गरिरहन्थिन् । पतिउपरको विनीत चरित्रलाई हेरेर मोतीमायालाई बीसौ शताब्दीकी सती भने पनि हुन्छ (पृ. २१-२२) ।

प्रस्तुत कथनमा मोतीमाया पतिव्रता नारी हो । उसले पतिले जतिसुकै अत्याचार गरेपनि सहेर बस्छे । आफ्ना वेदनालाई लुकाएर पतिलाई सधैं खुसि राख्नुपर्दछ भन्ने सोच मोतीमायाको रहेको कुरा उक्त कथनले प्रष्ट पार्दछ । उपन्यासमा मोतीमायाले नेपाली हिन्दुनारीको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । नेपाली हिन्दुनारीहरूमा श्रीमान्प्रतिको भक्ति चरम

सीमामा पुगेको कुरा मोतीमायाको चरित्रले प्रष्ट पार्दछ । मोतीमायाले आत्महत्या गर्ने बेलामा समेत श्रीमान्को मुख हेर्न चाहेकी छ । मोतीमायाले आफ्नो श्रीमान्लाई ईश्वर मान्छे त्यसैले त हीराज्यानले मोतीमायालाई प्रमोदका विरुद्ध भड्काउँदा समेत श्रीमान्प्रतिको भक्तिभाव देखाउँछे । प्रस्तुत कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

मलाई यस्तो अर्ती नदिनुहोला । म यस्तो उपदेश पालन गर्न सक्दिनँ । आफूलाई जेसुकै गरुन, जे भए पनि पोइ हुनु, आफूले आफ्नो कर्तव्य पुऱ्याउन सक्नुपर्छ । पोइसँग लडेर नरक जाने हिम्मत ममा छैन । पोइ परमेश्वर, यही विश्वासमा म मर्न चाहान्छु, चाहे आफूले जतिसुकै सङ्कट भेल्लुपरोस् (पृ. २९) ।

प्रस्तुत कथनमा मोतीमायाले आफ्नो श्रीमान् प्रमोदलाई ईश्वरकै दर्जामा राखेकी छ । उसलाई जतिसुकै अत्याचार गरेपनि श्रीमान् श्रीमान् नै हो, परमेश्वर हो । आफूले जतिसुकै अत्याचार सहन परेपनि श्रीमान्कै शरणमा मर्न चाहेको विचार व्यक्त गरेकी छ । यसरी हेर्दा मोतीमायाको प्रमोदप्रति आदार, सम्मान गर्ने परम्परावादी नारीहरूको जस्तै सोच रहेको छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । उपन्यासमा मोतीमाया प्रमोदको अत्याचार सहन नसकेर आत्महत्या गर्न जान्छे । मोहनबहादुरले उसलाई बचाएर आफ्नो घरमा लैजान्छ । मोतीमायालाई मोहनबहादुरको घरमा गइसकेपछि पनि प्रमोदकै याद आइराखेको छ । उसले आफूले श्रीमान्को घर छोडेकोमा पाप सम्झेकी छ र पश्चताप गरेकी छ । आफूलाई श्रीमान्ले पहिले एकदम माया गरेको सम्झँदै श्रीमान्प्रति आर्दशको भाव जगाएकी छ । आफूले श्रीमान्को घर छोडेर मोहनबहादुरका घरमा आएकोले आफूलाई धिक्कारेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

लोगनेले कुटे-पिटे-फ्याँके भनेर त्यसको बदला मैले यहाँसम्मको किन लिएकी हुँली ? हिन्दुनारी भएर लोगनेलाई छाडी म यहाँ किन आएकी हुँली ? २/४ महीना, २/४ वर्ष उनले जे गरे पनि मैले सहिरहेकी भए यस्तो काण्डै हुने थिएन । जवानीको तासिरमा नयाँ र तरुनी भएकी भएको हुनाले केही काल कमला उनलाई देवी नै प्रतीत होली, फेरी त मानिर हुनु, मनुष्यत्व एक दिन किन नबिउँभेला ? त्यस बेला बेकसुरमा फेरी ममाथि सुदृष्टि नजाला र ? मलाई पनि त अघि कति प्यार गर्थे, श्रद्धा गर्थे । त्यत्तिकैमा अन्धी भएर मैले लोगनेजस्तालाई छोडेर आउने ? सरासर यो पाप हो । म अवश्य नरकमा जान्छु । त्यसैले म उनकै शरणमा जान्छु, उनकै सेवा गर्छु, उनकै पूजा गर्छु । अनि मेरो विनोदको जिन्दगी पनि फल्ला । कस्ती म पापिनी, लोगनेसित पनि रिस गर्ने, उनले कष्ट दिएकोमा पनि सहन नसक्ने, आमालाई कुटेका त होइनन्, आमालाई कष्ट दिएका त होइनन् ! उनकी म आमा त होइन । तब मैले किन रिसलाई पालिरहने ? सौतामाथि उनको प्रेम छ त त्यसमा किन मैले ईर्ष्या गर्ने ? डाहा गर्ने ? पोइको मन पर्ने सम्भेर त्यसलाई मैले पनि श्रद्धा गरेकी भए के सक्ला ? पोइको मन पर्ने एउटा मामुली जड चीजमाथि त आफूले प्रेम गर्नुपर्थ्यो, भन्नु चेतना

भएकी मानिसमाथि मेरो ईख ! अनि किन मैले यस्तो गोता खान परोइन त ?
(पृ.५७-५८)

प्रस्तुत कथनमा मोतीमाया हिन्दु धर्मप्रति आस्था राख्ने नारी हो भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । हिन्दु धर्मअनुसार श्रीमान्को घर छोडेर जानु अथवा एउटासँग विवाह गरेपछि अर्कोसँग विवाह गर्नु पाप हो भन्ने मान्यता राख्दछ । श्रीमान्ले जतिसुकै अत्याचार गरे पनि सहेर बस्नुपर्ने हिन्दु धर्मको मान्यता छ । श्रीमान्लाई देवता सम्भेरेर उसले माया गरेको मन पराएको वस्तु होस् चाहे त्यो सौता नै नि नहोस् त्यसलाई अपनाएर बस्नु पर्ने अन्तिम सास हुदाँसम्म श्रीमान्कै शरणमा बस्नु पर्दछ भन्ने मान्यता रहेको छ । यहाँ मोतीमायाले पनि आफ्नो श्रीमान्ले आफलाई अत्याचार गरेको सहन नसकेर घर छोडेकोमा पछुताएकी छ र आफूलाई धिक्कारेकी छ । उसले प्रमोदको घर छोडेर आएकोमा आफूलाई पापिनी भनेकी छ र अब ऊ नरकमा जन्छु भन्ने पिर परेको छ । आफूले दुःख पाएको कारण आफैलाई दिएको छ र अब ऊ श्रीमान्कै शरणमा जाने र उसकै पूजा गर्ने बस्ने कुरा मोतीमायाले यस कथनमा व्यक्त गरेकी छ । मोतीमायाले प्रमोदले दुईवटा विवाह गर्दा त्यो गलत र अस्वीकार्य नभएको तर आफूले मोहनबहादुरको घर जादा अधर्म ठानेकी छ । ऊ फेरी श्रीमान्कै शरणमा जाने कुरा गर्छे । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने मोतीमायाले आफ्नो श्रीमान्लाई ईश्वर, देवता सम्भेकेकी छ र श्रीमान्ले दिएको सम्पूर्ण अत्याचार उसले प्रसादस्वरूप ग्रहण गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेकी छ ।

कमलाको पनि पुरुषप्रति सकरात्मक दृष्टिकोण रहेको छ । कमलाम प्रमोदकी कान्छी श्रीमती हो । उसले आफ्नो श्रीमान्को इच्छापूर्ति गर्नका लागि मातृत्वलाई समेत त्यागेकी छ । उसले पुरुषले जति जनासँग सम्बन्ध राखेपनि उसको चरित्रमा दाग नलाग्ने तर नारीको चरित्रमा भने दाग लाग्ने मान्यता राख्दछे । उसले पुरुषको गुण्डागर्दी प्रवृत्तिलाई स्वभाविक ठान्छे र नारी नै तिनीहरूबाट जोगिनुपर्छ भन्ने सोच कमलाको रहेको छ । त्यसैले त कमलाले मोतीमायालाईका कारण घरमा गुण्डा आएको नभएको कुरा गर्दै मोतीमायाकै कमजोरीले ती गुण्डा आएका हुन् भन्ने आरोप लगाई पुरुषहरूलाई मथिल्लो दर्जामा राखेकी छ । उक्त प्रसङ्ग उपन्यासमा यसरी प्रस्तुत भएको छ :

अर्कालाई के दोष ? आफ्नै माल कच्चा छ । अहिले म त्यस्ती बनूँ न हजार गुण्डा वैरिने छन् । त्यसैले अर्कालाई चोर दोष लगाउनु छैन, 'आफ्नो थैलीको मुख छोत्नुपर्छ ? भनिराखेको । तपाईंले नै पाओस् त त्यस्ती कुत्कुती तरुणी, अहिल्यै तपाईं गुण्डा बनेर जान वेर छैन । त्यसैले आफ्नो इज्जत, गौरव र सत् आफैले राख्न सक्नुपर्छ (पृ.१०) ।

प्रस्तुत कथनमा कमलाले पुरुषको चरित्रमा कहिलै दाग नलाग्ने विचार राखेकी छ । उसले नारीले त्यस्ता पुरुषसँग जोगिन नसक्नु नारीकै कमजोरी हो भन्दै पुरुषलाई माथिल्लो दर्जामा राखेकी छ । कमलमको पुरुषप्रति सकारात्मा दृष्टिकोण रहेको छ, भन्ने कुरा माथिको कथनबाट प्रष्ट हुन्छ । उसले पुरुषले नारीमाथि गर्ने अत्याचार स्वभाविक हो भन्ने सोच राख्छे । पुरुष श्रीमान् हो उसले नारीमाथि जस्तोसुकै अधिकार पनि जमाउन सक्छ भन्दै आफू श्रीमान्कै शरणमा सधैं रहने कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेकी छ :

जेठी स्वास्नीलाई जस्तै सम्झनुहुन्छ, किमलमई पनि ? निकाल्नु मात्र त के, मारिहाल्नु भए पनि हामीले त आफ्नो धर्म छोड्दैनौं । दुई पोइकी जोई भएपछि त गइहाल्यो नि स्वास्नीमानिसको जीवन र धर्मकर्म, शर्ममर्म सबै । त्यसैले बाच्नु धिक्कार छ मेरो लेखा त (पृ. ७३) ।

प्रस्तुत कथनमा कमला परम्परागत सोचकी नारी हो भन्ने कुरा व्यक्त भएको छ । उसले पुरुषले दुईवटा विवाह गर्नु कुनै गलत होइन तर नारीले दुई श्रीमान्की श्रीमती हुनु अधर्म हो भन्दै परम्परावादी सोच राखेको कुरा उक्त कथनबाट प्रष्ट हुन्छ । हीराज्यान प्रमोदकी छिमेकी हो उसले पनि पुरुषप्रति सकारात्मक र नकारात्मक दुबै दृष्टिले हेरेकी छ । मोतीमायालाई प्रमोदले गरेको अत्याचारप्रति मोतीमायाका अगाडि पुरुषप्रतिको नकारात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेकी छ । प्रस्तुत सन्दर्भ उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

लोग्नेमानिसहरूका पेटमा धर्म भनेको रहँदै रहेनछ हकि ? सौता भनेपछि सिद्धिगो त्यसले पनि कहिल्यै असल र भएको कुरा गर्ली ? लोग्ने भएर त्यो कुराको पो विवेक-विचार राख्नुपर्छ, कान्छी स्वास्नीको त्यस्तो वाहियात कुरा सुनेर तपाईंलाई पशुले पनि नगर्ने त्यस्तो निर्दयी व्यवहार पनि गर्नु छ ? (पृ. १६)

प्रस्तुत कथनमा हीराज्यानले प्रमोदप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण राखेकी छ । लोग्नेमान्छेको पेटमा धर्म हुँदैन । कान्छी श्रीमती पाएपछि उसकै इसारामा नाच्छन् अनि जेठी श्रीमतीलाई हेला गर्दछन् । कान्छी श्रीमतीको नचाहिने कुरामा समेत विश्वास गर्दछन् अनि उसकै यौवनमा डुबेर जेठी श्रीमतीलाई अत्याचार गर्दछन् भन्ने सोच हीराज्यानको पनि रहेको छ । हीराज्यानको यस कथनले पुरुषप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण रहेको प्रष्ट हुन्छ । त्यस्तै हीराज्यान समय समयमा आफ्नो विचार बदल्ने स्वभावकी नारी भएकी हुँदा प्रमोदको अगाडि भने उसले प्रमोदलाई माथिल्लो दर्जामा राखेकी छ । मोतीमायाले नभनेका कुरा समेत उल्टापल्टा गरी प्रमोदलाई माथिल्लो दर्जामा राख्न चाहेकी छ । उसले “के भन्नू प्रमोदकाजी, छ छैन भनेर पनि थाहा नहुने, कहिल्यै आवाजसम्म पनि नसुनिने, देवताजस्तो

मानिसलाई अलिच्छिनी स्वास्नीले गरेर तपाईं छुच्चो, बेवकुप पनि बन्नुपर्ने अवस्था वा छाँट अन्माइरहेछ ।” (पृ.३१) भन्दै प्रमोदलाई उच्च दर्जामा राखेकी छ । हीराज्यान परम्परावादी नारी हो भन्ने कुरा पनि माथिको कथनले प्रष्ट पार्दछ । उसले आफ्नै मनगढन्ते कुरा राख्दै पुरुषप्रति सकरात्मक दृष्टिकोण राखेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “हामी सीताको परम्पराका स्वास्नीमान्छेले सीताले त अझ जाबो एउटा मूर्ख धोबीको कुरा सुनेर रामचन्द्रले त्यति ठूलो बात लाउँदा पनि सहिन् , नालेस दिने कुरा गरिनन् भन्ने पोइजस्ताको नाउँमा पनि नालेस दिएर चलने !” (पृ.३१)

प्रस्तुत कथनमा हीराज्यानले आफूलाई परम्परावादी नारी सावित गरेकी छ । उसले भगवान् रामले धोबीको कुरा सुनेर सीतालाई वनबास पठाउँदा समेत सीताले भगवान् रामप्रति कुनै नालेस दिइएनन् भने मनुष्य जातिले त श्रीमान्को साना तिना अत्याचार सहेर बस्नुपर्ने परम्परावादी सोच यस कथनमा राखेकी छ । श्रीमान्सँग सम्बन्ध विच्छेद गर्नु भनेको अधर्म हो भन्दै पुरुषप्रति सकरात्मक सोच राखेको कुरा उक्त कथनले प्रष्ट पार्दछ ।

उपन्यासमा मैयाँनानीले भने पुरुषप्रति नकरात्मक दृष्टिकोण राखेकी छ । उसले पहिले त सतीत्वको घमण्ड गर्थी । समय परिस्थितिले उसलाई वेश्या बनाउँछ । उसले त्यसै वेश्या प्रवृत्तिलाई नारीत्व जोगाउने एउटा आधार मानेकी छ । उसले मोतमियालाई आफ्नो पुरुषप्रतिको दृष्टिकोण यसरी प्रस्तुत गरेकी छ :

अहिलेसम्म त हामी केवल लोग्नेमानिसहरूको भोगका निमित्त, मोजको, टहल-सुसारको निमित्त, खेलाउनाका निमित्त जन्मेका र सिर्जिएका छौं-लोग्नेमानिसहरू यही ठहराइराखेका छन् । त्यसैले पहिलो पोइले तिमिलाई भोग्ने मन लागेसम्म भोग्यो, अर्की चरी पायो, तिमि उसलाई अघायो, जन्मसिद्ध अधिकार अनुसार छाडिदियो तिमिलाई । जवानी खस्कँदै गएकाले भर्भर्राउँदा तरुणीहरू हातालागी गर्न नसकेका (किनकि त्यस्ता उर्लिदा युवतीहरू हात लगाउने आफ्नो-आफ्नो बलबर्ताले नभ्याएका पट्टी ताक्ने गुण्डाहरू पनि यथेष्ट छन्) गुण्डाको लागि फेरि तिमि ताजा भयौ किनभने तिमिभन्दा अगाडिकी उसलाई अघाउने भइसकेकी छ । अनि तिमिलाई अनेक गरी आफ्नी तुल्याइहाल्यो । अब उसलाई तिमि पनि अघाउने भयो, अर्को फेरी पायो होला, छोडिदियो । गुण्डाहरूका हातबाट अझै तिमि उम्कन सक्तिनौ नानी, किनकि तिम्रो गालामा अझै केही रगत छ, तिम्रो शरीरमा अझै अलिकति पानी छ । मीठो-मसिना, जनलभ्नेल अनेक अकल र साधनाबाट पनि केही लागेन भने बलजफतसित पनि तिमिलाई शहरका एक न एक गुण्डाले नफसाई छाड्दैन, हात नपारी मान्दै (पृ.१०८) ।

प्रस्तुत कथनमा मैयाँनानीले आफ्नो पुरुषप्रतिको नकरात्मक दृष्टिकोण व्यक्त गरेकी छ । पुरुषले नारीलाई केवल भोग, मोज र खेलौनाका निमित्त प्रयोग गर्दछन् । पुरुषहरूले नारीको यौवन हँदासम्म भोग गर्दछन् जब नारीमा यौवन खस्कदै गएको पुरुषलाई महसुस हुन्छ तब उनीहरूले एउटी नारीको यौवन लुटेर अकी नारीको यौवन लुट्न पछि पर्दैन । मैयाँनानी पनि धेरै पुरुषको शिकार भएकीले उसले पुरुषको व्यवहार सब थाहा पएकी छ, त्यसैले उसले पुरुषलाई घृणाको दृष्टिले हेर्दछे ।

समग्रमा *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा नारीले पुरुषलाई सकारात्मक र नकरात्मक दुवै दृष्टिले हेरेका छन् । मोतीमाया, कमलाले सकारात्मक दृष्टिकोणले हेरेका छन् भने हीराज्यानले सकारात्मक र नकारात्मक दुवै दृष्टिले हेरेका छन् । मैयाँनानीको भने पुरुषप्रति नकरात्मक दृष्टिकोण रहेको छ ।

३.६ नारी सशक्तीकरणको चित्रण

नारीलाई बल प्रदान गर्नु, आत्मनिर्भर बनाउनु नै नारी सशक्तीकरण हो । *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा पनि नारी सशक्तीकरणको चित्रण पाइन्छ । यस उपन्यासको नारी सशक्तीकरणको विश्लेषणका लागि सङ्घर्षको आह्वान र नारी उत्थानका लागि पुरुषको समर्थन जस्ता विश्लेषणको ढाँचा तय गरिएको छ । त्यसै ढाँचा आधारमा नारी सशक्तीकरणको विश्लेषण यहाँ गरिन्छ ।

३.६.१ नारी मुक्तिका लागि सङ्घर्षको आह्वान

स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा सामन्ती समाजका नारीहरूले भोगनुपरेको लान्छना, अपहेलनाका साथै नारी मुक्तिका लागि गरेका विभिन्न प्रयासहरूको पनि चित्रण पाइन्छ । उपन्यासको सुरु भागमा नारी शोषणको चित्रण पाइन्छ भने अन्त्यतिर पुगेपछि नारी जागरणका स्वरहरूको पनि चित्रण पाइन्छ । नारीको अवस्थामा सुधार नभई समाज परिवर्तन हुँन सक्दैन भन्ने मार्क्सवादी नारीवादी दृष्टि अगाँल्दै प्रधानले यस उपन्यासमा नारी मुक्तिका लागि सङ्घर्षको आह्वान गरेका छन् ।

उपन्यासभिन्न मैयाँनानी नारी मुक्ति अभियानकी प्रमुख पात्रका रूपमा उपन्यासमा कार्यव्यापार गरेकी छ । उसले पुरुषप्रधान समाजबाट धेरै यातना भोगेकी छ । ऊ नचाँहदा नचाँहदै वेश्या बनेकी छ तर उसले आफूलाई कमजोर नठानी त्यसै वेश्या प्रवृत्तिलाई नै

नारीत्व जोगाउने आधार तय गरेकी छ । उपन्यासमा मैयाँनानीले नारीत्व जोगाउन धेरै प्रयासहरू गरेकी छ । मोतीमाया जस्ता कैयौँ नारीहरूलाई मिस्री जस्ता नारीको नारीत्व खसाउनेबाट नारीको रक्षा गरेकी छ । उसले नारीको नारीत्व जोगाउन 'नारी उद्धार संस्था' (पृ.११०) खोलेर कैयौँ नारीको नारीत्व बचाएकी छ, र नारीलाई आत्मनिर्भर बन्न सहयोग गरेकी छ । उसले मोतीमायालाई आफ्नो नारीत्व जोगाउने उद्देश्य यसरी व्यक्त गरेकी छ :

म स्वास्थ्यमानिसलाई रण्डी बनाएर कोठीमा फसाउन चाहन्नँ बरु रण्डी भइसकेको स्वास्थ्यमानिसलाई यस पवित्र मन्दिरमा ल्याएर जतग्मा नारीत्वको रक्षा गर्न चाहान्छु । अझ मेरो विचारमा त समाज बनाउनको निम्ति नारीत्वको निर्माणको निम्ति हामी बिग्रनुपर्ने पनि नराम्रो छैन किनभने राम्रो उद्देश्यको निम्ति सामधान नराम्रै भए पनि निन्द्यै होइन, गौण मात्र ठहरिन्छ । तर यो मेरो विचार मात्र हो वास्तवमा म बिग्रिसकेकै नारीबाट मात्र काम तमाम गर्छु किनकि त्यसबाटै म पर्याप्त देख्छु । तर स्थितिले वा भूलले बिग्रेका नारीहरूलाई सड्न कहिल्यै दिन्न । ती बिग्रका नारीलाई म भ्याक्सिन बनाएर नारीपतनको कीटाणु र प्रकोपलाई रोक्छु (पृ.१०६) ।

प्रस्तुत कथनमा मैयाँनानीको नारीत्व जोगाउन मोतीमायालाई समेत आह्वान गरेकी छ । उसले समय परिस्थितिले देह व्यापारमा सड्गलन भएका नारीहरूबाटै अन्य नारीहरूको नारीत्वको रक्षा गर्ने आधार तय गरेकी छ । नारीहरूलाई कमजोर नभई आत्मनिर्भर बन्न प्रेरित गरेकी छ । उपन्यासमा मैयाँनानीले मोतीमायालाई नारीको चरित्र नै सबभन्दा ठूलो सम्पत्ति हो । नारीले आफ्नो चरित्रका माध्यमबाट नै देशको उन्नति गर्न सक्छे । देशमा सुखशान्ती फैलाउन सक्छे । त्यसैले नारीहरू कमजोर हुनुहुँदैन नारीहरूमा यस्तो ठूलो सम्पत्ति छ भन्ने कुरा उपन्यासमा मैयाँनानीले यसरी व्यक्त गरेकी छ : “चरित्र सबभन्दा ठूलो सम्पत्ति र शक्ति हो, त्यसको सन्तुलनमा देशमा उन्नति र अवनतिको निर्भर छ । चरित्रको आधार र मुहान नारी हो त्यसैले नारी ज्यादै लायक हुनुपर्छ । बस्, हाम्रो उद्देश्य नारीत्वलाई उठाउने हो” (पृ.१०६) ।

प्रस्तुत कथनमा मैयाँनानीले चरित्र नै सबैभन्दा ठूलो सम्पत्ति र शक्ति हो र त्यसको मुहान नारी हो भन्दै नारी जातिलाई माथिल्लो दर्जामा राखेकी छ । उसको प्रमुख उद्देश्य नारीत्वको रक्षा गर्नु हो भन्ने विचार प्रकट गरेकी छ । उसको यस कथनले सम्पूर्ण नारीहरूलाई नारी जातिमा भएको शक्तिको अवगत गराएकी छ, र नारीलाई आफ्नो नारीत्व जोगाउन प्रेरित गरेकी छ । मैयाँनानीको यस भनाईले पनि नारी जातिमा सङ्घर्षको आह्वान गरेको प्रष्ट हुन्छ ।

मैयाँनानीले मोतीमायालाई आफ्नो संस्थाको उद्देश्य बारे अवगत गराउँदै मोतीमायालाई पनि त्यस संस्थामा बस्न आह्वान गरेकी छ । उसले नारी जातिको नारीत्वको रक्षाका निम्ति उक्त संस्थामा बस्न मोतीमायालाई आह्वान गरेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

यही त म भन्छु, गुण्डाहरूले घेरिएका मुलुकमा हामी बसिरहेका छौं, हाम्रो निम्ति नेपालमा कुनै स्थान छैन, हाम्रो कुनै हक छैन, आवाज छैन, हाम्रो कुनै प्रतिनिधि छैन, हाम्रो प्रतिनिधित्व गर्नेकुनै स्वास्नीमानिसहरूको संस्था छैन । महिला संस्थाहरू त छन् २-४ वटा अझ कति जन्मँदै छन् तर ती संस्थाहरूले महिलाहरूको खास प्रतिनिधित्व गर्नुभन्दा पनि राजनीतिक गुटहरूका कठपुतली बनिरहेका छन् । राजनीतिक स्वार्थले गर्दा महिला संस्थाहरू आपसमा कलह र फुट पैदा भई शक्ति र प्रभावहीन भइरहेका छन् । समाज सुधार र आन्दोलन गर्न न तिनले अवकाश पाएका छन्, न अध्ययन । तैपनि महिला संस्था भएको हुनाले म गौरव राख्छु । अहिले भएका महिला संस्थाहरूसित पनि अपिल गरी सयुक्त मोर्चा खडा गरी तत्कालीन स्थितिको निम्ति नारीहित मात्रको आन्दोलन गर्ने विचार गरेकी छु (पृ.१०७-१०८) ।

प्रस्तुत कथनमा मैयाँनानीले हाम्रो देशमा नारीको दयनीय अवस्था दिन प्रतिदिन बढ्दै गएको कुरा व्यक्त गरेकी छ । हाम्रो देशमा बाध्यताले नारीहरूले आफ्नो शरीर बेच्नेको सङ्ख्या दिनप्रति दिन बढ्दै छ । समाजमा नारीलाई दास्रो दर्जामा राखिने प्रचलनको अझै अन्त्य हुन सकेको छैन । मुलुकमा कतिपय ठाउँमा भएका नारी संस्था पनि राजनीतिक स्वार्थ गर्दा नारी जातिका लागि काम गरेका छैन । देशका विभिन्न निकायमा नारी प्रतिनिधित्व हुन नसकेको दयानीय अवस्थाको चित्रण यस कथनमा पाइन्छ । मैयाँनानीले मोतीमायालाई नारी जातिको उन्नति गर्न निम्ति धेरै कुरा उठाएकी छ । उसले समाजमा परिवर्तन ल्याउनका निम्ति नारी जातिको उन्नति गर्नुपर्दछ भन्ने मार्क्सवादी नारीवादी मान्यता उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेकी छ :

समाज र देशमा जागृति ल्याउननिम्ति हामीले सबभन्दा पहिले महिला समाज नारीजातिको नै उन्नति जरुरत देख्यो । कसैले थिच्न, मिच्न, हेप्न नसक्ने, नपाउने गर्नलाई मातृजाति हो, मूल बलियो भए हाँगापात त्यसै बलियो र राम्रो नारी संस्था चाहिएकोले खोलाउन लगाइराखेका छौं । त्यो संस्थाको नाम हो 'नारी उद्धार संस्था' । त्यो हामीले नै खोलाउन लगाएका हौं । यसले हाम्रो प्रतिनिधित्व नगरी नारीसमाजलाई उठाउनेछ (पृ.११०) ।

प्रस्तुत कथनमा मैयाँनानीले देश र समाजमा परिवर्तन ल्याउन नारी जातिको उन्नति गर्नुपर्ने विचार राखेकी छ । उसले नारीहरूको दुःख, पीडा, वेदनाको अन्त्य गर्न नारीजातिलाई शिक्षित बनाउनुपर्छ । एउटा नारी बलियो भई भने हजारौं नारीहरूको स्थिति

सुधार हुन्छ । त्यसका निम्ति एकलैले केही हुँदैन । नारी सङ्गठनको आवश्यकता पर्छ । धेरै नारीहरू मिलेर नै नारी समाजलाई उठाउन सक्ने कुरा मैयाँनानीले यस कथनमा व्यक्त गरेकी छ । यो पनि नारी जातिको उन्नतिको लागि गरिएको एउटा महत्त्वपूर्ण प्रयास हो । मैयाँनानीले बाध्यताले वेश्या प्रवृत्तिमा लागेका स्वास्नीमानिसले पनि देशको हितका निम्ति काम गर्न सक्छन् भन्दै आफूलाई कमजोर ठानेर बसेका नारी जातिलाई हौसला प्रदान गरेकी छन् । उनले गरेको प्रयास उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

रण्डी पनि देशहितको काममा तत्त्व हुन सक्छ भने देशहितको तत्त्व किन नबन्नु ? आफू रण्डी भएर अरूलाई रण्डी हुन बचाउन सकिन्छ भने रण्डी भएर दोष छैन । किनभने आफू त बाध्य भएर रण्डी भइसकेकै छ । जहाँसम्म सकिन्छ आफूले असल गर्नु र बनाउनुपर्छ अवश्य हो, तर दुर्भाग्यवश वा कदाचित् वा बाध्य भएर खराब हुनुपर्छ भने के खराबलाई असल गर्ने पनि त्यसलाई अधिकार छैन ? हामी त अहिले गुहु भइसकेका छौं, तर गुहु भएर त्यसै सकिनुको सट्टा मल बनेर फाइदा किन नलिनु ? तिम्रो जीवनमा कुनै दाग नलागेको तिम्रो परिस्थिति सुरक्षित भएको भए तिम्रीलाई हामी कहिल्यै पनि यस्तो घरमा ल्याउने थिएनौं मोती किनभने रण्डी भए पनि हामी नारीमा नारीत्वको गौरव प्रतिष्ठा गराउने चेष्टामा लागिरहेका छौं । तिम्री मर्न नडराउने स्वास्नीमान्छे भए बरु मर्नपरे पनि मोहनबहादुरसित नफसेर स्त्रीत्व राख्नुपर्ने, उसलाई मार्न सक्नुपर्ने त्यो तिम्रीले केही गर्न सकिनौं (पृ.१११) ।

प्रस्तुत कथनमा मोतीमायालाई मैयाँनानीले नारी मुक्तिका लागि आह्वान गरेकी छ । मोतीमाया रण्डी भएकोमा चिन्तित छ । मैयाँनानीले मोतीमायालाई सम्झाउँदै रण्डी पनि देशको हितका लागि काम गर्न सक्छन् भन्दै उसलाई आत्मबल प्रदान गरेकी छ । मैयाँनानीले मोतीमायाका माध्यमबाट नारीको अस्तित्व गिरेकोमा चिन्तित नारीहरूलाई आत्मबल र हौसला प्रदान गरेकी छ । उपन्यासमा मैयाँनानीले समाजका अपराधी पहिचान गरी तिनबाट नारीलाई मुक्ति दिने प्रयास गरेकी छ । छोरा विनोदसित घर फर्किएकी मोतीमायालाई प्रमोदले लोग्नेको हैकम जमाएर मोतीमायामाथि दुर्व्यवहार गर्दछ । छोरोले प्रमोदसँग मोतीमायाको पक्षमा बोल्दा प्रमोदले सहन नसकी छोरोलाई नै गोडामा गोली हानी दिन्छ । मैयाँनानीले प्रमोदको त्यो अत्याचार सहन नसकेर उसले 'समाज खाने कीरालाई जिउँदो राख्नु पाप हो' (पृ.१४०) भन्दै प्रमोदलाई गोली हानी दिन्छे । उसले कमलालाई पनि समाजमा कलङ्क मच्चाउने नारी हो भन्दै उसलाई पनि गोली हानेकी छ । उसले आफूले प्रमोदलाई मारेकोमा कुनै पछुतो मानेकी छैन । उसले नारी विरुद्धको हिंसाका अन्त्य गरेकोमा आफै प्रसन्न भएको कुरा न्यायधीशलाई समेत व्यक्त गरेकी छ । उसले

आफूले गरेको कामले आजीवन जेलमा बस्न परे पनि बस्ने आर्ट न्यायधीशलाई भनेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

मेरो यो कामले मैले चिरबिदिनी मात्रै होइन, आजीवन कारवास भोग्नुपर्ला, तर नारीजातिको उद्धार गरी मानवमा मानवता प्रकाशित गर्ननिमित्त यो कष्ट मानिने मैले यो सम्झिरहेकी छु, मैले प्रमोदलाई मारेकी होइन, बरु अमानुषी पुरुषहरूको गुण्डागिरी र बदमाशीलाई मात्रै मारिरहेको छु किनभने विश्वकी जननी नारीजातिलाई फुलाएर असल मानिस, उत्तम मानव र महामानवहरू फलाउने मेरो उद्देश्य छ (पृ.१४४) ।

प्रस्तुत कथनमा मैयानानीले प्रमोदलाई मारेर पुरुषप्रधान सामन्ती समाजको अन्त्य गरेकी कुरा व्यक्त गरेकी छ । मैयानानी यी कथन पढ्दा अन्य महिलामा पनि हौसला र आत्मबल प्रदान भएको छ । जसले नारीजातिलाई माथि उठ्न सहयोग गरेको छ ।

त्यस्तै गरी उपन्यासमा वासन्तीले नारी मुक्तिका लागि गरेका प्रयासहरू पनि नारी सशक्तीकरणका लागि गरेका महत्त्वपूर्ण प्रयासहरू हुन् । वासन्तीले देशको नारीको नारीत्व खसाल्ने अञ्जानाकुमारी र सुरप्रताप जस्ता अपराधीलाई सार्वजनि स्थलमा गोली हानेर मारेकी छ । वासन्तीले आफ्नो देशको अस्तित्व र गौरवलाई समेत बेच्ने ती दुई अपधारीलाई मारेकोमा कुनै पछुतो नमानी अझ गौरवका साथ आफ्नो शीर ठाडो परेकी छ । वासन्तीको यो प्रयासले अन्य नारीहरूलाई पनि हौसला प्रदान गरेकी छ । उसले आफ्नो देशको गौरव बचाउन ती दुई अपराधीलाई मारेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेकी छ : “मैले यिनीहरूलाई मार्ननिमित्त मात्र मारेकी होइन, मर्न लागि रहेको देशको चरित्र, गौरव र आत्मलाई बचाउनका निमित्त मात्र यिनीहरूलाई यसरी सभामा आएर मारेकी हुँ” (पृ.११५) ।

प्रस्तुत कथनमा वासन्तीले सुरप्रताप र अञ्जानाकुमारीलाई मारेर मर्न लागेको देशको गौरव, आत्मालाई बचाएको कुरा व्यक्त गरेकी छ । उसले हाम्रो समाजमा यस्ता कति मानव छन् जसले देशको गौरव बेचेका छन् तिनीहरूलाई समेत उसले चुनौति दिएकी छ । वासन्तीले आफ्ना तर्कहरू प्रस्तुत गर्दै कममा देशका सम्पूर्ण नागरिकलाई नारी जातिको उन्नति गर्न आह्वान गरेकी छ । प्रस्तुत कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

म देशका दाजुभाईहरूसँग प्रथना र अपील गर्दछु कि हाम्रो देशको चरित्र विगानेलाई तपाईंहरूले पनि खोजीखोजीकन सजाय गर्नुहोला, ती चाहे आफ्नै देशका सन्तान हुन्, चाहे विदेशी-प्रदेशी होऊन् किनभने तपाईंहरूले चरित्र नउठाईकन देश उठाउन सक्नुहुन्न । हाम्रा आमा, हाम्रा दिदी-बहिनीको चरित्र पवित्र र बलियो नभईकन हामी पवित्र बलियो कदापि हुन सक्तैनौं (पृ.११९) ।

प्रस्तुत कथनमा वासन्तीले देशका सम्पूर्ण नागरिकलाई नारी उत्थानका लागि आह्वान गरेकी छ । उसले देशको अस्तित्व नष्ट गर्ने व्यक्ति जो कोहीलाई पनि सजाय दिनुपर्ने भन्दै सम्पूर्ण मानिसहरूलाई नारीजातिको उन्नति गर्न हौसला प्रदान गरेकी छ । उसले जबसम्म नारीजातिको उन्नति हुदैन तबसम्म देशको विकास हुन सक्दैन भन्दै मार्क्सवादी नारीवादी मान्यता प्रस्तुत गरेकी छ ।

यसरी उपन्यासमा मैयाँनानी, वासन्तीले नारीजातिको उन्नति गर्न धेरै प्रयासहरू गरेका छन् । उनीहरूको तिनै प्रयासले नै नारीजातिलाई आत्मबल प्रदान भएको छ र देशका अन्य दाजुभाई तथा दिदी बहिनीलाई समेत नारीजातिको उन्नति गर्न आग्रह समेत गरेका छन् ।

३.६.२ नारी उत्थानका लागि पुरुषको समर्थन

नारी र पुरुष शारीरिक बनावटका कारण मात्र फरक छन् तर उनीहरूको क्षमता शक्ति उस्तै हुन्छ भन्ने नारीवादीहरूको मान्यता रहेको छ तर पितृसत्ताले निर्माण गरिएको गलत संस्कारका कारण समाजमा नारीलाई पुरुषका अगाडि अक्षम मानिन्छ र पुरुषलाई भने जन्मजातको शक्तिशाली प्राणी मानिन्छ । यिनै गलत संस्कारले गर्दा नारीहरू माथि उठ्न सकेका छैनन् । *स्वास्तीमान्छे* उपन्यासमा पनि यस्तै कुराको चित्रण पाइन्छ । प्रस्तुत उपन्यासमा प्रमोद नारी उत्थानका लागि बाधकका रूपमा देखापरेका छन् भने विनोद चाहिँ नारीजातिको उन्नति गर्ने प्रमुख चरित्रका रूपमा देखापरेको छ ।

उपन्यासमा विनोदले आफ्नी आमाप्रति बाबुले गरेको अनेक अत्याचार देख्दै हुर्केको हुँदाहुँदै पनि उसले भने बाबुको खराब प्रवृत्तिको ग्रहण गर्दैन । विनोद पनि पुरुष नै हो तर उसले आमाको चरित्रबारे कहिल्यै नकारात्मक धारणा पैदा भएन । उसको बाबुले उसको आमाप्रति नकारात्मक धारण बीजारोपण गर्न र उसमा पुरुषत्व भर्न अनेक प्रयास गर्दछ तर विनोदलाई त्यसको कुनै असर पर्दैन । बरु उसले बाबुको अत्याचार सहन नसकेर घर छोडेर गएको आमालाई बाबुको विपरीत गएर आमाको अधिकारका निम्ति बाबुसँग पनि लड्न पछि पर्दैन । उपन्यासमा विनोदले आमालाई घरमा ल्याएको देखेर बाबु प्रमोदले आमालाई घरबाट निकाल्न आदेश दिन्छ । विनोदले आफ्नी आमालाई रण्डी बनाएकोमा आफ्नै बाबुको हात रहेको भन्दै प्रमोदलाई आरोप लगाउँछ । उसको बाबुले आमालाई अत्याचार नगरेको भए आमाको यो अवस्था आउने थिएन भन्दै बाबुप्रति आक्रोश व्यक्त

गर्दछ र भन् आफ्नी आमालाई देवता, देवीको दर्जा दिन्छ । विनोदले प्रमोदलाई आफ्नी आमाको मात्र चरित्रमा दाग नलगाई सम्पूर्ण नारीजातिकै चरित्रमा दाग लगाएको भन्दै बाबुलाई यसो भनी जवाफ दिएको छ :

तपाईंले मेरी आमालाई मात्र होइन, समाजको सुरक्षा गरी समाजलाई फलाउने, हुर्काउने नारी जातिलाई अपमान, अवहेलना गरी नेपाललाई समेत बरबाद गरिरहनु भएको छ, राष्ट्रमा कलङ्क लगाइरहनु भएको छ । गुण्डाहरूलाई मौका र हौसला दिई गुण्डाहरू बढाएर राष्ट्रनायिका नारीजातिको जीवन र व्यक्तित्व नष्ट गरेर तपाईंले संसारलाई धमिल्याइरहनुभएको छ । यसको गुह्य बुझ्ने, थाहा पाउने अनि समाजमा नारीमर्म जन्ने विनोदले यसमा कहिल्यै सहन गर्ने छैन पिताजी ! लौ भइगो, एकछिनलाई तपाईंका कुरा मानूँ, आमा रण्डी नै हुनुभो । आखिर त यिनी आमा हुन् । लौ मानौं आमौ होइनन् । फेरी मानिस त अवश्य हुन् ! एउटी मानिसको नातामा त मैले यिनको उद्धार-उपचार गर्न सक्छु ? किनकी 'म मानिस हुँ' भन्ने मलाई गौरव छ (पृ.१३७-१३८) ।

विनोदले आफू एउटा पुरुष भएर जन्मिएकोमा भन्दा पनि समाजमा मानिस भएर उभिएकोमा गौरव महशुस गरेको छ । उसले बाबु प्रमोदलाई सम्पूर्ण नारीजातिकै अपमान गरेको आरोप लगाएको छ । समाजमा प्रमोद जस्तै व्यक्तले गुण्डाहरूलाई मौका दिएर हौसला बढाइका छन् । उनीहरूले नारी जातिकै जीवन धमिल्याएका छन् भन्ने कुरा माथिको कथनले प्रष्ट पार्दछ । यहाँ विनोदले आफ्नी आमाको निम्ति मात्र नभएर सम्पूर्ण नारी जातिकै हक अधिकारका निम्ति आवाज उठाएको छ । विनोदले बाबुलाई दिएको यो जवाफ त्यस्तो पुरुषलाई दिएको जवाफ हो जसले आफ्नी श्रीमतीलाई अत्याचार गर्छ र बाध्य भएर रण्डी हुन पुग्दछन् । विनोदको उक्त कथन नारीजातिको उन्नतिका लागि गरिएको महत्त्वपूर्ण प्रयास हो । उपन्यासमा विनोदले आमालाई ज्यादै उच्च स्थान दिएको छ । विनोदको आमाप्रतिको सम्मान देखेर प्रमोदले उसलाई समाजको डर देखाउँदा उसले समाजकै विरोध गर्दछ । प्रमोदले विनोदले आमालाई घर ल्याएकोमा छोरालाई समेत फायर छोडिदिने धम्की दिन्छ । विनोदले प्रमोदलाई उसका निम्ति बाबु र आमा बराबर हुन् भन्ने कुरा गर्दै आमालाई सम्मान गरेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

पिताजी ! मलाई जन्माउनुभएको हुनाले तपाईं अवश्य पिता हुनुहुन्छ, यस नातामा म तपाईंलाई प्रणाम पनि गर्दछु, तर आमा पनि मलाई जन्माउनुभएको नातामा आमा हुनुहुन्छ । उहाँलाई तपाईंले अमानुषिक अन्याय र अत्याचार गर्नुभएको छ । आमालाई फ्याँकेर, बरबाद गराएर पितालाई मात्र मान्यता दिनु अनुचित छ । आमालाई बरबाद गर्ने पिता पिता होइनन् दुष्ट हुन् । दुयटयाँइको प्रोत्साहन बढेर देश र समाज बरबादीमा खस्न लाग्यो भने त्यस्ता दुष्ट पिता पिता होइनन्, समाजद्रोही, देशद्रोही

राष्ट्रहन्ता हुन् । यसैले पिताजी ! बलिदान हुनुपरे पनि म तपाईंसित सामना गरेर समाज र मानवताको पूजा गर्छु (पृ.१३९) ।

प्रस्तुत कथनमा विनोदको मातृत्वप्रति उच्च आस्था प्रकट भएको छ । विनोदले आमा र बाबुको ऊमाथि समान अधिकार हुन् कुरा गर्दै आफ्नी आमाको पक्षमा बोलेको छ । उसको यी भनाईले सन्तानका लागि नारी र पुरुषको बराबर अधिकार हुन्छ, भन्ने नारीवादी मान्यता व्यक्त गरेको छ । उसले आमालाई बरबाद गर्ने पितालाई नै नष्ट गरेर समाजमा नारी जातिको उन्नति गर्न चाहेको छ । उसले नारीलाई हेप्ने गलत संस्कृतिलाई निरन्तरता दिएका त्यस्ता प्रवृत्तिलाई नष्ट गर्ने विचार यस कथनमा व्यक्त गरेको छ । विनोदको उक्त भनाई नारी जातिको उन्नति गर्न गरिएको एक महत्त्वपूर्ण कदम हो ।

उपन्यासको अन्त्यमा विनोदले मैयाँनानीलाई पनि उच्च दर्जामा राखेर सम्मान गर्दै आफ्नो घरलाई 'मैयाँ- मन्दिर' (पृ.१४७) नाममा परिणत गरेको र आमा मोतीमायाको अध्यक्षतामा मैयाँ-मन्दिर संस्था स्थापना गरी सोही संस्थालाई आफ्नो घर अर्पण गरेको चित्रण पाइन्छ । विनोदकै मुखबाट 'सीता जस्ती सती स्त्री भन्दा म मैयाँनानी जस्ती रण्डी स्वास्नीमान्छेलाई म हृदय दिएर पूजा गर्दछु । म आशा गर्दछु -“यो मैयाँ-मन्दिर'बाट नारी जातिमा असङ्ख्य मैयाँनानी तयार हुनेछन् र यो 'मैयाँ-मन्दिर'लाई देखेर तथा सम्भेर रावण जस्ता अमानुष मानव पनि राम बन्ने छन्” (पृ.१४७) भन्दै नारी जागरणका भनाई व्यक्त गरेक छन् । विनोदको यस भनाईले समाजका सम्पूर्ण व्यक्तिलाई नारी जातिको उन्नति गर्न प्रेरित गरेका छन् । यो पनि नारी सशक्तिकरणका लागि गरिएको महत्त्वपूर्ण प्रयास हो ।

यसरी उपन्यासमा विनोद नारीमुक्ति अभियानमा समर्पित एक विशिष्ट व्यक्तित्वको रूपमा उपन्यासमा देखापरेको छ । उसले नारीप्रति उच्च सम्मान प्रकट गर्दै देश विकास र परिवर्तनमा समाजका सम्पूर्ण पुरुषहरूलाई पनि नारी जातिको उन्नति गर्न आह्वान समेत गरेको छ । उसको यही कदम नै नारी सशक्तिकरणका लागि गरिएका महत्त्वपूर्ण प्रयास हुन् ।

३.७ नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोण

स्वास्नीमान्छे उपन्यासमाको शीर्षक नै नारीपक्षीय रहेको छ । उपन्यासकारले नारी र नारी समस्यालाई व्यक्तिगत समस्याका रूपमा नहेरी सामाजिक समस्याका रूपमा हेरेका छन् र पुरुषलाई पनि यसको समाधान तर्फ उत्प्रेरित गरेका छन् । यो पनि नारीप्रति

लेखकको सकारात्मक दृष्टिकोण हो । उपन्यासकारले नारी र पुरुष पात्रका माध्यमबाट आफ्नो नारीप्रतिको दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् ।

उपन्यासमा हीराज्यानका माध्यमबाट पनि लेखकले आफ्नो नारीप्रतिको दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासमा ऊ समय समयमा कुरा फेर्ने प्रवृत्तिकी नारीपात्रका रूपमा देखापरेकी छ तर पनि उसले मोतमियालाई प्रमोदका विरुद्ध लड्न जुन हौसला प्रदान गरेकी छ त्यो लेखकको नारीप्रतिको दृष्टिकोण हो । उपन्यासमा हीराज्यानका माध्यमबाट लेखकले आफ्नो नारीप्रतिको दृष्टिकोण यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : “स्वास्नीमान्छेलाई केही पनि नसम्भने बेवकूफ लोग्ने मानिसको यसरी नै बङ्गरो फेरिदिन सक्नुपर्छ अनि मात्र समाजमा हाम्रो केही कदर होला” (पृ.२८) ।

प्रस्तुत कथनमा उपन्यासकारले लोग्नेको अत्याचारको विरोध गर्न नारीजातिलाई हौसला प्रदान गरेका छन् । उनले नारीले सधैं अत्याचार सहेर बस्न नहुने र समाजमा आफ्नो हक अधिकारका निम्ति आवाज उठाउँन आग्रह गरेका छन् । यो पनि लेखकको नारीप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोण हो ।

उपन्यासकारले मोहनबहादुरका माध्यमबाट पनि आफ्नो नारीप्रतिको दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासमा मोहनबहादुर खराब प्रवृत्तिको पात्रको रूपमा चित्रित भए तापनि लेखकले मोहनबहादुरका माध्यमबाट पनि नारीका पक्ष यसरी लिएका छन् : “स्वास्नीमान्छेको माया हृदयमै टाँसिरहँदो रहेछ हकि ? त्यसैले त संसारले अहिलेसम्म ज्यूँका त्यूँ सुन्दर बनिरहन सकेको नत्र त सारा वस्तु पुरानो हुन्छन् । भुत्रिन्छन्, बूढा हुन्छन्” (पृ.५९) ।

प्रस्तुत कथनमा उपन्यासकारले नारीजातिले गर्दा नै यो संसार सुन्दर भएको छ भन्दै नारीलाई उच्च दर्जामा राखेका छन् । उनले नारी नै यो संसारको सृष्टिकर्ता हुन्, नारीकै कारण यो संसार सुन्दर बनेको छ, नारीकै मायाले संसारमा यद्द कम भएका छन्, नारी जाति सृष्टिकर्ता भएको हुँदा यो संसार चलेको छ, मानव वस्तीको दिनप्रति दिन विकास हुँदै गरेको छ र संसार दिन दिनै विकासको गतिमा लम्केको छ यो सबै नारीजातिकै कारण भएको हो भन्दै नारीजातिलाई उच्च दर्जामा राखेका छन् । उपन्यासकारले मोहनबहादुरका माध्यमबाटै यो संसारलाई सुन्दर बनाउँने स्वास्नीमानिसलाई आफ्नो व्यक्तिगत र सामूहिक रूपमा यसरी धन्यवाद ज्ञापन गरेका छन् : “स्वास्नीमान्छेकै मायाले संसार अडिरहेको छ ।

तिमी स्वास्नीमान्छेहरूलाई हामी संसारभरका एक अरव लाग्नेमानिसको एकमुष्ट धन्यवाद छ ” (पृ.६०) ।

प्रस्तुत कथनका माध्यमबाट उपन्यासकारले नारी जातिलाई उच्च दर्जामा राखेका छन् । नारी जातिकै कारण यो संसारको सृष्टि भएकोले उनले सम्पूर्ण पुरुषका तर्फबाट धन्यवाद ज्ञापन गरेका छन् ।

उपन्यासकारले मैयाँनानीका माध्यमबाट पनि नारीपक्षीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासमा मैयाँनानीलाई नारीजातिको उन्नतिको लागि पाइला चाल्ने सचेत नारी पात्रका रूपमा उभ्याएका छन् । मैयाँनानीका माध्यमबाट लेखकले यसरी नारी जागरणका स्वरहरू प्रस्तुत गरेका छन् :

समाज र देशमा जातृति ल्याउनानिम्ति हामीले सबभन्दा पहिले महिला समाज नारीजातिको नै उन्नतिको जरुरत देख्यो । कसैले उनीहरूमा थिच्न, मिच्न, हेप्न नसक्ने, नपाउने गर्नुलाई उनीहरूमा यथेष्ट बल सञ्चार गराउनपरेको देख्यौं किनभने नारी मातृजाति हो, मूल बलियो भए हाँगापात त्यसै बलियो हुन्छन् । त्यसैले नारीजातिको सुधार र प्रगतिको निम्ति एउटा बलियो र राम्रो नारी संस्था चाहिएकाले खोलाउन लगाइराखेका छौं । त्यो संस्थाको नाम हो ‘नारी उद्धार संस्था’ (पृ.११०) ।

प्रस्तुत कथनमा लेखकले नारीपक्षीय कोणबाट हेरेका छन् । उनले नारीजातिको उन्नति र प्रगति गर्नका निम्ति समाज परिवर्तन गर्नुपर्दछ । समाज परिवर्तन हुन सके मात्र नारीजातिको उन्नति हुन्छ भन्ने नारीवादी दृष्टिकोणलाई मैयाँनानीका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् ।

उपन्यासकारले वासन्तीका माध्यमबाट पनि आफ्नो नारीपक्षीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । वासन्तीले नारीजातिको अस्तित्व गिराउनेलाई नष्ट गरेकी छ । वासन्तीका माध्यमबाट उपन्यासकारले आफ्नो नारीपक्षीय दृष्टिकोण यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : “मैले यिनीहरूलाई मार्नानिम्ति मात्र मारेकी होइन, मर्न लागिरहेको देशको चरित्र, गौरव र आत्मालाई बचाउनको निम्ति मात्र यिनीहरूलाई यसरी सभामा आएर मारेकी हुँ” (पृ.११५) ।

प्रस्तुत कथनमा लेखकले देशको चरित्र र गौरवलाई बेच्नेहरूलाई नष्ट गरेर मात्र देशको प्रगति हुन्छ भन्दै त्यस्ता विनासक तत्त्वको नष्ट गर्न सबैलाई आग्रह गरेका छन् । उनले नारीजातिमा देशको गौरव बचाउन सक्ने क्षमता छ भन्दै नारीलाई उच्च स्थान प्रदान गरेका छन् ।

उपन्यासमा विनोदका माध्यमबाट पनि उपन्यासकारले आफ्नो नारीपक्षीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासकारले नारीजातिको उन्नतिका निम्ति पुरुषको पनि समर्थन आवश्यक छ भन्ने कुरा विनोदको चरित्रका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । विनोदले बाबु (प्रमोद) सँग आमाका (मोतीमाया) निम्ति सङ्घर्ष गर्न तत्पर रहनु समाज परिवर्तनका लागि अगाडि सारिएको महत्त्वपूर्ण कदम हो । उपन्यासमा विनोद आफ्नी आमालाई वेश्या बनाउने अरू कोही नभएर उसकै बाबु प्रमोद हो भन्ने कुरा व्यक्त गरेको छ । समाजले मोतीमायालाई वेश्याका रूपमा लिए तापनि विनोदले भने आफ्नी आमालाई सती, देवीका रूपमा स्वीकारेर आमालाई उच्च स्थान दिएको छ । यसरी उपन्यासकारले विनोदका माध्यमबाट आफ्नो नारीपक्षीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासमा विनोदका माध्यमबाट प्रमोदलाई एउटी नारीको मात्र चरित्रमा दाग नलगाई सम्पूर्ण नारीजातिकै चरित्रमा दाग लगाउने व्यक्तिका रूपमा लिएका छन् । उनको उक्त भनाई विनोदका माध्यमबाट यसरी प्रस्तुत भएको छ :

तपाईं मेरी आमालाई मात्र होइन, समाजको सुरक्ष गरी समाजलाई फलाउने, हुर्काउने नारी जातिलाई अपमान, अवहेलना गरी नेपाललाई समेत बरबाद गरिरहनुभएको छ, राष्ट्रका कलङ्क लगाइरहनुभएको छ । गुण्डाहरूलाई मौका र हौसला दिइ गुण्डाहरू बढाएर राष्ट्रनायिका नारीजातिको जीवन र व्यक्तित्व नष्ट गरेर तपाईंले संसारलाई धमिल्याइरहनुभएको छ (पृ.१३७) ।

प्रस्तुत कथनमा उपन्यासकारले विनोदका माध्यमबाट नारीजातिलाई उच्च दर्जामा राखेका छन् । नारीजातिलाई राष्ट्रनायिकाको नाम दिनु पनि नारीप्रति लेखकको उच्च दृष्टि रहेको छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । प्रमोद जस्तो व्यक्तिका माध्यमले नै नारीजातिको नारीत्व खस्किएको छ । त्यस्ता व्यक्तिलाई नष्ट गर्नुपर्ने सन्देश उपन्यासकारले विनोदका माध्यमबाट व्यक्त गरेका छन् ।

उपन्यासमा न्यायधीशका माध्यमबाट पनि उपन्यासकारले नारीपक्षीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । प्रमोद र कमलाको हत्याको अभियोगमा जीवनभर जेलको फैसला सुनाएपछि पनि न्यायधीशले मैयाँनानीलाई उच्च दर्जामा राखेको छ । उपन्यासकारले न्यायधीशका माध्यमबाट आफ्नो नारीपक्षीय दृष्टिकोण यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

‘जीवनभर जेल’ को फैसला सुनाइसकेपछि न्यायधीशले आँखामा आँसु लिएर भने, मैयाँनानी, कानूनले म बाँधिएको छु, त्यसैले म विवश छु, तिमी रण्डी होइनौ, देवी हो, परपुरुषसित संसर्ग भइसकेको भए पनि म तिमीलाई रण्डी भन्न चाहन्न किनभने

तिम्नो ध्येय विषय वासना होइन । पुरुषको स्वार्थको आधारमा बनेको सामाजिक कार्य मात्र तिमी दोषी ठहरिएकी हो । धेरैकी स्वास्नी भए पनि सामाजिक कानुनले दिएको हुनाले द्रौपदी र तिब्बतका स्वास्नीमान्छेहरू रण्डी ओइनन् भने तिमी पनि रण्डी होइनौ, अझ देशको नै अस्तित्व र सतीत्व बचाउने चेष्टा गरेकी हुनाले तिमी सती हो । मेरो आफ्नो विचारमा त स्वपुरुषसित होस् वा परपुरुषसित, संसर्गको उद्देश्य केवल कामवासना मात्र होइन भने अथवा देश चिन्तनमा बेपर्वाही भई हमेसा पुरुष-संसर्गमा ध्यान राख्दछे भने त्यो स्वास्नीमान्छे पनि एक किसिमकी रण्डी होली, तर म अभागी छु, तिमीजस्तो स्त्रीरत्न समाजसेवीलाई पनि हात बाँधिराख्नुपरेको छ ! (पृ.१४६)

प्रस्तुत कथनमा उपन्यासकारले मैयाँनानीलाई देवीको दर्जा दिएका छन् । मैयाँनानीको जीवनको जीवनको परिस्थितिले उनलाई वेश्या बनाएको छ तर त्यसको उद्देश्य वासना होइन भन्दै मैयाँनानीलाई देवीको दर्जा दिएका छन् । उनले मैयाँनानीलाई स्त्रीरत्न भनेबाट पनि मैयाँनानीलाई उच्च दर्जामा राखेका छन् भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

यसरी उपन्यासकारले नारी र पुरुष पात्रका माध्यमबाट आफ्नो नारीप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । विभिन्न पात्रका माध्यमबाट नारीजातिको उन्नति गर्नुपर्ने आह्वान गरेका छन् । उनले जबसम्म नारीजातिको उन्नति हुँदैन तबसम्म समाज परिवर्तन हुन सक्दैन भन्ने नारीवादी दृष्टिकोण पनि प्रस्तुत गरेका छन् ।

परिच्छेद चार

एक चिहान उपन्यासमा नारीवाद

४.१ विषय परिचय

एक चिहान उपन्यास हृदयचन्द्रसिंह प्रधान (१९७२ -२०१६) द्वारा लिखित उपन्यास हो । यस उपन्यासको कथावस्तु विभिन्न सामाजिक समस्या, रुढी परम्पराको विरोध, नारी अस्तित्वको खोजी, नारी स्वतन्त्रता आदि जस्ता पक्षमा केन्द्रित भएको छ । यस उपन्यासमा अष्टनारां, शिवनारां, पुननारां, हर्षनारां जस्ता पुरुषपात्रले नारीको सम्मान गर्ने, नारी स्वतन्त्रताको पक्षमा छन् भने डाक्टर गोदात्तप्रसाद र सूरमान सुब्बा जस्ता पुरुषपात्रले नारीलाई भोग्य वस्तुका रूपमा लिने गरेका छन् । नारी स्वतन्त्रता, नारी अस्तित्वको खोजीका साथै नारीलाई केवल भोग्य वस्तुका रूपमा लिने नकरात्मक दृष्टिकोण उपन्यासमा प्रस्तुत भएकाले प्रस्तुत उपन्यास नारीवादी दृष्टिकोणले अध्ययनीय रहेको छ । यस उपन्यासमा पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण, नारी स्वतन्त्रता र समानता, नारी नारी बीचको सम्बन्ध, पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण, नारी सशक्तीकरणको चित्रण, नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोणका आधारमा नारीवादी दृष्टिकोणको विश्लेषण यस परिच्छेदमा गरिन्छ ।

४.२ पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण

पिता, पति र पुत्रजस्ता पुरुषद्वारा चलेको सामाजिक व्यवस्थालाई पितृसत्ता भनिन्छ । एक चिहान उपन्यासमा पनि पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण पाइन्छ । अष्टनारांको नेतृत्वमा उसको परिवार चलेको छ । अष्टनारांको मृत्युपछि उसको जेठो छोरा शिवनारांले घरको नेतृत्व गर्न थालेको (पृ.४४) कुरा उपन्यासमा प्रस्तुत भएको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा नारीलाई उपभोग्य वस्तु ठान्दछन् र उनलाई अनेक यातना दिदै नारीहरूको इच्छा विपरीत यौन शोषण गर्दछन् । पुरुषले नारी आफ्नो इच्छा पूर्ति गर्ने साधनका रूपमा यो धरतीमा जन्म लिएका हुन् भन्ने सोच राख्दछन् । एक चिहान उपन्यासमा पनि यस्तै कुराको चित्रण पाइन्छ । यस उपन्यासको पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण अन्तर्गत नारी पुरुषद्वारा शोषित, शारीरिक र मानसिक उत्पीडन, नारीप्रतिको पुरुषको दृष्टिकोणको चर्चा गरिन्छ ।

४.२.१ नारी पुरुषद्वारा शोषित

एक चिहान उपन्यास नारी पुरुषहरूद्वारा शोषित छन् । यस उपन्यासका प्रमुख नारीपात्र नानीथकुं र रञ्जनादेवी हुन् । यनै नारी पात्रहरू उपन्यासका डाक्टर गोदत्तप्रसाद र सूरमान सब्बा जस्ता पुरुष पात्रहरूद्वारा शोषित भएका छन् । नानीथकुं यस उपन्यासकी प्रमुख अविवाहित नारी पात्र हो । ऊ बीस वर्षकी निम्न वर्गीय परिवारकी किसानकी छोरी हो । उपन्यासका सुरुदेखि अन्त्यसम्म नानीथकुंको विशेष भूमिका रहेको छ । आर्थिक अभावका कारण बाबुको राम्रो उपचार गर्न नसकेको चित्रण यहाँ छ । आफ्नो दाजु डाक्टर बोलाउन गएको र पैसा लिने सर्तमा आएको डाक्टर गोदत्तप्रसादले नानीथकुं फुलेको रूप यौवन देखेर पैसा लिन मान्दैन । गोदत्तप्रसादले नानीथकुंको आर्थिक समस्याको फाइदा उठाएर उसलाई आफूप्रति आकर्षित गर्न खोज्नु नानीथकुंमाथि शोषण गर्न खोज्नु हो । गोदत्तप्रसाद दिनहुँ बाबुको उपचारको बहानामा नानीथकुंको घरमा आउने र उपचार निशुल्क रूपमा गर्दिने गरेको छ । उसले विस्तारै नानीथकुंलाई आफ्नो मोहजालमा पाउँदै लैजान्छ । बीस वर्षकी कलिलो दिमाग भएकी नानीथकुं प्रेम के हो वासना के हो भन्ने ज्ञान नभएकीले ऊ गोदत्तप्रसादको वासनात्मक मोहजालमा फस्दै गएको छ । रञ्जनादेवीले नानीथकुंलाई सम्झएपछि प्रेम र वासना पहिचान गर्न जानेकी नानीथकुं गोदत्तप्रसादको जालबाट उम्कन चाहेकी छ । गोदत्तप्रसाद आफ्नी श्रीमती हुँदाहुँदै पनि नानीथकुं यौवनप्रति वासनात्मक चाहनाले पागल भइसकेको हुन्छ । उसले नानीथकुं टाइफाइड र हैजाको सुईको बहानामा वेहोसीको सुई लगाई आफ्नो यौन चाहाना पूर्ति गर्न खोजेको छ । नानीथकुंको इच्छा विपरीत गोदत्तप्रसादले यौन शोषण गरेको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

केही नलागेर नानीथकुं धुरुधुरु रुन थालिन् । कपडा ठोसी राखेको हुनाले उनको आवाज निस्कन सकेन । तर उनका दुवै आखाँबाट गङ्गाजमुना बगिरहेको छ । तर पनि दुष्ट डाक्टर गोदत्तप्रसादले नानीथकुंलाई छोडीदिने दया गरेन । अङ्गालोमा बाधेर डाक्टर गोदत्तप्रसादले रात विताइदिए (पृ.२०८) ।

प्रस्तुत कथनमा नारीको यौन शोषणको मार्मिक चित्रण गरिएको छ । पितृत्तात्मक समाजमा पुरुषले जे चाहे पनि गर्न हुने नारी भावना नबुझी आफ्नो पुरुषत्व लादने प्रवृत्तिको चित्रण यहाँ पाइन्छ । नानीथकुंको चाहाना विपरीत गोदत्तप्रसादले आफ्नो पुरुषत्व

नानीथकुंमाथि लादेको र यौन शोषण गरेको देखिन्छ । यस्तै गरी नानीथकुं सूरमान सुब्बाद्वारा पनि शोषित भएकी छ ।

नानीथकुं निम्नवर्गीय किसानकी छोरी हो । सूरमान सुब्बा उच्च वर्गीय व्यक्ति हो । बीस वर्षकी नानीथकुंलाई उच्च वर्गको सन्ताउन्न वर्षे सूरमान सुब्बाले नानीथकुंसँग विवाहको प्रस्ताव राख्नु उसमाथि गरिएको शोषण हो । सूरमान सुब्बाले लुगा सिलाउने विदेशी तानको लोभ देखाएर नानीथकुंको यौन शोषण गर्न खोजेको छ । सन्ताउन्न वर्षको बूढोले बीस वर्षकी नानीथकुंलाई विवाह गर्न खोजेको छ । यो पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषले गर्ने पुरुषत्वको ज्वलन्त उदाहरण हो । आर्थिक समस्याको फाइदा उठाएर नानीथकुंसँग विवाहको गर्न खोजेको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी देखाएका छन् :

तिमीलाई थाहै होला नि ! अष्टनारांले नानीथकुं हाम्रा सुब्बा साहेबलाई कन्यादान दिने वचन दिइसकेको छ, सुब्बा साहेबलाई नानीथकुंको चिहना सारै जुरेको रहेछ, ज्योतिषीहरूको भनाइ छ । नानीथकुं सित बिहे भयो भने हाम्रा सुब्बा साहेब काजी नभई छोड्दैनन्, सारै लक्षण र मिल्दो ग्रहको छ रे, सुब्बा साहेबलाई नानीथकुं ज्यादै मन परेको रहेछ (पृ.६९) ।

प्रस्तुत कथनमा नानीथकुंको विवाह सूरमान सब्बसँग हुने कुरा भएको छ जो नानीथकुं भन्दा सैतीस वर्ष बूढो देखिन्छ । नानीथकुंको कुनै मञ्जुरी विना सुब्बालाई मन पर्ने वित्तिकै नानीथकुंमाथि विवाह गर्न खोज्नु उसमाथि गरिएको शोषण हो । नानीथकुंको परिवारलाई आर्थिक लोभ देखाएर विवाह गर्न खोज्नु नारी चाहाना विपरीत हुनु नारी शोषण नै मानिन्छ, जुन पितृसत्तात्मक समाजमा व्याप्त रहेको कुरा यस कथनबाट प्रष्ट हुन्छ । यसरी नानीथकुं डाक्टर गोदत्तप्रसाद र सूरमान सुब्बाद्वारा शोषित हुन पुगेकी छ ।

यस उपन्यासमा रञ्जनादेवी पनि आफ्नै पति गोदत्तप्रसादद्वारा शोषित छे । रञ्जनादेवी एस.एल.सी पास गरी बनारस विश्वविद्यालयमा दोस्रो वर्षसम्म पास गरेकी सचेत नारी पात्र हो । उसको पति गोदत्तप्रसादले अनेक केटीसँग सम्बन्ध राख्दै रञ्जनादेवीलाई वेवास्ता गरेको छ । तीन सन्तानकी आमा रञ्जनादेवी आफ्नै श्रीमान्ले अरूसँग सम्बन्ध राख्ने गरेको छ, जसले गर्दा रञ्जनादेवी आफ्नै श्रीमान्द्वारा शोषित हुन पुगेकी छ । गोदत्तप्रसादले आफ्नी श्रीमतीलाई सिर्फ एउटा बच्चा जन्माउने मेसिनको रूपमा लिएको छ । रञ्जनादेवीसँग यौन सन्तुष्टी पुरा नभएपछि उसले नानीथकुंसँग सम्बन्ध राखेको कुरा गोदत्तप्रसादले यसरी व्यक्त गरेका छन् :“यदि रञ्जनादेवीमा साच्चीकै यो शक्ति

हुँदो हो त मैले तिमीसित प्रेम गर्नु पर्ने स्थिति नै जन्मने थिएन, यो पनि तिमीले विचार गरे की नानीथकुं बनाउन नसक्ने मानिससित भत्काउने शक्ति र बुद्धि खुब हुँदो रहेछ” (पृ.१३६) ।

प्रस्तुत कथनमा गोदत्तप्रसादले आफ्नी श्रीमती रञ्जनादेवीबाट आफ्नो इच्छा पुरा नभएर नानीथकुंसँग प्रेम गरेको कुरा व्यक्त गरेको छ । गोदत्तप्रसादले रञ्जनादेवीलाई सन्तान उत्पादन गर्ने मेसिनका रूपमा लिएको छ । नानीथकुं बीस वर्षकी कलिलो उमेर भएकी यौवन र रूप दुबैले सुन्दर हुन्छे तर रञ्जनादेवीमा ती गुणको कमी भएको कुरालाई उसले नानीथकुंसित व्यक्त गरेको छ । पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषले नारीको रूप यौवन हुँदासम्म उसको भोग गर्ने र आमा बनेपछि रूप यौवन जीर्ण हुँदै जाने र अरू रूप यौवन भएका तरुनीसित पुरुषहरूको मन जाने गरेको कुरा यहाँ व्यक्त गरिएको छ । यहाँ नानीथकुंमा यौवन फस्टाइरहेको र रञ्जनादेवीमा तीन सन्तानकी आमा भइसकेकीले त्यो शक्ति हराएको भन्ने कुरा यस कथनमा व्यक्त भएको छ ।

यसरी उपन्यासमा नानीथकुं र रञ्जनादेवी पुरुषद्वारा शोषित छन् । उपन्यासकारले नारीलाई भोग विलास र वासना पूर्तिको साधन ठानेर पितृसत्तात्मक सामन्ती समाजले नारी माथि घोर अन्याय गर्दै आएको कुरालाई व्यक्त गरेका छन् ।

४.२.२ शारीरिक मानसिक उत्पीडन

नारीलाई कुटपिट गरी पीडा दिनु शारीरिक उत्पीडन हो भने नारी आत्म स्वतन्त्रतामा आघात पारी नारीको चेतन र अचेतन मनमा ठेस पुऱ्याउनु मानसिक पीडा हो । एक चिहान उपन्यासमा पनि नारीहरू पुरुषद्वारा शोषित भई शारीरिक तथा मानसिक उत्पीडन खप्न बाध्य छन् । पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषहरूको इच्छा पूर्ति नगर्दा नारीहरूले शारीरिक तथा मानसिक पीडा भोग्नु पर्दछ । प्रस्तुत उपन्यासमा पनि नानीथकुंलाई गोदत्तप्रसादले आफ्नो यौन इच्छा पूर्ति गर्नका लागि शारीरिक तथा मानसिक उत्पीडन दिएको छ । नानीथकुंले गोदत्तप्रसादलाई न चाहेको र ऊ सँग सम्बन्ध राख्न नचाहेकोले नानीथकुंलाई धम्क्याएर भोग गर्न खाजको कुरालाई उपन्यासकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् : “नानीथकुं तिमी मलाई सरासर धोका दिइरहेकी छ्यौ, म माथि प्रेम गरेर मलाई बहुला बनाएर तिमी मलाई बर्बाद गर्न चाह्यौ, तर पनि तिमी अहिले मेरो हातमा छ्यौ, तिमीले आफ्नो बेवकुफीको सजाय नभोगी सुख पाउने छैनौ” (पृ.२०७) ।

प्रस्तुत कथनमा गोदत्तप्रसादले नानीथकुंलाई मानसिक उत्पीडन दिएको छ । नानीथकुंले गोदत्तप्रसादलाई कुनै प्रेम नगरेको अवस्थामा गोदत्तप्रसादले उसलाई धम्क्याएर उसको यौवन लुट्न चाहेको छ । गोदत्तप्रसादले नानीथकुंलाई आफ्नो कोठामा थुनेर राखेको छ । उसको हातमा परेकाले नानीथकुंले आफ्नो यौवन लुट्न दिनै पर्ने धम्की देखाएर मानसिक पीडा दिएको छ । डाक्टरलाई धोका दिएको, बहुला बनाएर बर्बाद बनाएको आरोप लगाएर नानीथकुंलाई मानसिक उत्पीडन दिने काम गोदत्तप्रसादले गरेको छ र यसै कुरालाई यस कथनले प्रष्ट पारेको छ ।

उपन्यासमा नानीथकुं गोदत्तप्रसादद्वारा शारीरिक उत्पीडन भोग्न पनि विवश छे । गोदत्तप्रसादले नानीथकुंलाई मानसिक पीडा दिएर यौन शोषण पुरा गर्न नसके पछि उसले नानीथकुंलाई शारीरिक उत्पीडन दिएर यौन चाहना पुरा गरेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

नानीथकुं एकदम आतिन् । उनी भाग्न खोजिन् तर डाक्टर गोदत्तप्रसादले समाएर अंगालोले बाधिदिए । उनी कराउन खोजिन् । डाक्टर गोदत्तप्रसादले खल्लीबाट रुमाल भिकी उनको मुख ठोसिदिए । नानीथकुंले शरीरमा भएको बल भिकिन् तर कोशिशै गर्नु मात्र भयो । डाक्टर गोदत्तप्रसादले अंगालोले कसिनै राखे त्यै पनि नानीथकुं छटपटाइकन चलि नै रहिन् । अनि आखिरमा हैरान भएर गोदत्तप्रसादले बत्ती निभाइदिएर भने नानीथकुं ! अब तिमी मेरी भएरै रहनेछौं (पृ. २०८) ।

प्रस्तुत कथनमा नानीथकुंलाई गोदत्तप्रसादले शारीरिक यातना दिएको छ । नानीथकुं एकदम आतिएको कुराबाट गोदत्तप्रसादले उसको इच्छा विपरीत यौन चाहना लादने गरेको कुरा प्रष्ट हुन्छ । गोदत्तप्रसादले नानीथकुंलाई बोल्न पनि नदिई मुखमा रुमाल ठोस्नु शारीरिक याताना नै हो । नानीथकुंले आफ्नो बचावटका निम्ति बोल्न पनि पाएकी छैन । उसलाई रुमाल मुखमा ठोसिदिएर शारीरिक यातना दिँदै यौन शोषण गरेको कुरा उक्त कथनबाट प्रष्ट हुन्छ ।

यसरी नानीथकुं गोदत्तप्रसादबाट बारम्बार शारीरिक र मानसिक पीडा भोग्न बाध्य भएकी छ । उपन्यासकी अर्की नारी पात्र मानसिक उत्पीडन भोग्न बाध्य भएकी छ ।

गोदत्तप्रसादले अन्य महिलासँग सम्बन्ध राखेपछि रञ्जनादेवीले मानसिक पीडा भोग्नु परेको छ । गोदत्तप्रसादको नेतृत्वमा उसको घर चलेको छ । रञ्जनादेवी कुनै पेशामा सम्लग्न नभएकी र पति नै घरको मूल व्यक्ति भएकाले आफ्ना तीन छोरीको लालनपालन

सम्बन्धी कुरामा उसले मानसिक उत्पीडन भोगेकी छ । नारी जातिले आफूले माया गरेको मान्छेले आफूलाई मात्र माया गरोस् भन्ने चाहाना राख्छन् । रञ्जनादेवी पनि यस्तै सोच भएकी नारी पात्र हो । उसले घरमा सौता भित्रिनाले घरमा सारै भगडा हुने र आफ्ना छोरा छोरीले दुःख पाउने कुरामा मानसिक रूपमा तनाव भएको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

तर नानीथकुं भन्दा रञ्जनादेवीलाई भएको छटपटी केहि कम थिएन । नानीथकुंलाई भन्दा उनलाई चिन्ताले बढ्ता सताउन थाल्यो । सौताको घाडो बोक्नु पऱ्यो भने हुने फसाद, जीवनमा आइपर्ने कलह र आपत्ति-विपत्तिका भल्का उनले देखिन् । सम्भूँदैमा उनलाई ती सब कुराले तीतोपनाको अनुभव भएर आयो । त्यसको दर्द अनुभूत भयो । पछि छोराछोरीलाई भाँभ भई दुःख पाउने सपना देखिन् । यस्तो अनेका देख्तादेख्ता रञ्जनादेवीले आफूलाई समेत अहिल्यै नगनी रछ्यानमा फ्याँकिन लागेको दिवास्वप्नासमेत तत्काल देखिन् (पृ.१२१) ।

प्रस्तुत कथनमा रञ्जनादेवीलाई आफ्नो श्रीमान् गोदत्तप्रसादले नानीथकुंसँग सम्बन्ध राखेको थाहा पाएपछि मानसिक रूपमा उत्पीडित भएको कुरा व्यक्त भएको छ । रञ्जनादेवीले आफ्नो श्रीमान्ले सौता ल्याउने कुरामा मानसिक रूपमा चिन्तित छे । सौता भित्रिने वित्तिकै दिनहुँ घरमा भगडा हुने कुरा खेलाउँदै चिन्तित भएकी छ । आफ्नो श्रीमान्ले सौता ल्याएपछि आफ्ना छोराछोरीले पनि दुःख पाउने र आफूलाई श्रीमान्ले फोहोर फ्याँके जसरी फ्याँकिदिने कुरा तत्काल आँखा अगाडि घुमेको छ र पछि आफ्ना जीवनमा दुःख कष्ट आउँछ भनी मन मस्तिष्कमा त्यही कुरा खेलाउनु पनि मानसिक पीडा नै हो ।

यसरी उपन्यासमा रञ्जनादेवी र नानीथकुं शारीरिक तथा मानसिक रूपले पीडित भएका छन् । पुरुषले नारीलाई आफ्नो पुरुषत्व लादनका निम्ति शारीरिक र मानसिक उत्पीडन दिने गर्दछन् भन्ने कुरालाई उपन्यासकारले गोदत्तप्रसादद्वारा व्यक्त गरेका छन् ।

४.२.३ नारीप्रति पुरुषको दृष्टिकोण

पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषले नारीलाई गृहिणी र सन्तान उत्पादन गर्ने साधन र यौनेच्छा पुरा गर्ने वस्तुका रूपमा हेरेका हुन्छन् । नारीहरू पुरुषको यौनेच्छा पुरा गर्नका लागि यो धरतीमा जन्म लिएका हुन् र उनीहरूको यौवन, नारीत्व, रूप, सुन्दरता मात्र पुरुषका लागि बनेका हुन् भन्ने धारणा पुरुषहरूको रहेको हुन्छ । एक चिहान उपन्यासमा पनि गोदत्तप्रसादले नारीलाई नारीलाई भोग्य वस्तुका रूपमा लिएको छ । त्यस्तै शिवनारांले

नारी र पुरुषको बराबर अधिकार हुन्छ भन्ने सोच राखेको छ । उसले नारीलाई सम्मानका दृष्टिले हेरेको छ ।

उपन्यासमा गोदत्तप्रसादले नारीलाई खेलौनाको यौन इच्छा पूर्ति गर्ने साधनका रूपमा लिएको छ । उसले एकपछि अर्को नारीसँग सम्बन्ध राखेको कुरा रञ्जनादेवीको यस भनाइले प्रष्ट पारको छ : “होइन, कस्तो बानी यो के खुट्किलैपिछे तपाईंलाई स्वास्नी चाहिन्छ कि ?” (पृ.१०५) । गोदत्तप्रसादले नारी केवल पुरुषको इच्छा पूर्ति गर्न जन्मेकी हो र उसको नारीत्व केवल पुरुषको लागि मात्र हो भन्ने भनाइ यसरी व्यक्त भएको छ : “नारीत्वको महत्त्व यो होइन कि नानीथकुं कोही पुरुषसित पनि सम्बन्धै राख्न हुन्न, म त भन्दछु नारीको नारीत्व नै कोही पुरुषलाई ग्रहण गर्नु हो, भिक्षुणी आदि हुनु त नपुंसक हुनु हो ” (पृ.१७८) ।

प्रस्तुत कथनमा गोदत्तप्रसादले नानीथकुंलाई नारीको नारीत्व केवल पुरुषलाई ग्रहण गर्नु हो भन्ने विचार व्यक्त गरेको छ । उसले नारीहरूको यौवन सौन्दर्य पुरुषका निमित्त हो । पुरुषले नारीलाई भोग गरे मात्र नारीको नारीत्वको महत्त्व हुन्छ, नत्र नारी नारी नभई नपुंसक हो भनी नारीलाई भोग विलासको साधनका रूपमा हेरेको छ । उसले नारीको नारीत्व केवल पुरुषद्वारा परिचित हुन्छ भन्दै नारीलाई तुच्छ दर्जामा राखेको छ । उसले पुरुष विना नारीको अस्तित्व हुँदैन भन्दै पुरुषवादी समाजको वकालत गरेको छ ।

प्रस्तुत उपन्यासमा शिवनारांको नारीलाई सम्मानको दृष्टिले हेरेको छ । उसले नारीको इच्छा विपरीत पुरुषले कुनै पनि काम गर्नुहुँदैन भन्ने धाराणा राख्दछ । आफ्नो बहिनी नानीथकुंलाई आफैले जीवनसाथी रोजोस् भन्ने चाहना राख्ने शिवनारांले नानीथकुंलाई गोदत्तप्रसादले जवरजस्ती गर्भवती बनाएको कुरामा विरोध गरेको छ । नारीको इच्छा विपरीत गर्भवती बनाउनु पाप हो अधर्म हो भन्दै नारी जातिलाई सम्मान गरेको भाव उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “यसमा केही चिन्ता र धर्मको कुरा छैन नानीथकुं किनभने तिमी दोजिया भएकी खुशीले होइन जवरजस्तीले मात्र हो । जवरजस्तीबाट रहेको गर्भलाई भन् सुरक्षा गरी जवरजस्ती गर्ने डाँकूलाई अपनाउनु धर्म होइन पाप हो” (पृ.२१५) ।

प्रस्तुत कथनमा नानीथकुं अविवाहित हुँदाहुँदै पनि गर्भवती भएकी छ । उसलाई गोदत्तप्रसादले जवरजस्ती यौन गर्नका लागि गर्नका लागि प्रयोग गरेको र फलस्वरूप

नानीथकुं गर्भवती हुन पुगेकी छ । शिवनारांले जवरजस्तीमा गर्भवती भएर डाँकूजस्ता गोदत्तप्रसाद जस्तालाई पति को रूपमा लिनु धर्म नभई पाप हो भन्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । हाम्रो समाजमा अविवाहित नारी गर्भवती हुनुलाई कलङ्कित रूपमा हेर्ने गर्दछन् तर शिवनारां परम्परित सस्कारको तिरस्कार गरेको पाइन्छ । शिवनारांले समाजको विपरीत गएर आफ्नी बहिनी नानीथकुंलाई सम्मान गुर्न नारी प्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोण हो ।

यसरी उपन्यासमा गोदत्तप्रसादले नारीलाई नकारात्मक दृष्टिकोणले हेरेको छ भने शिवनारांले सकारात्मक दृष्टिकोणबाट नारीलाई हेरेको पाइन्छ ।

४.३ नारी स्वतन्त्रता र समानता

नारी कसैको अधीन, हस्तक्षेप वा बन्धनमा नभएको अवस्था नै नारी स्वतन्त्रता हो । नारीले ससमाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक तथा विभिन्न क्षेत्रमा पुरुषसरह बाराबरको अधिकार पाउनु नै नारी समानता र स्वतन्त्रता हो । एक चिहान उपन्यासमा पनि मूलतः रञ्जनादेवी र शिवनारां नारी समानता र स्वतन्त्रताको पक्षमा बकालत गरेका छन् ।

यस उपन्यासको पात्र शिवनारांले पुस्तौँदेखि चलिआएको परम्पराको विरोध गरेको छ । पुरुषहरूले खाना खाएपछि मात्र नारीहरूले खाना खाने प्रवृत्तिको अन्त्य गरेको कुरालाई उपन्यासमा यसरी भनिएको छ :-

शिवनारां, पुननारां र परिवारका सबै काममा गइरहने सदस्यहरू साँभ-साँभ र अभ अवेर घर फर्कने हुनाले भात पाक्नासाथ लतामाया र नानीथकुं दुई सदस्य पहिले नै भात खाइसक्थे । पहिले-पहिले त लतामाया र नानीथकुं दुबै जना शिवनारांहरू नआइ पुगुन्जेल भात नखाइकन पर्खिरहन्थे । तर यस्तो गरेको विशेषतः शिवनारांलाई बढै मन पर्दैनथ्यो । एकाध पटक भनेपछि शिवनारांलाई लतामाया पर्खिरहन्थिन् । शिवनारांले बढो दुःखमनाउ गरी रिसाएपछि बल्ल पर्खने काम छोडिन् अब जो पहिले घरमा आइपुग्छन् उनलाई नै भात पस्की खुवाउने चलन चलिरहेछ, चाहे जेठो आओस् चाहे कान्छो नै (पृ.५६) ।

प्रस्तुत कथनमा शिवनारांले घरमा नारीहरूलाई पारिवारिक स्वतन्त्रता दिएको कुरा प्रष्ट हुन्छ । हाम्रो समाजमा पुरुषले खान खाएपछि मात्र महिलाले खान खाने संस्कारको विरोध शिवनारांले गरेको छ । नारीले पनि आफ्नो परिवारमा स्वतन्त्रताको माग गनुपर्ने तर्फ यस कथनले पुष्टि गरेको छ । त्यसैले जसले जतिवेला खान मन लाग्छ उतिवेला खानुपर्छ भन्दै शिवनारांले नारीलाई पारिवारिक स्वतन्त्रता दिएको कुरा उक्त कथनमा पाइन्छ ।

उपन्यासमा नारीलाई आर्थिक स्वतन्त्रता पनि दिइएको छ । शिवनाराङको परिवारमा नारीलाई आर्थिक स्वतन्त्रता दिइएको छ । उसको परिवारमा नारीलाई घरको चार चौकामा मात्र सीमित नराखी आय आर्जन गर्न पनि स्वतन्त्रता दिइएको छ । उसले लतामाया र नानीथकुंलाई कपडा बुन्ने काम गर्न दिएको कुरा उपन्यासमा व्यक्त भएको छ (पृ.४५) । त्यस्तै नारीले ज्यामी काम गरेर आफ्नो जीविकोपार्जन गरेको कुरा पनि उपन्यासमा व्यक्त भएको छ । हर्षनाराङले विवाह गर्ने केटीले हर्षनाराङसँगै ज्यामी काम गरेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “डिल्लीबजार डेरा गरी बस्ने महिला तमाङकी छोरी रहिछ । हर्षले काम गर्न गएकै ठाउँमा ऊ पनि ज्यामी भएर काम गर्न आइरहने रहिछ” (पृ.१८५) ।

प्रस्तुत कथनमा हर्षनाराङले जतिकै माहिला तमाङकी छोरीले पनि श्रम गर्न सक्छे, भन्ने कुरा व्यक्त भएको छ । नारीले पनि पुरुष सरह परिश्रम गर्न सक्छे, भन्ने नारीवादीहरूको धारणालाई माथिको कथनले प्रष्ट पारेको छ । यहाँ नारी र पुरुष शारीरिक बनावटले मात्र फरक छन् । उनीहरूको क्षमता शक्ति एउटै हुन्छ, भन्ने नारीवादी मान्यता देखिएको छ ।

रञ्जनादेवी सचेत नारी पात्र हो । ऊ आफ्नो श्रीमान् गोदत्तप्रसादको अधीनमा पनि नबस्ने पात्र हो । रञ्जनादेवीले नारीलाई चेतनशील बनाउन अग्रसर हुनु नारी स्वतन्त्रताका लागि गरेका प्रयासहरू हुन् जसले उनलाई स्वतन्त्र मानिस भएर बाँच्ने आत्मबल दिएको छ । नानीथकुं गोदत्तप्रसादको सम्बन्ध रञ्जनादेवीले थाहा पाएपछि नानीथकुंलाई नारीको यौवन केवल आफ्नै निम्ति हो र नारीको जीवन कुनै पुरुषको भोग गर्नका निम्ति अर्पण नहुने कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

हामी स्वास्नी मान्छेले आफ्नो जीवन भोग्नका निम्ति अर्पण हुँदैन, हामी कुनै लोग्ने मानिसका निम्ति जन्मेका वा सिर्जेका जीव होइनौ । छ हाम्रो उमेरमा यौवन छ, हाम्रो गालामा रगत छ, हाम्रो चेहरामा लालित्य छ, हाम्रो प्रत्येक अङ्गप्रत्यङ्गमा हिसी छ त लोग्नेमान्छेलाई चढाउनका निम्ति हामीले पाएको हौं ? के उनीहरूलाई भोगाउनका निम्ति ती गुण हामीमा सुम्पिएका हुन्, कदापी होइनन् ती सबै गुण हामीले हाम्रा निम्ति पाएका हौं हाम्रै जीवन जगमगाउनका लागि पाएको हौं । हामीबाट पाएका सन्तानलाई स्वस्थ र सुन्दर गरी संसारलाई पुष्ट गर्न र देशको प्रगति, जाति र समाजको, संस्कृति अनि सभ्यताको श्रीलाई धकेलेर अगाडि बढाउँनलाई हामीलाई सृष्टिले बरदान दिएको हामीहरूको त्यो एकलौटी सम्पति हो (पृ.११३) ।

प्रस्तुत कथनमा रञ्जनादेवीले स्वास्नीमान्छेको शरीरमा आफ्नै मात्रै अधिकार हुन्छ, स्वास्नीमान्छेले आफ्नो जीवन लोग्नेमान्छेको भोगका निम्ति अर्पण हुँदैन भन्ने नारीवादी

मान्यता व्यक्त गरेकी छ । उनले पितृसत्तात्मक समाजले नारीलाई उपभोग्य वस्तु ठान्दै आएको पुरुषवादी समाजमा नारीको शरीरमा नारीकै अधिकार हुन्छ भनेकी छन् । उनले नारी लोग्नेमान्छको भोगका निमित्त यो धरतीमा जन्मेकी होइन । नारीको आफ्नै व्यक्तिगत अस्तित्व छ भन्दै आवाज उठाएकी छन् । उनको यो कथनले नारीको आफ्नै स्वतन्त्रता हुन्छ भन्ने कुरालाई जोड दिएको पाइन्छ । उपन्यासमा रञ्जनादेवीले नारी र पुरुष एक अर्काका पूरक हुन् । नारी र पुरुष मिलेर यो सृष्टि शृङ्गान बराबर काम गर्दछ त्यसैले नारी र पुरुष बीच समानता हुन्छ भन्दै नारी र पुरुष बीचको समानताको अभिव्यक्ति दिएकी छन् । नारी र पुरुषले यो सृष्टि शृङ्गान एक अर्कामा सञ्चार माध्यमको काम गरेको कुरालाई उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

हामी उनीहरूको भोगका निमित्त र उनीहरू हाम्रा मोजका लागि हुन् । भोग र मोज हामी एक अर्काका पात्र विल्कुल होइनाँ बरु सुख र सृष्टि हँसाउनका निमित्त हामी एक अर्काका परम तत्त्व हौं र एक मात्र सञ्चार । त्यसैले हामी दुईको सम्बन्ध एक अर्काका अकेला-अकेला मालिक हौं (पृ.११५) ।

प्रस्तुत कथनमा नारी र पुरुष एक अर्काका भोगका लागि जन्मिएका होइनन् । भोग र मोज त सृष्टि शृङ्गान एउटा माध्यम हो । नारी र पुरुष एक अर्काका पूरक हुन् । नारीले एकलै यो संसारको सृष्टि गर्न सकिदैन न त पुरुषले एकलै नै गर्न सक्छ । त्यसैले नारी र पुरुष यो सृष्टि शृङ्गान एउटा सञ्चार मात्रै हो । यति हुँदाहुँदै पनि नारी र पुरुषको आ-आफ्नै अस्तित्व र पहिचान छ । नारी स्वयंको मालिक हो र पुरुष स्वयं कै मालिक हो । नारीको शरीरमा स्वयं नारीको अधिकार हुन्छ भन्ने नारीवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत भएको छ । रञ्जनादेवी नानीथकुंलाई सम्झाउँदै नारीको व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको पहिचान गराइकी छ । उनले नानीथकुंलाई तिमीले पनि आफ्नो प्रेम आफ्नो इच्छाले रोज्न पाउँछौ । तिमीले तिम्रो इच्छा अनुसार बाबु आमाले पठाएको घरमा जानु पर्दैन । तिमीलाई आफ्नो प्रेमी रोज्ने अधिकार छ भन्दै नानीथकुंलाई व्यक्तिगत अधिकारको ज्ञान दिएकी छ । यस उपन्यासमा रञ्जनादेवीले नारीवादीहरूले चर्चा गरेको स्वतन्त्रता र समानताका बारेमा औँल्याएकी छ ।

यसरी उपन्यासमा रञ्जनादेवीकै व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र समानता पक्षमा उभिएकी छ । उसकै मध्यमबाट उपन्यासकारले नारी समानता र स्वतन्त्रताको पक्ष लिएका छन् । उनी सचेत नारी पात्रका रूपमा उपन्यासमा देखापरेकी छ । त्यस्तै शिवनाराले पनि नारी पुरुषमा स्वतन्त्रता र समानता हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राखेकी छ । उपन्यासमा रञ्जनादेवी

र शिवनारांका माध्यमबाट स्वतन्त्रता र समानताको माग गर्दै नारीवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् ।

४.४ नारी नारी बीचको सम्बन्ध

एउटा नारीले अर्को नारीप्रति गर्ने व्यवहार नै नारी नारी बीचको सम्बन्ध हो । एक चिहान उपन्यासमा नानीथकुं रञ्जनादेवी, लतामाया, हाकुमाया, सिंतली र पुतली जस्ता नारीपात्रहरू रहेका छन् । यिनै नारी पात्रहरूका बीच के कस्तो सम्बन्ध रहको छ भनी यहाँ विश्लेषण गरिन्छ । नारीवादीले नारीका बीच ईष्यालु भावना नभई मैत्रीपूर्ण भाव हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ ।

उपन्यासमा रञ्जनादेवीको श्रीमान् गोदत्तप्रसादले नानीथकुंसँग सम्बन्ध राखेको जानकारी पाएपछि रञ्जनादेवीले नानीथकुं सकारात्मक र नकारात्मक दुबै दृष्टिले हेरेकी छ । रञ्जनादेवीलाई कतै नानीथकुं आफ्नो सौता हुने हो कि भन्ने चिन्ता पनि छ । उसले नानीथकुंसँग एक नारी भएका नाताले उसको चरित्रमा दाग लाग्न नदिन नारीत्वको ज्ञान पनि दिएकी छ । यस हिसाबले हेर्दा नानीथकुं बीच ईष्यालु र मैत्रीपूर्ण दुबै सम्बन्ध रहेको देखिन्छ । उपन्यासमा रञ्जनादेवी शिक्षित र सचेत नारी पात्रका रूपमा उपस्थित भएकी छ भने नानीथकुं गरीब किसानकी अनपढ नारी पात्रका रूपमा उपस्थित भएकी छ । रञ्जनादेवी तीन सन्तानकी आमा हुन्छे । गोदत्तप्रसादले सौता ल्याएपछि घरमा कलह भइरहने र आफू रछ्यानमा फ्याँकिन र छोराछोरीलाई भागभँभइ दुःख पाउने (पृ.१२१) सोचले नानीथकुंलाई सौता हुनबाट रोक्न खोजेकी छ भने अर्को तर्फ नारीले नै नारीको नारीत्वको रक्षा गर्नुपर्दछ भन्ने सकारात्मक भावना पनि राखेकी छ । रञ्जनादेवीले नानीथकुं जस्ती कलिली केटी तीन छोराछोरीको बाबुसँग सम्बन्ध राख्न खोजेकोमा चिन्तित छे । एउटा नारी एउटा स्वास्नीमान्छे पतित हुन लागेको देखेर चिन्ता व्यक्त गरेको कुरा उपन्यासमा रञ्जनादेवीले यसरी व्यक्त गरेकी छ : “तिमी कुवाटोमा लाग्न आँटेको देखेर मात्र मलाई कपाल दुखेको हो । एउटी नारी, एउटी स्वास्नीमान्छे यसरी पतित हुन लागेको देख्नु मलाई कदापि सह्य छैन । एउटी नारीको यस्तो पतन हुनु विकासको एउटा ठूलो भाग विनाश हुनु मैले देखे” (पृ.११८) ।

रञ्जनादेवीले नानीथकुं पतित हुन लागेको कुरा प्रस्तुत कथनमा व्यक्त गरेकी छ । उसले नानीथकुंलाई देश विकासको एउटा युवा वर्गको रूपमा हेरेकी छ । रञ्जनादेवीले

नानीथकुंलाई युवा वर्गमा हेरेकीले यसरी युवा वर्ग पतित भनेको देशको एउटा ठूलो भाग नै पतित हुनु हो भन्ने सोचेकी छ । रञ्जनादेवीले एक नारी भएर गर्ने मैत्रीपूर्ण भाव नानीथकुंसित राखेकी छ । उसले नारीले नै नारीको समस्या बुझ्नुपर्दछ, नारीको चरित्रको रक्षा नारीले नै गर्नुपर्दछ र नारीको मूल्य नारीले नै बढाउनु पर्छ भन्ने विचार उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेकी छ : “नारीको चरित्रको रक्षा नारीले नै गर्छे र नारीको मूल्य नारीले नै बढाउँछे”(पृ.११८) ।

रञ्जनादेवीले एउटी नारीले अर्को नारीको समस्या नबुझेर नारीमाथि नै शोषण गर्न खोज्ने नारी जाति प्रति विरोध गरेकी छ । नारी नारी एक आपसमा मिलेर नारीको मूल्य र चरित्रको रक्षा गर्न सके कुनै पनि पुरुषले नारीमाथि दमन गर्न सक्दैन भन्ने विचार व्यक्त गरेकी छ । नारी जातिले नारीको चरित्रलाई सम्मान गर्नुपर्दछ भन्दै सीताको सत्चरित्रमाथि सम्मान गरेकी छ । सीताकै कारणले आज हजारौं नारीहरूको नारीमा गौरव उदाई सत्चरित्र भरिदिएको छ भन्दै नानीथकुंलाई नारी नारी बीचको सम्बन्ध बारे ज्ञान दिएकी छ । रञ्जनादेवीले नानीथकुंलाई तिमी मेरो आफ्नो जातकी मानिस हुनाले मेरो नातादार हो (पृ.११५) भनेबाट नानीथकुंप्रति मैत्रीपूर्ण भाव राखेको कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

नानीथकुंलाई रञ्जनादेवीले कुनै धक्का पुऱ्याउने काम गरेकी छैन बरु नानीथकुंको नारीत्वको रक्षा गर्ने काम गरैकी छ । उसले नानीथकुंको चरित्रमा दाग लाग्नु अरु नारीको चरित्रमा पनि दाग लाग्नु हो भनेर चिन्तित भएको भाव उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

तिमी फसेर बर्बाद हुनुको माने हुन जान्छ तिमी जस्ती एउटी नारी फसेर बर्बाद भएमा एउटी नारीको चरित्र विग्रमा अरु पनि हजारौं-लाखौं नारीहरूको चरित्र पछ्याउँदै हिँडेको हुन्छ, बस, त्यसैले मैले चिन्ता लिएकी छु त्यसैको निम्ति तिमीलाई बोध गराउन चाहेकी छु (पृ.१२०) ।

रञ्जनादेवीले उपन्यासमा नानीथकुंको चरित्रमा दाग लाग्नु नारीजातिकै चरित्रमा दाग लाग्नु हो । उसले हजारौं लाखौं नारीहरूको चरित्रमा दाग लाग्ने कुराप्रति सचेत हुनुपर्ने ज्ञान नानीथकुंलाई दिएकी छ । त्यस्तै उपन्यासमा नानीथकुंले पनि रञ्जनादेवीप्रति मैत्रीपूर्ण भाव देखाएकी छ ।

नानीथकुंले रञ्जनादेवीको भनाइबाट कुनै पनि नकारात्मक धारणा राखेकी छैन । गोदत्तप्रसादले नानीथकुंलाई अर्ति उपदेश दिएर रञ्जनादेवीले भड्काउँन खोजेको हो भन्ने

कुरा राख्दछ तर नानीथकुंले रञ्जनादेवीप्रति मैत्रीपूर्ण भाव देखाउँछे र उसको सबै भनाइलाई स्वीकारेकी छ । उसको भनाइलाई उपन्यासकारले यसरी व्यक्त गरेका छन् : “तपाइकी रञ्जनादेवीले मलाई ज्यादै ‘हो कुरा’ गर्नु भएको छ । स्वास्नीमान्छेको मूल्य र महत्त्व यस्तै एकध जना स्वास्नीमान्छे भएर मात्रै बाँचिरहेको छ” (पृ.१३६) ।

नानीथकुंले रञ्जनादेवीलाई नारीको नारीत्वको रक्षा गर्ने सचेत नारीका रूपमा लिएकी छ । समाजमा रञ्जनादेवी जस्ता नारीले मात्र स्वास्नीमान्छेको मूल्य र महत्त्व बाँचिरहेको छ, भन्दै नारीको मूल्य रक्षकका रूपमा लिएकी छ । यसरी हेर्दा नानीथकुंको रञ्जनादेवीप्रति आदर सत्कार गरेकी र उच्च कोटिमा राखेकी छ ।

उपन्यासमा लतामाया, हाकुमाया, पुतली, सिन्तली र नानीथकुंका बीच पनि मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध नै देखिन्छ । नानीथकुंले पुतलीले कसैसित प्यारको कुनै सम्बन्ध नभएको स्वतन्त्र व्यक्तिलाई दिल दिएकोमा उनीप्रति पनि मैत्रीपूर्ण भाव राख्दछे । नानीथकुंले पुतलीको चरित्रलाई सकारात्मक दृष्टिकोणले हेरेको पाइन्छ । यसरी उपन्यासमा प्रयुक्त नारी नारी बीचको सम्बन्ध मैत्रीपूर्ण नै देखिन्छ ।

४.५ पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण

नारीले पुरुषलाई पति, परमेश्वर, ईश्वरका दृष्टिले हेरेका हुन्छन् । विशिष्टतः हिन्दु नारीले पुरुषलाई आफ्नो ईश्वर सम्झन्छन् । पितृसत्तात्मक समाजमा पुरुषले नारीमाथि जति दमन गरे पनि नारीले पुरुषलाई सकारात्मक दृष्टिकोणले हेरेको पाइन्छ । आमूल नारीवादीहरूले पुरुषलाई नै परम शत्रु ठान्दछन् भने अन्य नारीवादीले पुरुष र नारीको सहकार्यमा नै जोड दिन्छन् । उपन्यासमा प्रस्तुत भएका मूलतः रञ्जनादेवी र नानीथकुं लतामाया जस्ता नारी पात्रहरूको पुरुषप्रतिको के कस्तो दृष्टिकोण रहेको छ भनी यहाँ विश्लेषण गरिन्छ ।

उपन्यासमा लतामायाले आफ्नो पति अष्टनारांलाई सकारात्मक दृष्टिकोणले हेरेकी छ । लतामाया एक हिन्दु नारी हो । ऊ हिन्दु नारी भएकीले आफ्नो पतिलाई ईश्वर ठान्दछे । हिन्दु समाजमा पतिको मृत्युपछि पनि पतिकै शोकमा विना शृङ्गार बस्ने चलन छ । उपन्यासमा पनि अष्टनारां विरामी भएको र निको भएको लतामायालाई आफ्नो पतिसँग वियोग हुनुपर्छ भन्ने डर लागेको छ । ऊ चिन्तामा डुबेको कुरा यसरी व्यक्त भएको छ :

“लतामायालाई त लोग्ने हराउनु साथसाथै कपालको सिन्दुर हराउनु छ, सौभाग्य हराउनु छ हिन्दु नारी समाजमा सबै भन्दा अभिसापको कुरा विधवा भएर जिउँदै जिन्दगी हराउनु छ” (पृ.६) ।

माथिको कथनमा लतामायालाई आफ्नो सिन्दुर पुछिन र सौभाग्य हराउन लागेकोमा चिन्ता परेको छ । लतामायाले आफ्नो सौभाग्य नै अष्टनारांलाई सम्भकेकी छ । उसको मृत्युपछि आफ्नो जीवनमा कुनै खुसी नहुने र जिउँदै हुँदा पनि पतिविना मरे जतिकै हुने हिन्दु नारीहरूको चरित्रण गरेकी छ । सम्पूर्ण हिन्दु नारीहरू पतिको मृत्युपछि विधवा भएरै आफ्नो जीवन व्यतीत गर्दछन् । यस हिसावले हेर्दा लतामायालाई पतिको मृत्युपछि पनि सर्वश्व ठानेकी छ । लतामायालाई पतिको मृत्युपछि पनि पतिकै यादमा जीवन व्यतीत गरेकी छ । दान दक्षिणा दिने र भात भतेर खुवाउने कुरामा शिवनारांले विरोध गरेको छ । अष्टनारांको आज्ञा अनुसार नै शिवनारांले दान दक्षिणाको काम गरेको थिएन तर लतामायालाई आफ्नो पति नरकमा जान्छन् भन्ने कुराले चिन्ता परेको थियो त्यसैले रोई कराइ आफ्नो छोरासँग दान दक्षिणा र किरिया गर्ने सम्बन्धमा जोड गरेकी छ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने लतामायाले आफ्नो पतिको मृत्युपछि पनि पतिको आदर र सत्कार गरेकी छ । यस्तै गरी उपन्यासमा रञ्जनादेवीले पुरुषप्रति नकारात्मक दृष्टिकोणले हेरेकी छ ।

रञ्जनादेवीको पति गोदत्तप्रसादले अनेक स्त्रीसँग सम्बन्ध राखेकोमा घृणा व्यक्त गरेकी छ । उसले लोग्नेमान्छेहरूले त हामी स्वास्नीमानिसलाई मनोरञ्जनको साधन, भोगको साधन सम्भन्छन् (पृ.११४) भन्ने दृष्टिकोण राखेकी छ । उसले नारीहरूलाई भौतिक सुखमा लोभ देखाएर पुरुषले नारीप्रति भोग गर्ने सोच राखेकी छ । रञ्जनादेवीले गोदत्तप्रसादलाई नारीहरूले भौतिक सुख सम्पति भन्दा पनि साँचो प्रेम चाहन्छन् भनेकी छ । उसले नारीहरूले आफ्नो पतिले आफैलाई मात्र प्रेम गरोस्, उसमा आफ्नो एकलौटी मात्र अधिकार होस् भन्ने नारीहरूको चाहानालाई गोदत्तप्रसादसँग व्यक्त गरेकी छ । उसले नारीले आफ्नो प्रेमीलाई हृदय भित्र लुकाएर राखेकी हुन्छे त्यसैले आफ्ना हृदयको व्यक्तिलाई कसैले हेरेकोसम्म पनि देख्न चाहदैनन् । आफू जस्तै अधि अरू भइरहेकी भन् स्वस्नीमान्छे ले त दोहोरो ख्याल ठट्टा त परै जाओस् त्यस दृष्टिले मुसुक्क हाँसेकोसम्म जिन्दगीसम्म पनि देख्न, हेर्न, र सुन्न चाहदैनन् (पृ.१०६) भन्दै पुरुषलाई आफ्नो हृदयका व्यक्तिको रूपमा हेर्न चाहन्छे । उसले पुरुषको पूजा गर्न चाहन्छे, र उनै पूज्य व्यक्तिको प्रेमलाई मात्र पवित्र प्रेम

ठान्दछे तर अफसोच तर उसको पतिले अन्य नारीसँग सम्बन्ध राख्दै हिडेको छ । त्यसमा उसले घृणा गरेकी छ । उसले नारीले पुरुषको अध्यात्म प्रेमलाई पाउन कुनै छाप्रो रोज्न परोस् र भातको बदलामा भटमास होस् भन्ने सम्पूर्ण नारीहरूको इच्छा प्रकट गरेकी छ । नारीहरूले आफ्नो जीवनमा उही व्यक्ति मात्र छान्दछन् जसले उनीहरूको सुःख दुःख, रोग निरोग, यौवन र बूढी हुँदासम्म पनि साथ दिओस् भन्ने चाहना राखेकी छ । आफ्नो सर्वश्व नै पुरुषलाई दिन्छन् भन्ने रञ्जनादेवीले सम्पूर्ण नारीहरूको इच्छा प्रकट गरेकी छ तर लोग्ने मान्छेले स्वास्नी मान्छेको यिनै राम्रा कुराको फाइदा उठाउँछन् भन्ने धारणा उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेकी छ : “तर अफसोस् ! लोग्नेमान्छेहरूले यसमा कृतज्ञता प्रकट नगरीकन उल्टो यसलाई आफ्नो अधिकार सम्भन्ने भूल गरिरहेका छन् । बस्, संसारमा उठिरहेको दुःख र वैमनस्यको एउटा मूल कारण यही हो” (पृ.१०७) ।

प्रस्तुत कथनले लोग्नेमान्छेले स्वास्नीमान्छेले गरेको माया, प्रेम, सद्भाव आधारको फाइदा उठाउँछन् । स्वास्नीमान्छेले गरेको पूजालाई लोग्नेमान्छेले कुनै कृतज्ञता प्रकट गर्दैनन् त्यस्तो पूजा सद्भाव मायालाई आफ्नो अधिकार सम्भन्ने भूल गरेका छन् भन्दै रञ्जनादेवीको पुरुषप्रतिको नकारात्मक दृष्टिकोण प्रकट गरेको छ ।

उपन्यासमा रञ्जनादेवीले पुरुषले केवल यौवन रूप हुँदासम्म नारीलाई प्रेमको ढाँग गर्दछन् भन्ने दृष्टिकोण राखेकी छ । उसले नानीथकुंलाई सम्झाउँदै आफ्नो पुरुषप्रतिको दृष्टिकोण व्यक्त गरेकी छ । रञ्जनादेवीले पुरुषले यौवन सुन्दरता हुन्जेलसम्म मात्र राम्रो व्यवहार गर्दछन् । जब स्वास्नीमान्छेको यौवन ढल्कदै जान्छ गालामा चाउरी पर्दै जान्छ त उनीहरूले एकपछि अर्को गर्दै कैयौं नारीसँग सम्बन्ध राख्दै जान्छन् भन्ने भनाइ उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेकी छ :

हाम्रो गालामा पनि पानि छउन्जेल, हाम्रो यौवनमा मस्ती छउन्जेल मात्र हामी लाग्ने मानिसलाई राम्रो लाग्छौं, मीठा हुन्छौं, गालामा पानि कम हुनासाथ अनि यौवनमा कम हुनासाथ अनि मस्तानी सकिनासाथै हामी उनीहरूलाई खल्लो लाग्न थाल्छौं, अनि दुध नदिने गाई धपाएभै धपाइ दिन्छन् । उनीहरूको प्रेम हामीहरूको दिललाई पाएर हुने होइन, हामीहरूको प्रेम भक्ति, श्रद्धा, अर्पण र अनन्यताबाट प्रभावित र प्रेरित भएर पनि हामीहरूमाथि उनीहरूको प्रेम हुने होइन, केवल हामीहरूको यौवनीय रस र रूपबाट आकर्षित भएर उनको अस्तित्व छउन्जेल मात्र उनीहरूले हामीलाई माया गर्छन्, प्रेम गर्छन् अनेक गर्छन् । एकसित प्रेम गर्दागर्दै अर्कोमा, त्यसमा भन्दा यौवनीय रस र रूप वा सौन्दर्य र हिसी बढ्ता भएको पायो भने एकलाई छोडेर अर्काको पछि दौडनलाई पनि उनीहरूलाई आइतबार चाहिँदैन (पृ.११४) ।

प्रस्तुत कथनद्वारा रञ्जनादेवीले आफ्नो पुरुषप्रतिको दृष्टिकोण नानीथकुंलाई व्यक्त गरेकी छ । उसको पतिले आफ्नो यौवन हुँदासम्म आफूलाई माया गरेको र यौवन सकिएपछि आफूलाई वास्ता नगरेको भनाइ रहको छ । रञ्जनादेवीले जसले यौवन हुँदासम्म मात्र माया गरे जस्तो ढोंग गर्छन् त्यस्ता पुरुषप्रति आक्रोश व्यक्त गरेकी छ । उसले त्यस्ता ढोंगी पुरुषको चरित्रका बरेमा नानीथकुंलाई भनेकी छ । हाम्रो कतिपय समाजमा अबै पनि नारीहरू पुरुषको भोग मेटाउने साधन मात्र भएर वस्तु परेको छ । त्यस्ता पुरुषहरूले नारीको गालामा पानी हुन्जेल मस्ती हुँदा मात्र नारीलाई प्रेम गर्दछन् । जब नारीहरू समयक्रमसँगै आमा बन्दछन् अनि यौन शक्ति कम हुँदै जान्छ अनि कमजोर हुन्छन् तब त्यस्ता पुरुषले दुध नदिने गाई धपाए जस्तै गरी नारीलाई घरबाट लखेटिदिन्छन् । नारीले पुरुषका निम्ति श्रद्धा, प्रेम गर्दछन् तब पुरुषले उनीहरूको प्रेमलाई पाएर खुशी हुने होइन, मात्र यौन रस चुस्न पाएर खुशी हुन्छन् । उनीहरूको मन भरिन्छ अनि नारीको यौन शक्ति कम भए जस्तो लाग्छ अनि पशुसह व्यवहार गर्दछन् । एउटा नारीबाट इच्छा पुरा नभएपछि अर्को नारीको यौन रस चुस्न हिँड्छन् । नारीलाई खोक्रो प्रेमको नाटक गरेर आफ्नो जालमा फसाएर आफ्ना यौन इच्छा पुरा गर्न पुरुषलाई कुनै समय चिहँदैँन । जहिले चाहियो त्यहिले एकपछि अर्को गर्दै नारी फेर्दै हिँड्छन् । यसरी हाम्रो समाजमा एकपछि अर्को नारीहरू पुरुषको यौन इच्छा पुरा गर्ने साधन बनेका छन् । रञ्जनादेवीले त्यस्ता ढोंगी पुरुषप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण व्यक्त गरेको पाइन्छ ।

उपन्यासमा गोदत्तप्रसादप्रति नानीथकुंको सुरु सुरुमा सकारात्मक दृष्टिकोण पाइन्छ । उसले गोदत्तप्रसालाई प्रेम गरेकी छ । आफ्नो बाबुको उपचारमा सहयोग गरेको र बाबु मर्दा सहानुभूति प्रकट गरेकाले नानीथकुंले गोदत्तप्रसादलाई प्रेमको नजरले हेरेकी छ । नानीथकुंले आफू स्वास्नीमान्छे भएको र गोदत्तप्रसाद लोग्ने मान्छे भएकाले जिन्दगीको बाटो देखाउने कुरामा विश्वास गरेकी छ । गोदत्तप्रसादप्रति विश्वास राखेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “म स्वास्नीमान्छे हुँ, मेरो कहाँ त्यति बुद्धि हुन्छ कि म तँपाइलाई उपाय बताउन सकूँ, तँपाइले नै उपाय बताएर मेरो जिन्दगीलाई बाटो देखाउनुहोस्” (पृ.१००) ।

प्रस्तुत कथनमा नानीथकुंले गोदत्तप्रसादलाई आफू स्वास्नीमान्छे भएको र गोदत्तप्रसाद लोग्नेमान्छे भएकाले बुद्धि हुने महान् व्यक्ति ठानेकी छ । उसले आफ्नो जिन्दगीको बाटो देखाउने मार्गदर्शिका रूपमा गोदत्तप्रसादलाई हेरेकी छ । उसले पुरुषलाई

सबथोक सम्भेकी छ । उसको यस बनाईले पुरुष नै नारीका लागि महान् व्यक्ति हुन् भन्ने सोच राखेको प्रष्ट हुन्छ ।

यसरी उपन्यासमा लतामायाले पतिलाई ईश्वर मानेर सकारात्मक दृष्टिकोणले हेरेकी छ भने रञ्जनादेवीले आफ्नो लोग्नेलाई घृणाको रूपमा हेरेकी छ । नानीथकुंले सुरु सुरुमा गोदत्तप्रसादलाई प्रेमको रूपमा हेरे पनि उसको वासनात्मक चरित्र थाहा पाएपछि घृणाको भावले हेरेको पाइन्छ ।

४.६ नारी सशक्तीकरणको चित्रण

नारीलाई बल प्रदान गर्नु, आत्मनिर्भर बनाउनु, हौसला दिनु नै नारी सशक्तीकरण हो । एक चिहान उपन्यासमा पनि नारी सशक्तीकरणको चित्रण पाइन्छ । नारी मुक्तिका लागि सङ्घर्षको आह्वान र नारी उत्थानका लागि पुरुषको समर्थन जस्ता आधारमा एक चिहान उपन्यासमा नारी सशक्तीकरणको विश्लेषण गरिन्छ ।

४.६.१ नारी मुक्तिका लागि सङ्घर्षको आह्वान

एक चिहान उपन्यासमा सामन्ती समाजका नारीलाई पुरुषले भोग गर्ने साधन, सन्तान उत्पादनको मेसिनका रूपमा लिने जस्ता पक्षको चित्रण मात्र नभएर नारी मुक्तिका लागि गरेका विभिन्न प्रयासहरूको पनि चित्रण पाइन्छ । उपन्यासको सुरु भागदेखि नै पुरुषले नारीलाई आर्थिक समस्याको फाइदा उठाएर आफ्नो जालमा पार्न खोजेको चित्रण पाइन्छ भने बीच भागमा नारी जागरणका स्वरहरूको पनि चित्रण पनि पाइन्छ । नारीको अवस्था सुधार नभई समाज परिवर्तन हुन सक्दैन भन्ने नारीवादी मान्यता अनुसार प्रधानले यस उपन्यासमा नारी मुक्तिका लागि सङ्घर्षको आह्वान गरेका छन् ।

उपन्यास भित्र रञ्जनादेवी नारी मुक्ति अभियानको प्रमुख चरित्रका रूपमा उपस्थित भएकी छ । उसले शिक्षित, सचेत नारी पात्रका रूपमा उपन्यासमा कार्यव्यापार गरेकी छ । उसले पुरुषप्रधान समाजमा नारीको यौवन हुँदासम्म मात्र नारीलाई माया प्रेम गर्ने जब नारीमा यौन शक्ति कम हुँदै जान्छ तब नारीलाई दुध नदिने गाई धपाए जस्तै धपाउने पुरुषहरूप्रति नारी सचेत हुनुपर्ने कुराको ज्ञान नानीथकुंलाई दिएको कुरा यसरी व्यक्त भएको छ : “स्वास्तीमान्छेको इज्जत स्वास्तीमान्छेले नै राख्न जान्नुपर्छ । स्वास्तीमान्छेले नै

आफूलाई त्यसरी बाटोमा फुलिरहेको फूल सम्भन थाले भने लोग्ने मान्छेहरूले हामीलाई केही गन्लान् ? अनि यसरी सस्तो खैराँती हुनु हुन्न नानीथकुं !” (पृ.११२)

प्रस्तुत कथनमा स्वास्नीमान्छेको इज्जत स्वास्नीमान्छेले नै राख्नुपर्दछ भनिएको छ । एउटा स्वास्नीमान्छेको पीडामा अर्को स्वास्नीमान्छेले सहयोग गर्नुपर्दछ । नारी नारी मिलेपछि मात्र पुरुषले नारीप्रति शोषण गर्न डराउँछन् । नारीले आफ्नो अस्तित्वको पहिचान गर्नुपर्दछ । आफ्नो मौन र नारीलाई बाटोमा फुलेको फूल जस्तै जसले मन लाग्यो त्यसले टिप्न दिनु हुँदैन । नारीको नारीत्व केवल भोगका निमित्त होइन र पुरुषका लागि नारीको नारीत्व सिर्जेको होइन नारीको शरीरमा नारीकै मात्र अधिकार हुन्छ । त्यसैले प्रत्येक नारीले आफ्नो नारीत्वको पहिचान गर्नुपर्दछ र त्यसका निमित्त पुरुषसँग विद्रोह समेत गर्नसक्नुपर्दछ । नत्र पुरुषले सधैं नारीलाई आफ्नै अधिकार सम्भन्ड्छन् र जति बेला पनि यौन शोषण गर्छन् । त्यसैले एउटा नारीको नारीत्वमा दाग लाग्नु सबै नारीको नारीत्वमा दाग लाग्नु हो भन्दै नारी नारी मिलेर आफ्नो नारीत्वको निमित्त पुरुषसँग विद्रोह गर्नुपर्ने कुरा रञ्जनादेवीले नानीथकुंलाई भनेकी छ । रञ्जनादेवीले नानीथकुंलाई तीन सन्तानको बाबु गोदत्तप्रसादको जालमा फस्नबाट सचेत गरेकी छ । रञ्जनादेवीले नानीथकुंलाई नारीको अस्तित्वको पहिचान गराएकी छ । उसले नानीथकुंलाई हामी स्वास्नीमान्छेले आफ्नो जीवन भोगका निमित्त अर्पण हुँदैन, हामी कुनै लोग्नेमानिसका निमित्त जन्मेका वा सिर्जेका जीव होइनौं (पृ.११३) भन्दै नानीथकुंलाई नारी अस्तित्व जोगाउन धेरै प्रयास गरेकी छ । यो प्रयास नारी सशक्तीकरणको ज्वलन्त उदाहरण हो ।

रञ्जनादेवीले नानीथकुंलाई नारी अस्तित्वको जागरण गराएबाट उसमा गोदत्तप्रसादको जालबाट उम्कन हौसला प्रदान भएको छ जसले गर्दा उसले डाक्टरसँग रञ्जनादेवीको प्रसंसा गरेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ । “स्वास्नीमान्छेको मूल्य र महत्त्व यस्तै एकाध जना स्वास्नीमान्छे भएर मात्र बाँचिरहेको छ, मजस्ता, स्वास्नीमान्छेहरू मात्र भएका भए समाजमा आज नरकका कीरा सिवाय केही हुँदैनथ्यो” (पृ.१३६) ।

प्रस्तुत कथनमा नानीथकुंले आफ्नो अस्तित्वको पहिचान गरी रञ्जनादेवीले नारी अस्तित्व जगाएको उसप्रति धन्यवाद ज्ञापन गरेकी छ । रञ्जनादेवीलाई उच्च दर्जाको नारीका रूपमा उभ्याएकी छ । उपन्यासमा नानीथकुंमा रञ्जनादेवीले प्रेम र वासनाको

फरक देखाएर सच्चा प्रेमी खोज्नका लागि नानीथकुंलाई प्रेरित गरेकी छ । मैले प्रेमको नाउँमा आफूलाई वासनाको आगोम भौंसिरहेको छु, रूप बेचिरहेको छु, जीन्दगी बेचिरहेको छु, अनि नारीजातिको गौरवलाई धमिलाइरहेकी छु , उसको इज्जत -आबरुलाई पानीमा बगाइरहेकी छु (पृ.१३६) भन्ने जस्ता नानीथकुंमा नारी अस्तित्वको पहिचान हुनु रञ्जनादेवीले नारी जागरणका लागि प्रयास गरेको ज्वलन्त उदाहरण हो । उसमा नारी जातिलाई गिराएर, खासाएर मैले समाजलाई नरकमा लैजान खोजिरहीछु डाक्टर साहेब ! नारी जातिको कलङ्क हुनबाट मलाई बचाइदिनु होला भन्ने ज्ञान पैदा भएको छ । यस्तो पैदा हुनुमा रञ्जनादेवीको नारी जागरणका लागि गरेका प्रयासको प्रतिफल हो ।

रञ्जनादेवीले नारी जागरणका लागि गरेका धेरै प्रयासहरू उपन्यासमा अभिव्यक्त भएका छन् । उसले नारीको चरित्रमा दाग लगाउन नदिन र यौवनमा कसैको हस्तक्षेप गर्न नदिनमा नारीको चरित्र निर्भर रहन्छ भन्ने कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त गरेकी छ : “नारी मूल्य रूप र यौवनमा होइन, तीनमा कसैको हमला गर्न नदिनमा र जीवनमा कुनै दाग आउन नदिने चरित्रमा छ ” (पृ.११७) ।

प्रस्तुत कथनमा नारीको मूल्य रूप र यौवनमा हुँदैन उसको चरित्रमा हुन्छ भनिएको छ । पुरुषले नारीको मूल्य केवल रूप र यौवनमा मात्र हुन्छ भन्दछन् तर नारीको मूल्य उसले अरूप्रति गर्ने व्यवहारमा हुन्छ, प्रेममा हुन्छ, अनि श्रद्धामा हुन्छ त्यसैले नारीले सत्चरित्रमा लागेर आफ्नो यौवन र रूपमा दाग लगाउन नदिने काम गर्नुपर्दछ । आफ्नो जीवनमा दाग लगाउनबाट जोगाउन पुरुषसँग विद्रोह गर्ने क्षमता नारीमा हुनुपर्दछ भन्दै रञ्जनादेवीले नानीथकुंलाई हौसला प्रदान गरेकी छ । उपन्यासमा रञ्जनादेवीले नारी नारीको एक आपसमा सम्बन्ध हुन्छ त्यसैले नारीले दुनियाँका सबै मानिसलाई हित गर्न नसके पनि स्वास्थ्यमान्छेको इज्जत र गौरवको मात्र ख्याल गर्न सकेपनि दुनियाँको दुःख केही हदसम्म कम हुन्छ भन्दै नानीथकुंलाई हौसला प्रदान गरेको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

तिमी मेरो आफ्नो जातकी मानिस हुनाले मेरो नातेदार हो । हरेक स्वास्थ्य मानिसले दुनियाँ भरका प्राणी अथवा मानिस मात्रको हित गर्न नसके पनि कमसेकम स्वास्थ्यमान्छे मात्रको इज्जत र गौरवको ख्याल राख्न सकेपनि दुनियाँको दुखको मात्रा यति घट्छ कि मानिसको वस्ती भित्र मात्र होइन, बाटो बाटोमा सुख हाँसिरहेको हामी पाउनेछौं (पृ.११५) ।

प्रस्तुत कथनमा रञ्जनादेवीले नानीथकं आफ्नो जातकी मान्छे, भएकोले उसको नातेदार भनेर नारी नारी बीचमा आपसी सम्बन्ध हुन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेकी छ । प्रत्येक नारीले दुनियाका सबै मान्छेलाई हित गर्नुपर्छ । नारीले सबै मान्छेको हित गर्न नसकेपनि नारी मात्रको हित गर्न सके पनि नारीले पुरुषबाट सहनुपरेको अन्याय, अत्याचार, दमन कम हुन्छ भन्ने सन्देश रञ्जनादेवीले नानीथकंलाई दिएकी छ । नारी नारीको दःख कम भएपछि प्रत्येक बस्तीमा खुसियाली छाउँनेछ अनि नारी र पुरुष मिलेर देश विकासमा अग्रसर हुनेछन् भन्दै रञ्जनादेवीले नारीको अस्तिव जगाउने प्रयासमा सधैं जुट्न आग्रह गरेकी छ । रञ्जनादेवीको यस कथनले प्रत्येक नारीलाई आत्मनिर्भर बन्न प्रेरित गरेको छ, यो पनि नारी सशक्तीकरणका लागि गरिएको एउटा महत्त्वपूर्ण प्रयास हो ।

रञ्जनादेवीले नारी भएर नारी अस्तित्वको पहिचान गर्न धेरै प्रयाहरू गरेकी छ । उपन्यासमा उसले नानीथकंलाई नारी अस्तित्वको पहिचान गर, नारीको अस्तिवलाई नगिराऊ भन्दै नारी जागरणको धेरै भनाई व्यक्त गरेकी छ । समाजमा नारी जाति भएकै कारण सबैतिर खुसि छाउँछ । नारीले समाजको शोभा बढाउछे भन्दै नारीको महत्त्वको गुणगान गाएको कुरा उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

नारी भएर तिमीले नारीको मूल्य पहिचान्न सक, नारीको महत्त्व बढाउन कोशिश गर । तिमिजस्ती नारी पाएर समाजले, हामी स्वास्नीमान्छेहरूले गौरवान्वित हुन सकौं । समाजको मर्यादा र गौरव नारीको मूल्यमा निर्भर छ । नारीको चरित्र हाँस पाएकोमा समाज, जाति वा देशमा सुखशान्ति सधैं खेलिरहन्छन् । यस्तो समाज, जाति वा देशका लोग्नेमान्छेहरूका मस्तक सधैं ठाडा हुन्छन् केटाकेटी विकासका भागी हुन्छन् (पृ.११७) ।

प्रस्तुत कथनमा नानीथकंका माध्यमबाट नारी जागरण गराउने प्रयास गरिएको छ । समाजमा नारीले आफ्नो मूल्य बढाउनुपर्छ, नारी जातिको चरित्रले नै समाजको गौरव बढाउँछ, त्यसैले समाजले नारी जाति पाएर गौरव गर्दछ । नारीमा त्यस्तो शक्ति हुन्छ जसबाट उसले समाजमा हाँसो, खुसि छाएर सबैतिर रमणीय बनाउन सक्छे, देश विकासमा अग्रसर हुन सक्छे । नारी जातिको मूल्य भएको देशमा नारी र पुरुष देश विकासमा सहभागि हुन्छन् र देशलाई उन्नतिको बाटोमा लैजान अग्रसर हुन्छन् । नारीको साथ पाएर पुरुषले जस्तोसुकै सफलता पनि प्राप्त गर्न सक्छ । त्यस्तो अवस्थामा लोग्नेमान्छेले आफ्नो शिर ठाडो पार्दछ । त्यसैले हामिले आफ्नो मूल्य पहिचान्न सक्नुपर्दछ, भन्दै नानीथकंका

माध्यमबाट रञ्जनादेवीले सम्पूर्ण नारीजातिलाई हौसला प्रदान गरेकी छ । यो पनि नारी सशक्तीकरणका लागि गरिएको महत्त्वपूर्ण प्रयास हो ।

रञ्जनादेवीले नारीको चरित्र उच्च भएको ठाउँमा पुरुषले नारीप्रति गौरव गर्दछ । नारी खुसि हुदा पुरुषले जस्तोसुकै परिश्रम गर्न पनि सक्दछन् त्यसैले नारीले आफ्नो चरित्र राम्रो बनाई राख्न नानीथकंलाई प्रेरित गरेको भनाई उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ : “नारीको चरित्र हाँस्न पाएको ठाउँमा पुरुषले आत्माले नाचन पाउँछ, त्यस्ता ठाउँमा अनि हौसला फुलन आइरहन्छ, फूर्ति मुस्कुराइरहन्छ र अभिमान बाँचिरहन्छ” (पृ ११७) ।

प्रस्तुत कथनमा रञ्जनादेवीले नारी खुसि भएको देख्दा पुरुषको आत्म खुसिले नाच्छ, अनि पुरुषलाई नारीको त्यो हाँसोले प्रत्येक काममा सफलता प्रदान गर्दछ भन्दै नारी र पुरुषको सहकार्य भन्ने उदार नारीवादी मान्यतालाई प्रस्तुत गरेकी छ । नारी केवल पुरुषको भोग्य वस्तु मात्र होइन उसले त पुरुषलाई हर सफलतामा साथ दिन्छे । उसको खुसि नै पुरुषको सफलताको बाटो हो त्यसैले नारीको मूल्य धेरै छ, जसलाई केवल भोग्य वस्तुका रूपमा लिइदैन, पुरुषको सहयात्रीका रूपमा पनि लिइन्छ । मानिस भौतिक उन्नति र सुविधाले मात्र खुसि हुदैनन् । नारी र पुरुष एकआपसमा मिलेर हर सुख दुःखमा साथ दिन सके आत्म खुसि राख्न सके मानिस पहिले खुसि हुन्छ । नारीले आफ्नो सत्चरित्र मार्फत पुरुषलाई सफलतामा साथ दिन सक्छे त्यसैले नारीको मूल्यको तुलना केवल यौन इच्छा पुरा गर्ने वस्तुसँग नगरी देशको गौरव बढाउने पुरुषलाई हरेक कदममा साथ दिने सहयात्रीसँग गर्नुपर्दछ । त्यसैले प्रत्येक नारीले आफ्नो अस्तित्व पहिचान गर्नुपर्दछ र नारी शक्तिको प्रस्फुटन गर्न सक्नुपर्दछ भन्दै नारीलाई हौसला प्रदान गर्ने काम उपन्यासमा रञ्जनादेवीबाट भएको छ ।

समग्रमा उपन्यासमा उपन्यासकार प्रधानले रञ्जनादेवीका माध्यमबाट नारीलाई हौसला प्रदान गर्ने, आत्मनिर्भर बनाउने काम गरेका छन् । उपन्यासमा रञ्जनादेवीले नारी अस्तित्व पहिचान गराउन, नारीको मूल्य बढाउन विभिन्न प्रयासहरू गरेकी छ । तिनै प्रयास नै नारी जागरणका लागि गरिएका महत्त्वपूर्ण प्रयासहरू हुन् ।

४.६.२. नारी उत्थानका लागि पुरुषको समर्थन

नारी र पुरुष शारीरिक बनावटका कारणले मात्र फरक छन् तर उनीहरूको क्षमता शक्ति उस्तै हुन्छ । पितृसत्ताले जर्कडिएको समाजमा नारीलाई सधैं तल्लो दर्जामा राखिएको हुन्छ भने पुरुषलाई उच्च दर्जामा राखिन्छ । नारी घरको काममा मात्र सीमित हुनुपर्दछ उसलाई कुनै कुरामा पनि स्वतन्त्रता दिइदैन । जसले गर्दा नारी उत्थानका लागि बाधा पुऱ्याएको छ । एक चिहान उपन्यासमा भने शिवनारानको माध्यमबाट नारी उत्थानका लागि धेरै प्रयास भएका छन् । शिवनारांले आफ्नो बहिनी नानीथकुंलाई विवाहाको लागि जीवन साथी रोज्ने स्वतन्त्रता दिएको छ यो पनि नारी उत्थानकै लागि गरिएको महत्त्वपूर्ण प्रयास हो ।

उपन्यासमा शिवनारांले घरका सबै नारीहरूलाई स्वतन्त्रता दिएको छ । उसले पुरुषले खाना खाएपछि मात्र खाना खाने प्रचलनको अन्त्य गर्ने पनि नारीजातिका लागि गरिएको सम्मान हो । शिवनारांले घरका सबै नारीलाई घरको गृहस्थी समाल्न मात्र सीमित नराखी घरबाट बाहिर गएर काम गर्ने अनुमति दिनु नारी उत्थानकै लागि गरिएको महत्त्वपूर्ण प्रयास हो । उसले आफ्नी श्रीमती हांकुमायालाई आफूसँगै खेतमा काम गर्ने स्वतन्त्रता दिएको छ । आफ्नी बहिनी नानीथकुं र लतामायालाई घरमै बसेर भए तापनि लुगा सिलाउने काम गर्न स्वतन्त्रता दिएको छ । यो नारी स्वतन्त्रताका लागि शिवनारांले गरेको महत्त्वपूर्ण प्रयास हो । उपन्यासमा शिवनारांले आफ्नी बहिनी सुब्बाले विवाह गर्न चाहेकोमा आक्रोश व्यक्त गरेको छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएकोले सुब्बासँग विवाह गरेपछि आफ्नी छोरीले सुख पाउने आशामा लतामायाले नानीथकुंको विवाह सूरमान सुब्बासँग गरिदिने कुरामा शिवनारांले आक्रोश व्यक्त गरेको छ । शिवनारांको आक्रोश उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

यस्तो पाप कहिल्यै पनि नचिताउनुहोला आमा ! यस्तो हामीले कहिल्यै सोच्नु ठीक छैन । हामीले अलिकति सुख पाउने आशामा उसलाई बेच्ने ? हामीले पाउने सुखको मूल्यमा नानीथकुंलाई बेच्ने ? यस्तो कुरा भूलेर पनि नसोच्नुहोला । हामी जीवनभर दुःखमै फसेर, अल्झेर, रगडिएर मरौं तर हाम्रो सुखको बदलामा हामीले आफ्नी बहिनी वा छोरीभतिजीलाई उनीहरूको जिन्दगीलाई दुःख सडकट नआफालौं, तपाईं मेरो यो कुरा वा सिद्धान्तलाई सधैं ध्यान दिनोस् कि कसैले पोइ, बाबु भएर पनि एउटा निहं थापेर बिहे गरी वासना तृप्त गर्न खोज्ने बदमास, बेवकूफ र शैतानले कसैलाई कहिल्यै सुख दिदैन र दिन पनि सक्दैन । के त्यस्ता बदमास, बेवकूफ र शैतानलाई दिए तपाईं नानीथकुंको सुन्दर जीवनलाई स्वाहा गर्न चाहानुहुन्छ ? (पृ.१५३)

प्रस्तुत कथनमा लतामायाले सूरमान सुब्बाको नोक्कर रामबहादुरले देखाएको लोभमा आएर आफ्नी छोरी सुरमान सुब्बालाई विवाह गर्न खोजेकी छ तर शिवनारांले आमालाई लोभलालाचमा आएर नानीथकुंको जिन्दगी बबार्द गर्न नहुने कुरामा आमालाई सम्झाएको छ । उसले सुखको आशामा सुब्बासँग बहिनीको विवाह गरिदिनु भनेको उसलाई बेचु हो भन्दै आफूले जीवनभर दुःख पाए पनि आफ्नी बहिनीलाई सूरमान सुब्बासँग विवाह नगरिदिने कुरा आमासँग व्यक्त गरेको छ । उसले बुढाहरूले कलिली केटीलाई विवाह गर्न खोज्नु वासना तृप्त गर्न खोजेको हो । त्यस्ता कामुक व्यक्तिलाई शिवनारांले बदमास, बेवकूप र शैतान भनी नामाकरण गरिएको छ । त्यस्ता व्यक्तिलाई आफ्नी बहिनी विवाह गर्नु भनेको बहिनीको जीवन नरकमा धकेल्नु हो भन्दै आमालाई सम्झाएको छ । शिवनारांको यस भनाई पनि नारी उत्थानका लागि गरिएको एउटा महत्त्वपूर्ण प्रयास हो ।

उपन्यासकारले नारी र पुरुषको सहकार्यमा जोड दिएका छन् । रञ्जनादेवीले नानीथकुंलाई सम्झाउँदै नारी र पुरुष एक आर्काका पुरक हुन् । नारी र पुरुषको परस्परको सहयोग, मेल र समन्वयनले यो सृष्टि चलेको छ । त्यसैले नारी र पुरुषको सहकार्य हुनुपर्दछ भन्ने विचार रञ्जनादेवीले नानीथकुंसँग राखेकी छ । उसको यस विचार उपन्यासमा यसरी व्यक्त भएको छ :

हामी लोग्नेमानिस र स्वास्नीमानिसको यही परस्परको सम्बन्ध, सहयोग, मेल र समन्वयले नै सृष्टि अगाडि बढिरहेको छ र संसारमा प्रगति आइरहेको छ । हामीलाई उनीहरू चाहिन्छ र अनीहरूलाई हामी चाहिन्छौं, यो होइन भनी कसैले भन्न सक्तैन । अभि चाहिन्छ मात्र होइन, अनिवार्य छ र एकविना अर्को एकदम अपूर्ण छ (पृ ११५) ।

प्रस्तुत कथनमा लोग्नेमानिस र स्वास्नीमानिसको एकआपसमा सम्बन्ध, सहयोग, समन्वयले यो सृष्टि चलेको हुन्छ । संसारको प्रगतिका लागि पनि लोग्नेमान्छे र स्वास्नीमान्छेको एकआपसमा मेल हुनु आवश्यक छ । जीवनका हरेक पाइलामा लोग्नेमानिसलाई स्वास्नीमानिसको र स्वास्नीमानिसलाई लोग्नेमानिसको सहयोग चाहिन्छ र अनिवार्य हुन्छ भन्दै रञ्जनादेवीले उदारनारीवादी मान्यता प्रकट गरेकी छ । उसको यो कथनले नारी मुक्तिका लागि, नारीले प्रगति गर्नका लागि पुरुषको समर्थनको आवश्यक भएको कुरा प्रकट गरेकी छ ।

यसरी एक चिहान उपन्यासमा नारी सशक्तीकरणका लागि रञ्जनादेवी र शिवनारां महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् । रञ्जनादेवी जस्ती सचेत नारी र शिवनारां जस्तो नारीलाई सम्मान गर्ने पुरुष यो समाजमा भए नारीले भोग्नुपर्ने दुःख पीडा र दमनको अन्त्य भई सुख शान्ती सबैतिर फैलनेछ भन्ने सन्देश यी दुई पात्रहरूबाट पाइन्छ ।

४.७ नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोण

एकचिहान उपन्यासमा उपन्यासकारले नारीपात्र र पुरुषपात्रका माध्यमबाट नारीका पक्षमा जे जति भनाई व्यक्त गरेका छन् त्यो नै लेखकको नारीप्रतिको दृष्टिकोण हो । उनले उपन्यासमा नारीजातिलाई आफ्नो नारीत्वको रक्षा गर्न प्रेरित गरेका छन् । नारीजातिको उन्नति गर्न पुरुषको समर्थन देखाएका छन् । यो पनि लेखकको नारीप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोण हो ।

उपन्यासमा मुख्यतः रञ्जनादेवी र शिवनारांका माध्यमबाट उपन्यासकारले नारीपक्षीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासकारले रञ्जनादेवीलाई सचेत, शिक्षित नारीपात्रका रूपमा उभियाएका छन् । आफ्नो पतिसँग नडराउने र लोग्नेको कुप्रवृत्तिलाई लोग्नेकै अगाडि औल्याउनु सक्ने नारीपात्रका रूपमा रञ्जनादेवीलाई उपन्यासमा प्रस्तुत गरेर पनि नारीप्रतिको सम्मान र हौसला बढाएका छन् । उपन्यासमा रञ्जनादेवीका माध्यमबाट उपन्यासकारले नानीथकुंको गिरिसकेको नारीत्वको समेत रक्षा गरेका छन् । रञ्जनादेवीले नानीथकुं नारीत्वको मूल्य पहिचान गराउन, नारीत्व बचाउन जे जति प्रयास गरेका छन् त्यो नै लेखकको नारीप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोण हो । उपन्यासकारले रञ्जनादेवीका माध्यमबाट नारीपक्षीय दृष्टिकोण यसरी प्रस्तुत गरेका छन् : “स्वास्नीमान्छेको इज्जत स्वास्नीमान्छेले राख्न जान्नुपर्छ । स्वास्नीमान्छेले नै आफूलाई बाटोमा फुलिरहेको फूल सम्भ्रन थाले भने लोग्नेमान्छेहरूले हामीलाई केही गन्लान् अनि ? यसरी साने र खैराँती हुन हुन्न नानीथकुं !” (पृ.११२)

उपन्यासकारले रञ्जनादेवीका माध्यमबाट सम्पूर्ण नारीजातिलाई आफ्नो अस्तित्व पहिचान गर्न प्रेरित गरेका छन् । उनले नारीजाति लोग्नेमान्छेको इच्छा मात्र पूर्ति गर्न जन्मेका होइनन् । त्यसैले सबै नारीहरूले आफूलाई कमजोर नठानी आफ्नो मूल्यको पहिचान गर्नुपर्छ भन्दै नारीजातिलाई हौसला प्रदान गरेका छन् । यो पनि लेखकको नारीप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोण हो ।

उपन्यासकारले रञ्जनादेवीकै भनाईबाट नारीजातिले गर्दा समाज, देश सुःखशान्ति खेलिरहन्छ भन्दै नारीजातिलाई उच्च दर्जामा राखेका छन् । रञ्जनादेवी नानीथकुंलाई नारी अस्तित्वको पहिचान गराउने कुराका माध्यमबाट लेखकले सम्पूर्ण नारीजातिलाई नै नारी मूल्यको पहिचान गर्न सन्देश यसरी दिएका छन् :

नारी भएर तिमीले नारीको मूल्य पहिचान्न सक, नारीको महत्त्व बढाउन कोशिश गर । तिमीजस्ती नारी पाएर समाजले, हामी स्वास्नीमान्छेले गौरवान्वित हुन सकौं । समाजको मर्यादा र गौरव नारीको मूल्यमा निर्भर छ । नारीको चरित्र हाँस पाएको समाज, जाति वा देशका लोग्नेमान्छेहरूका मस्तक सधैं ठाडा हुन्छन्, केटाकेटीहरू विकासका भागी हुन्छन् (पृ.११७) ।

प्रस्तुत कथनमा उपन्यासकारले रञ्जनादेवीका माध्यमबाट नारीलाई आफ्नो अस्तित्व पहिचान गर्ने सन्देश दिएका छन् । स्वास्नीमान्छेकै कारण समाजको मान मर्यादा गौरव बस्दछ । स्वास्नीमान्छेकै कारण देशमा सुःखशान्ति छाउँछ, समाजको उन्नति हुन्छ भन्दै स्वास्नीमान्छेलाई देश विकासको प्रमुख तत्वका रूपमा हेरेर लेखकले नारीजातिलाई उच्च स्थान दिएका छन् । यो पनि लेखकको नारीपक्षीय सकारात्मक दृष्टिकोण हो ।

उपन्यासकारले शिवनारांका माध्यमबाट पनि आफ्नो नारीपक्षीय दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उपन्यासमा शिवनारांले आफ्नो घरका सम्पूर्ण नारीहरूलाई स्वतन्त्रताको अधिकार दिएका छन् । उनले आफ्नी बहिनीलाई जीवन साथि रोज्ने स्वतन्त्रता दिएका छन् । उपन्यासकारले नारीजातिलाई दिएको स्वतन्त्रताको निहुँमा आजभोली हुँदै गरेको छाडा प्रवृत्तिप्रति पनि व्याङ्ग्य गरेका छन् । शिवनारांको माध्यमबाट लेखकले नारी स्वतन्त्रताको नाउँमा भएको गलत प्रवृत्तिका बारेमा आफ्ना विचार यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

कहिले यस्तो वाहियाति र मनपरि कुरा पनि सिद्धान्त हुन सक्छ ? यो प्रेम होइन वासना हो, यो स्वतन्त्रता होइन र यो विवाह होइन, बदमाशी हो , यस्तो उट्पटयाड कुरालाई, उच्छृङ्खलतालाई म कहिले पनि मान्यता दिन सक्तिनँ, सहने पनि छैनँ । यस्तो पशुकामलाई म समाजको नराम्रो सम्बन्ध मात्र मान्दिनँ होइन, यसलाई म समाजको विच्छेदन नै मान्दछु (पृ.१२७) ।

प्रस्तुत कथनमा उपन्यासकारले प्रेम र वासनालाई हेर्ने फरक दृष्टिकोण बनाएका छन् । प्रेममा शारीरिक सुख भन्दा पनि पहिले भावनात्मक सम्बन्ध हुनुपर्ने मान्यता राखेका छन् । शारीरिक सुखलाई उनले प्रेम नभनेर एउटा बदमासी इच्छा पूर्ति गर्ने माध्यम मात्र ठानेका छन् । विवाह अगाडि नै शारीरिक सम्बन्धको चाहना राख्नु समाजको लागि एउटा कलङ्कको रूपमा मानेका छन् । गोदत्तप्रसाद एक प्रेमी नभएर लेखकीय दृष्टिमा समाजको

एक पशुतुल्य व्यवहार भएको कलङ्कित पुरुष हो भन्ने मान्यता पाइन्छ । उपन्यासकारले स्वतन्त्रताको दुरूपयोगको परिणामका बारेमा पनि बोलेको पाइन्छ उक्त कथनलाई यसरी बुझ्न सकिन्छ :“स्वतन्त्रताको नाउँमा तिमीले भनेभैँ उच्छृङ्खलतालाई पनि आजकल स्वतन्त्रताको मान्यता दिन लागिरहेको देख्दछु, जसको परिणामस्वरूप आज समाजमा राम र सीता मरेर रावण र शूर्पणखा मात्र जन्मिरहेका छन्” (पृ.१२७) ।

प्रस्तुत कथनमा उपन्यासकारले स्वतन्त्रताको परिणामप्रति पनि केही आपत्तिजनक दृष्टि राखेका छन् । स्वतन्त्रता दिनुपर्छ तर भोलिका दिनमा स्वतन्त्रताको आडम्बरमा समाजमा राम र सीता हराएर रावण शूर्पणखा पनि जन्मिने र समाजिक मूल्य मान्यतामा आँच आउने होकि भन्ने धारणा लेखकको रहेको छ ।

यसरी उपन्यासकारले विभिन्न पात्रका माध्यमबाट नारी स्वतन्त्रताका लागि आज उठाएको पाइन्छ । उनले पात्रहरूलाई नारी स्वतन्त्रताका लागि पक्ष र विपक्षमा बोल्न दिएर नारी स्वतन्त्रताकै विजय भएको र नारी स्वतन्त्रता पाउनु पर्छ भन्ने मान्यतासँगै उपन्यासको अन्त्य गरिएको छ । कहि कतै उपन्यासकारले स्वतन्त्रताको नाउँमा समाजमा विकृति नफालियोस् भन्ने पनि धारणा राखेको पाइन्छ । उपन्यासको अन्त्यतिर गोदत्तप्रसादद्वारा गभिर्णी भएकी नानीथकुंलाई रामखेलावनले निस्वार्थ प्रेम गरी विवाह गरेकावाट पनि उपन्यासकारले नारीजातीको सम्मान गरेका छन् र सकारात्मक नारीपक्षीय दृष्टिकोण रहेको छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

निष्कर्ष

५.१ निष्कर्ष

हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा नारीवाद शीर्षकको प्रस्तुत शोधकार्यलाई जम्मा पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो परिच्छेदमा शोध परिचय प्रस्तुत गरिएको छ, जस अन्तर्गत क्रमशः शोधको परिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता, सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन विधि, सैद्धान्तिक ढाँचा र शोध विधि, शोध कार्यको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस शोधको दोस्रो परिच्छेदमा नारीवादको सैद्धान्तिक स्वरूप र उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा भन्ने शीर्षक रहेको छ, जस अन्तर्गत विषय परिचय, नारीवादको परिचय, नारीवादको परिभाषा, पाश्चात्य जगतमा नारीवादी चिन्तन, नेपाली जगतमा नारीवादी चेतना, नारीवादका मान्यताहरू, नारीवादका प्रकारहरू, उपन्यास विश्लेषणको ढाँचा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यस्तै उपन्यास विश्लेषणका ढाँचाहरू क्रमशः पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण, नारी स्वतन्त्रता र समानता, नारी नारी बीचको सम्बन्ध, पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण, नारी सशक्तीकरणको चित्रण, नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोण रहेका छन् । यिनै ढाँचाहरूका आधारमा तेस्रो परिच्छेदमा *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासको नारीवादी विश्लेषण गरिएको छ भने चौथो परिच्छेदमा *एक चिहान* उपन्यासको नारीवादी विश्लेषण गरिएको छ ।

यस शोधको तेस्रो परिच्छेदमा *स्वास्नीमान्छे* उपन्यास नारीवादी शीर्षकमा केन्द्रित रहेको छ । यस परिच्छेदमा पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण, नारी स्वतन्त्रता र समानता, नारी नारी बीचको सम्बन्ध, पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण, नारी सशक्तीकरणको चित्रण, नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोण जस्ता उपन्यास विश्लेषणका ढाँचाका आधारबाट *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासको नारीवादी विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासकी मोतीमाया, प्रमोद र मोहनबहादुर जस्ता पुरुषपात्रबाट शोषित हुँदै शारीरिक तथा मानसिक उत्पीडन भोग्न बाध्य भएकी छ । ऊ नचाहाँदा नचाहाँदै मैयानानीको कोठीमा पुगेकी छ । मैयानानीकै माध्यमबाट उसले आफ्नो अधिकार प्राप्त गरेकी छ । मैयानानीले नारी उद्धार संस्था खोलेर नारीहरूलाई आर्थिक रूपमा सबल बनाउनुका साथै आत्मनिर्भर बन्न पनि हौसला प्रदान गरेकी छ र

नारीको नारीत्व जोगाउन प्रयास गरेकी छ । विनोदले प्रमोदको घरलाई मैयाँ-मन्दिर बनाएकाले लेखकले पनि विनोदका माध्यमबाट आफ्नो नारीप्रतिको स्वतन्त्रता र समानताको हकप्रतिको नारीवादी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् ।

यस शोधको चौथो परिच्छेदमा *एक चिहान* उपन्यासमा नारीवाद शीर्षकमा केन्द्रित रहेको छ । यस परिच्छेदमा पितृसत्तात्मक समाजको चित्रण, नारी स्वतन्त्रता र समानता, नारी नारी बीचको सम्बन्ध, पुरुषप्रति नारीको दृष्टिकोण, नारी सशक्तिकरणको चित्रण, नारीप्रति लेखकीय दृष्टिकोण जस्ता उपन्यास विश्लेषणका ढाँचाका आधारबाट *एक चिहान* उपन्यासको नारीवादी विश्लेषण गरिएको छ । उपन्यासकी प्रमुख नारीपात्र नानीथंकु आर्थिक समस्याका कारण डाक्टर गोदत्तप्रसादबाट शोषित हुन पुगेकी छ । गोदत्तप्रसादले नानीथंकुलाई साँचो प्रेम नगरेर प्रेमको नाटक गरेको छ । नानीथंकुले गोदत्तप्रसादबाट शारीरिक र मानसिक उत्पीडन भोगेकी छ । रञ्जनादेवीले नानीथंकुलाई उसको अस्तित्वको पहिचान गराउन प्रयास गरेकी छ । अन्त्यमा गोदत्तप्रसादद्वारा गर्भिणी भएकी नानीथंकुलाई रामखेलावनले प्रेम विवाह गरी नारीप्रतिको सम्मान गरेबाट लेखकको नारीप्रतिको सम्मान भएको कुरा प्रष्टिएको छ ।

यस परिच्छेदको पाँचौँ परिच्छेदमा *स्वास्नीमान्छे* र *एक चिहान*को तुलनात्मक अध्ययन तथा मूल्याङ्कन गरिएको छ । उपन्यासको तुलनात्मक अध्ययन गरी त्यसको समग्र निष्कर्षलाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रधानका *स्वास्नीमान्छे* र *एक चिहान* उपन्यास समान कोणका नारीवादी उपन्यास हुन् । *एक चिहान* उपन्यासका नारीपात्रहरू भन्दा *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासका नारीपात्रहरू बढी शोषित र उत्पीडित छन् । *एक चिहान* उपन्यासका पुरुषहरूले भन्दा *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासका पुरुषहरूले नारीहरूलाई यौन प्यास मेटाउने साधनका रूपमा लिएका छन् । *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासका नारीपात्रहरू भन्दा *एक चिहान* उपन्यासका नारीपात्रहरूले पात्रहरूले व्यक्तिगत, पारिवारिक, आर्थिक स्वतन्त्रता पाएका छन् । *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा नारीनै नारीको विरोधीको रूपमा देखा परेका छन् भने *एक चिहान* उपन्यासमा नारी नारी बीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध रहेको छ । *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासकी मोतीमाया, कमला जस्ता नारीपात्रले पुरुषले पुरुषलाई उच्च कोटिमा राखेका छन् भने *एक चिहान* उपन्यासकी रञ्जनादेवीको पुरुषप्रति नकारात्मक दृष्टिकोण रहेको छ । *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासकी

मैयाँनानीले नारी उद्धार संस्था खोलेर नारीहरूलाई आत्मनिर्भर बन्न हौसला प्रदान गरेकी छ भने *एक चिहान* उपन्यासमा भने रञ्जनादेवीका माध्यमबाट नारी अस्तित्वको पहिचान गराउने कार्य भएको छ । *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासको अन्त्यमा प्रमोदको घर मैयाँ-मन्दिर नामकरण गराएर नारीलाई विजय गराएबाट लेखकको नारीप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोण रहेको छ । *एक चिहान* उपन्यासमा गर्भिणी नानीथंकुलाई रामखेलावनले प्रेम विवाह गराएर लेखकले नारीप्रतिको सम्मान व्यक्त गरेका छन् । त्यसैले *एक चिहान* उपन्यास भन्दा *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा प्रगाढ रूपमा नारीवादी चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । समग्रमा *स्वास्नीमान्छे* र *एक चिहान*बाट प्राप्त निष्कर्षलाई तल बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ :

१. *स्वास्नीमान्छे* र *एक चिहान* उपन्यासका नारीपात्रहरू पुरुषद्वारा शोषित छन् ।
२. *एक चिहान* उपन्यासका नारीपात्रहरूले व्यक्तिगत, पारिवारिक, आर्थिक स्वतन्त्रता प्राप्त गरेका छन् ।
३. *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासकी नारीपात्र मैयाँनानीले नारी स्वतन्त्रता र समानताको लागि विद्रोह गरेकी छ ।
४. *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा नारी नै नारीका विराधी छन् भने कतै मैत्रीपूर्ण भावना देखिन्छ ।
५. *एक चिहान* उपन्यासमा नारी नारी बीच मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध रहेको छ ।
६. *स्वास्नीमान्छे* र *एक चिहान* उपन्यासका नारीहरूले पुरुषहरूलाई नकारात्मक र सकारात्मक दुबै दृष्टिकोणले हेरेका छन् ।
७. *स्वास्नीमान्छे* उपन्यासमा नारी उद्धार संस्थाका माध्यमबाट नारीहरूलाई आत्मनिर्भर बन्न हौसला दिइएको छ र नारी अस्तित्वको रक्षा गर्न मदत पुगेको छ ।
८. *एक चिहान* उपन्यासमा नारी अस्तित्वको पहिचानका लागि प्रयासहरू भएका छन् ।
९. *स्वास्नीमान्छे* र *एक चिहान* दुबै उपन्यासमा नारी उन्नतिको लागि पुरुषको समर्थन रहेको छ ।

समग्रमा हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा नारीवादको प्रयोगका विभिन्न पक्षहरूको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्दा उनी नारीपक्षीय उपन्यासकारका रूपमा सफल देखिन्छन् । उपन्यासकार प्रधान पुरुष लेखक भएर पनि उनका उपन्यासले हाम्रो समाजमा व्याप्त नारीहरूको टिठ लाग्दो अवस्था, नारीप्रति पुरुषको भोगवादी दृष्टिको चित्रण गर्नुका साथै नारीहरूलाई आत्मबल, हौसला समेत प्रदान गरेकाले प्रधानका उपन्यास नारीवादी दृष्टिकोणले सफल छन् ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- अधिकारी, ज्ञानु (२०६८), *नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- अवस्थी, महादेव (सन् २०१२), “भूमिका”, *नारीवादी सौन्दर्य चिन्तन*, लेखक सुधा त्रिपाठी, काठमाडौं : भृकुटी प्रकाशन ।
- ..... (२०७२), “नेपाली समालोचनामा उदार नारीवाद र मार्क्सवादी नारीवाद”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- आचार्य, बालकृष्ण (२०६४), *लैङ्गिक अध्ययन*, चौथो संस्करण, काठमाडौं : नेशनल बुक सेन्टर ।
- उप्रेती, कमला (२०६३), “स्वास्नीमान्छे उपन्यासमा कृतिपरक अध्ययन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६९), *सिद्धान्तका कुरा*, चौथो संस्करण, काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- एटम, नेत्र (२०६१), *समालोचनाको स्वरूप*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, खेमराज (२०६१) “नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार”, *उन्नयन*, ५३, पृ २०-३४ ।
- खत्री, कमलबहादुर (२०५८) “एक चिहान उपन्यासमा कृतिपरक अध्ययन”, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- गौतम, कृष्ण (२०५९), *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन*, दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६), *नेपाली साहित्यमा उत्तरआधुनिक समालोचना*, काठमाडौं : ओरिएन्टल एब्लिकेसन हाउस प्रा.लि
- त्रिपाठी, सुधा (२०६८), “आधुनिक नेपाली उपन्यासमा नारीवादी चेतना”, अप्रकाशित विधावारिधि शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

- ..... (२०६८), “पाश्चात्य नारीवाद र त्यसको स्वरूप”, *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (सौद्धान्तिक खण्ड)*, राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण गौतम (सम्पा), काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. २०९-२२३ ।
- ..... (सन् २०१२), *नारीवादी सौन्दर्य चिन्तन*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- ..... (सन् २०१२), *नारीवादी सौन्दर्य चिन्तन*, साभार *अस्मिता*, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन ।
- त्रिपाठी, सुधा र पन्थी, सीता (२०७०), *नेपाली नारीवादी समालोचना*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा- प्रतिष्ठान ।
- निरौला, अम्बिका (२०७२), “पारिजातका कथामा नारीवाद”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- पाण्डे, ज्ञानु (२०६९), *नेपाली उपन्यासमा लैङ्गिकता*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा -प्रतिष्ठान ।
- पौड्याल, हीरामणि (२०४१), *समालोचनाको बाटो*, वाराणसी : प्रिन्टिक प्रेस प्रकाशन ।
- प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०५२), *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार*, तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- प्रधान, हृदयचन्द्रसिंह, (२०६६), *स्वास्तीमान्छे*, नवौं संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ....., (२०६७), *एक चिहान*, एघारौं संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन
- बराल, ऋषिराज (२०४८), “प्रगतिवादी नेपाली उपन्यासका मूल प्रवृत्ति”, अप्रकाशित विधावारिधि शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- ..... (२०५२), “नारीवादी समालोचना कि नारीमुक्ति समालोचना”, *गरिमा*, १३ : ८ पृ. १८-२८ ।
- ....., (२०६३), *उपन्यासको सौन्दर्य शास्त्र*, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०५५), *उपन्यासको विश्लेषण*, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।
- ....., (२०६६), *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*, तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि (२०६१), *वस्तुपरक समालोचना*, कीर्तिपुर : स्टुडेन्ट बुक हाउस ।

बस्नेत, अमर (२०७२), “हृदयचन्द्रसिंह प्रधानका उपन्यासमा पात्रविधान”, अप्रकाशित
स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

बोउवार, सिमोन, दि (२०६९), *महिला*, अनु. रमेश सुनुवार, काठमाडौं : प्रगति पुस्तक
सदन ।

भण्डारी, जगदीशचन्द्र र पाण्डेय, ताराकान्त (२०६८), *प्रतिनिधि नेपाली समालोचना*,
काठमाडौं : विकेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि ।

राई, इन्द्रबहादुर (२०५८) *नेपाली उपन्यासका आधारहरू*, तेस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा
प्रकाशन ।

लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद र शर्मा, मोहनराज (२०६७), *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त*, तेस्रो
संस्करण , काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

....., (२०६८), *शोधविधि*, पाचौं संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

....., (२०६९), *नेपाली उपन्यासको इतिहास*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

शर्मा बिन्दु (२०७०), ‘कृष्णकी कठपुतली राधा : नारीवादी पठन’, *नेपाली नारीवादी
समालोचना*, सुधा त्रिपाठी (सम्पा.), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृ. २३७-२५६ ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०६४), *नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति*, दोस्रो संस्करण, ललितपुर :
साभा प्रकाशन ।

....., (२०६८), *नेपाली समालोचना : परम्परा र प्रवृत्ति*, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं :
पाठ्यसामाग्री ।

यास्को, अम्बरबहादुर (२०७१), “एक चिहान उपन्यासमा क्षण, जाति र पर्यावरण”,
अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।